

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Odense University
Studies in History and Social
Sciences . Vol. 16

CARL-JOHAN BRYLD

Hans Svane og gejstligheden
på stændermødet 1660

ODENSE UNIVERSITY PRESS . 1974

Odense University Studies in History and Social Sciences . Vol. 16

Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660

af

CARL-JOHAN BRYLD

ODENSE UNIVERSITY PRESS . 1974

Forord.

Denne bog er i sin oprindelse en specialeafhandling, hvis udgivelse i lettere omarbejdet form er finansieret over Odense Universitets publikationskonto. Jeg takker publikationsudvalget herfor, og jeg står tillige i gæld til professor E. Ladewig Petersen for råd og vejledning i forbindelse med udarbejdelsen af afhandlingen. På et tidligt stadium har også afdelingsleder Søren Mørch været mig til hjælp med god og konstruktiv kritik.

Odense januar 1974
Carl-Johan Bryld.

Indhold

Indledning	7.
<u>Kap. 1.</u> Analyse af beretningsmaterialet	9.
Det dokumentariske materiale	9.
Rhumans beretning	10.
Lerche-beretningen	14.
Wolfs beretning	21.
Hammers beretning	25.
Parsbergs beretning	27.
Nøyagtig Efterretning	28.
Niels Slange problemet	33.
<u>Kap. 2.</u> Stændermødets forløb	42.
<u>Kap. 3.</u> Hans Svanes stilling	63.
Hans virksomhed til d. 14. okt.	63.
Udvalgsrådet d. 14. okt.	69.
Konklusion	91.
<u>Kap. 4.</u> Den øvrige gejstlighed	95.
Bispernes stilling	95.
Kapitlernes deputerede	102.
Præsternes deputerede	109.
<u>Kap. 5.</u> Konklusion	124.
Noter	127.
Litteratur	162.

Indledning.

Enevældens gennembrud i Danmark i 1660 betragtes med rette som et af vendepunkterne i Danmarks historie og har som følge deraf dannet udgangspunkt for en efter danske forhold overordentlig rig historisk forskning. Ud fra forskellige synspunkter har der været gjort forsøg på at forklare den svækkelse af adelsstanden, der var en forudsætning for enevælden, den idéhistoriske baggrund for opkomsten af arverige- og enevældetankerne har været undersøgt, og der er blevet gennemført analyser af 1660-stændermødets forløb, især med henblik på at fastslå, hvem der fattede planen om arverigets indførelse.

Adelens forfald er søgt demografisk belyst, først af Gustav Bang, der byggede på en degenerationsteori, af Albert Fabritius, der gennem en undersøgelse af slægtsbegrebet kunne tilbagevise Bangs synspunkt, og endelig af Svend Aage Hansen, der har forsøgt at anvende demografien som en blandt flere indfaldsveje til beskrivelse af adelens magtgrundlag¹⁾. Det økonomiske fundament har Svend Aage Hansen også behandlet, og før ham ydede Gunnar Olsen med disputatsen "Hovedgård og Bondegård" væsentlige bidrag til forståelse af den økonomiske udvikling, og endelig driver E. Ladewig Petersen undersøgelser af adelens økonomiske forhold²⁾.

Det københavnske borgerskabs økonomiske betydning for kongemagten har været Johan Jørgensens særlige forskningsfelt, mens den idéhistoriske baggrund for enevældens indførelse er blevet behandlet af Knud Fabricius, der især har koncentreret sig om at spore kilderne til kongeloven³⁾. Selve det politiske spil, der førte til arverigets og enevældens indførelse, har været behandlet af Fr. Hammerich og J. A. Fridericia, som opfattede Frederik d. 3. selv som ophavsmand til planen om enevældens indførelse, mens Chr. Bruun tildelte kongen selv en mere passiv og til gengæld Hans Nansen og Hans Svane en mere aktiv rolle.. Spørgsmålet om, hvem der var drivkraften bag statsomvæltningen er også den bærende problemstilling i Bøggild Andersens store undersøgelse af beretningsmaterialet og de senere traditioner vedrørende statsomvæltningen. Bøggild Andersen ser i modsætning til si-

ne forgængere Hannibal Sehested som den person, der bag kulisserne styrede den politiske udvikling. Senest har Svend Ellehøj i tilknytning til bl. a. Knud Fabricius og Fridericia fremhævet den rolle, kredsen af tyske hoffolk og militærpersoner spillede ved udnyttelsen af arveretten til enevældens indførelse⁴).

I det efterfølgende søges påny at etablere en analyse af det politiske spil på stændermødet 1660, ikke ud fra en statsretlig synsvinkel eller med henblik på at argumentere for, hvem der evt. kan have været spillets grå eminence; hensigten er derimod at søge at belyse en enkelt stands, gejstlighedens, position og rolle i den politiske proces, der resulterede i arverigets og enevældens indførelse.

Til opfyldelse af dette formål vil først det anvendte beretningsmateriale blive analyseret med henblik på klarlægelse af ophavsforhold og tendens. Som baggrund for fastlæggelsen af gejstlighedens stilling gives dernæst en kortere fremstilling af stændermødets forløb, baseret på beretningsmaterialet og det dokumentariske materiale. Mod denne baggrund skal den gejstlige stands placering undersøges. I denne undersøgelse vil den gejstlige stands ubestridte leder, Hans Svane, uundgåeligt komme til at indtage en fremtrædende plads, og udgangspunktet vil derfor også blive taget i en analyse af hans politiske virksomhed. Undersøgelsen vil derefter blive videreført trinvis ved en behandling af de øvrige bispers stilling, af kapitelsrepræsentanternes og af præsternes. Sluttelig vil disse delundersøgelser søges samlet i en sammenfattende konklusion.

Kapitel 1. Analyse af beretningsmaterialet.

Kildematerialet til stændermødet 1660 frembyder en række problemer af forskellig art, der må søges belyst, før materialet kan anvendes. Rygraden i materialet er det overleverede dokumentariske materiale, af hvilket dog kun en mindre del er overleveret i original. Originale indlæg og betænkninger fra stændermødet 1660 befinder sig i B 5, Rigens Raads Breve 1651-1676, 1660, RA. Herudover er en del dokumentarisk materiale bevaret i afskrift, idet nogle af de tilstedeværende på mødet samlede afskrifter af de dokumenter, de fik kendskab til. Det drejer sig om fire personer, Hans Rhuman, Ludvig Pouch, Knud Wolf og Mikkel Skov. Mikkel Skov var Frederik d. 3.s generaladjutant. Han nøjedes i lighed med Rhuman ikke med at samle afskrifter, men udarbejdede også en nu tabt beretning om stændermødet. Hans samling befinder sig i Rigsarkivets håndskriftsamling, IV H 15.⁵⁾ Skovs afskrifter lider af den mangel, at de ikke omfatter underskrifterne på indlæggene. Rhumans afskriftsamling fremtræder som et tillæg til Rhumans beretning, der skal behandles i det følgende. I modsætning til Skov medtager Rhuman indlæggenes underskrifter. Det samme gør den fra Ribe-kapitlet deputerede Ludvig Pouch, hvis samling befinder sig i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 649 fol. Udover dokumentafskrifterne rummer Pouchs samling nogle meget vigtige optegnelser fra udvalgmødet d. 14. okt. Disse vil senere blive behandlet. Endelig er Wolfs samling ikke bevaret i original, men kun i afskrift og i trykt form⁶⁾. Wolf medtager som Rhuman og Pouch dokumenternes underskrifter. Næsten samtlige dokumenter, der kendes gennem afskrift, er således overleveret i mere end én afskrift, hvorved der åbnes mulighed for indbyrdes kontrol.

Over for beretningsmaterialet giver det dokumentariske materiale på adskillige punkter mulighed for verifikation. En anden væsentlig kontrolmulighed består i konfrontation af indbyrdes uafhængige beretninger. Disse kontrolmuligheder er af afgørende betydning som forudsætning for anvendelsen af det om stændermødet foreliggende beretningsmateriale.

Det kendte beretningsmateriale er i alt væsentligt overle-

veret i dagbogsform og har oprindeligt været opfattet som egentlige dagbøger, førte af stænderdeputerede. "Nøyagtig Efterretning om Souverainiteten" opfattedes således af Chr. Bruun som den stænderdeputerede Peder Villadsens dagbog, medens Fridericia dog betegnede samme beretning som et uddrag af denne dagbog⁷⁾. "Lerche-beretningen" blev af Chr. Bruun udgivet som dagbog⁸⁾, og "Wolf-beretningen" ansås alment for en fra dag til dag ført dagbog, skrevet af den stænderdeputerede Knud Wolf⁹⁾, mens "Hammer-beretningen" betragtedes som en samtidig, anonym dagbog¹⁰⁾.

Imidlertid har nærmere undersøgelser vist, at dagbogsformen i flere tilfælde er en blot og bar litterær fremstillingsform, valgt til at fremlægge en vis mængde bearbejdet stof om stændermødet. J. O. Evjen påviste således, at Lerche-beretningen var afhængig af Rhumans beretning, hvorved Lerche-beretningen skiltes ud fra de samtidige dagbøger¹¹⁾. Senere behandlede Ernst Larsen "Hammer-beretningen" i Historisk Tidsskrift og bestemte den som en samtidig andenhåndsberetning, men endnu Ernst Larsen anså dog de fleste af de "såkaldte dagbøger" for "skrevet af stænderdeputerede"¹²⁾.

Med Bøggild Andersens disputats blev hele beretningsmaterialet taget op til en gennemgribende analyse, hvorigennem man nåede frem til en klarere og mere nuanceret opfattelse af beretningsmaterialet¹³⁾. Betegnelsen "samtidig dagbog, ført af en stænderdeputeret" kunne kun opretholdes for to beretningers vedkommende: Rhumans og Parsbergs. De øvrige bestemtes som senere beretninger i dagbogsform, hvoraf en enkelt, Knud Wolfs, forfattet af en stænderdeputeret.

I det følgende skal disse beretninger atter analyseres med henblik på bestemmelse af ophavsforhold og på udskillelse af sekundært stof samt med henblik på at afdække de enkelte beretningers tendens, hvad Bøggild Andersen stort set har undladt.

En af de vigtigste beretninger om stændermødet 1660 er Hans Rhumans beretning. Hans Rhuman var søn af professor Wolfgang Rhuman. Han var født i 1622 og blev i 1653 præst ved Skt. Klemens kirke i Århus¹⁴⁾. Hans dagbog opbevares i original i Rigsarkivet¹⁵⁾.

Bøggild Andersen karakteriserer i sin disputats denne beretning som en dagbog, der "utvivlsomt (er) .. blevet til fra dag til dag", uden dog at gennemføre nogen argumentation for dette standpunkt. Umiddelbart efter den citerede karakteristik påbegynder han et indholdsreferat af beretningen¹⁶⁾. Det skal nu undersøges, om Bøggild Andersens bedømmelse holder stik.

Håndskriftet består af to dele: beretningen samt et afskrift-tillæg. De to dele er nedskrevet på hvert sit læg. Skriftet består altså ikke af senere indbundne løbblade. Beretningen indledes således:

"Diarium offuer det Mode, som stod udi Kiøbenhaffn den VIII Septembr. 1660. Da Hans Majestet Kong Fridrich den Tredie bleff declareret en Arffuekonge paa Mand Linien oc Quinde Linien offuer Danmark och Norge. Gud giffue det maa vere giort udi en god tid, och komme menige Riger oc Rigens Stænder¹⁷⁾ til Fred Gaffn och gode, Saa at alle Kongelige Lande maa voxe, och vi med dennem, det ynsker jeg udi vor Herres Jesu Christi Naffn, Amen.

De deputerede aff alle Stænder, som vare forsamlede til det Mode, som begyndte udi Kiøbenhaffn den 8. Sept. 1660, oc endte den 4. Decemb. 1660 vare aff hver Stand, som følger."

Herefter anføres en liste over de deputerede, og hvor den slutter, fortsætter den egentlige tekst straks på næste blad. Teksten er altså skrevet efter indledningen, og beretningen kan derfor først være påbegyndt efter d. 13. okt., da arverigeoverdragelsen fandt sted. Da dateringen "den 4. Decemb." er senere indføjet¹⁸⁾, må den på den anden side være påbegyndt inden denne dato. For beretningens første del, indtil d. 13. okt., kan det altså fastslås, at Rhumans dagbog ikke, som antaget af Bøggild Andersen, er ført fra dag til dag.

I teksten angives datoerne i marginen, hvor der også henvises til afskrifterne i tillægget. Teksten giver meget få holdpunkter for en præcisere datering. Den er holdt i perfektum og imperfektum og anvender ofte vendingen "samme dag", idet der refereres til datoen¹⁹⁾. Kun ét sted anvendes præsens, idet det under lo. nov. hedder:

"Militien bleff och da beregnet att skulle løbe sig til 4000 Ryttere, 6600 Fodfolk, foruden Stabs Perso-

ner, hvis Fortæring, naar den regnes imod det gemeene Krigsfolks Fortæring, løber det sig (med den hele Militie)20) til 24026 Mand at holde, foruden Drengene, Quinder og Børn. Nu er Geistligheden fast alle hiemreyst, nu de paa Ministerii vegne best behøffuis."

I sin bekymring for præsteskabet er Rhuman her faldet ud af stilen og har anvendt præsensform og tillige tidsbestemmelsen "nu". Vor terminus ante quem, d.4. dec., kan altså rykkes frem til d. 10. nov. En nærmere bestemmelse af tidspunktet for beretningens påbegyndelse lader sig ikke foretage på grundlag af teksten, og vi har da kun skriftpræget at falde tilbage på. Skriften er for de første siders vedkommende sirlig og meget regelmæssig, tilsyneladende skrevet med samme pen og blæk, og der er uhyre få rettelser. Gradvis svækkes imidlertid det sirlige præg, men først under d. 29. okt. på side 16 forekommer et egentligt skift i skriftpræget. I det følgende kan der flere steder konstateres ændringer i skriften; det gælder d. 10., 14., 20. og 24. nov. Efter sidstnævnte dato ophører dagbogsformen, idet det meddeles, at Rhuman fik demission fra stændermødet. Derpå er med vekslende skriftpræg tilføjet oplysninger om konsumtionsskattens pålæggelse m.m. Skriften giver altså indtryk af, at teksten indtil d. 29. okt. er skrevet i ét stræk, mens det efterfølgende er skrevet periodevis med intervaller på fra fire til ti dage. I så fald er beretningen påbegyndt d. 29. okt. Denne antagelse kan hente en vis støtte ved betragtning af tekstens indhold. Ser man på Rhumans egen placering i teksten, er det bemærkelsesværdigt, at der først fra d. 29. okt. gøres rede for Rhumans egen virksomhed. I den sidste del af teksten under denne dato nævnes han som deltager i et udvalg, og d. 31. okt. redegøres for en samtale, han havde med den nyudnævnte kansler. I det følgende findes mange oplysninger om Rhumans egen virksomhed²¹⁾, mens han før d. 29. okt. kun nævner sig selv én gang, idet det d. 4. okt. meddeles, at han var medlem af en delegation, der indleverede et indlæg fra understænderne. Åbenbart har hensigten med beretningen oprindelig været at give en almen, dagbogsformet skildring af stændermødet uden særlig vægt på forfatterens egen person. D. 29. okt. skifter sigtet imidlertid. Efter denne dato optræder forfatteren som påvist hyppigt. Dette skift falder sammen med ændringen i skriftpræget, og det må derfor siges

at støtte den antagelse, at beretningen er påbegyndt d. 29. okt. Nærmere synes det ikke muligt at komme dateringen. Rhumans beretning er påbegyndt mellem d. 13. okt. og d. 10. nov., sandsynligvis d. 29. okt.

Da beretningens ret detaljerede gengivelse af begivenhedsforløbet næsten overalt bekræftes af det øvrige materiale, hvor det er muligt at foretage en kontrol²²⁾, har Rhuman uden tvivl haft optegnelser fra mødets første del til sin rådighed. At han har haft førstehåndskendskab til mødets forhandlinger fremgår af, at han har underskrevet samtlige indlæg fra understænderne samt gejstlighedens resolution af 14. sept.

Det skal nu undersøges, om der af beretningen kan udledes oplysninger om forfatterens holdning på stændermødet. Her må det først medgives Bøggild Andersen, at Rhuman, hvad arverigespørgsmålet angår, indskrænker sig til at gengive det rent ydre begivenhedsforløb. Som ovenfor nævnt er han i beretningens første del utilbøjelig til at berette om sin egen virksomhed. Det skyldes ikke, at han ikke udfoldede nogen særlig aktivitet. Vi ved, at han var medlem af stænderudvalget d. 14. okt., og Lerche-beretningen fortæller, at Rhuman og Pouch anmodede universitetet om at måtte slutte sig sammen med dets repræsentanter²³⁾. At Rhuman i betragtning af den senere politiske udvikling ikke har ønsket at mindes denne episode, er forståeligt. At Rhuman ikke beskæftiger sig med sin politiske virksomhed under den første del af mødet kan altså skyldes, at denne virksomhed ikke lå helt på linie med det sejrende partis politik. Et andet træk, der bør fremhæves, er hans omtale af adelen. I modsætning til f. eks. Wolfs beretning titulere han konsekvent adelige personer med "velbyrdig", og mens Wolf skildrer Otte Krag's optræden på mødet d. 19. sept. som meget udfordrende²⁴⁾, siger Rhuman, at Otte Krag "tog sig den besværing" at gå taksten igennem sammen med stænderne. I de senere optegnelser efter beretningen om stændermødet klager Rhuman over, at der efter enevældens indførelse er kommet så mange tyskere i statens tjeneste²⁵⁾. Sluttelig kan man minde om hans fejlskrivning i dagbogens indledning, hvor han rettede "raader" til "stænder" (se note 17). Disse træk placerer Rhuman i understændernes adelsvenlige fløj.

Den såkaldte "Lercheske dagbog" er ligesom Rhumans beretning en meget vigtig beretning om stændermødets historie. Beretningen er overleveret via en afskrift i grev Christian Lerches bibliotek. Langebek foretog atter en afskrift heraf, på grundlag af hvilken Chr. Bruun har udgivet beretningen²⁶⁾. Beretningen er altså kun overleveret i afskrift, og ophavsmanden kendes ikke. Som Bøggild Andersen har redegjort for²⁷⁾, består Lerche-beretningen af tre lag: det i forhold til Rhuman sekundære stof, primære indslag fra en ukendt kilde og endelig bemærkninger af den bearbejder, der har sammenføjet de to dele. Bøggild Andersen har i sin analyse af denne beretning søgt at isolere de tre lag, men når ikke frem til at fastlægge ophavsmandens motiver i bearbejdelsen. Det skal derfor i det følgende søges klarlagt, hvilke elementer, der stammer fra den ukendte kilde, samt ud fra hvilket synspunkt ophavsmanden har bearbejdet sit stof.

Lerche-beretningens afhængighed af Rhuman er åbenlys. Der er lange passager med verbal overensstemmelse mellem de to beretninger, således under 10., 12. og 14. sept. Dog omsætter Lerche-beretningen konsekvent Rhumans 1. person flertal til 3. person. Lerche-beretningen behandler først begivenhedsforløbet indtil d. 18. sept. og springer derpå frem til 8. okt., hvor arverigeforslaget vedtages af understænderne. Mens Rhuman er hovedkilden for første del, bruges den af bearbejderen kun i beskedent omfang til beretningens anden del.

For d. 9. og 10. sept. har Lerche-beretningen ikke anvendt andre kilder end Rhuman. Bearbejderen har heller ikke behandlet teksten bortset fra det mindre væsentlige, at han har gjort de mødesteder, stænderne iflg. Rhuman anvendte d. 10. sept. til faste mødesteder, dog med en modifikation for gejstligheden²⁸⁾. D. 11. sept. kommer det første primære indslag i Lerche-beretningen; der fortælles, at universitetet på et fællesmøde for stænderne anmodede om fritagelse for konsumtionskat, "hvorudi Otte Krag, og adelen, som til stede var, samtlige med de andre stænder faldt dem bi". Endvidere har bearbejderen efter afskriften i Rhumans tillæg indføjet konsumtionspropositionens ordlyd i teksten. Oplysningerne bekræftes delvis af konsistoriums protokol. Heri er angivet, at rektor

Wandal meddelte konsistorium, at han havde rejst krav om fritagelse og ikke havde mødt indvendinger. Dog nævnes i protokollen intet om Otte Krags standpunkt²⁹⁾. For d. 12. sept. henlægges fællesmødet af Lerche-beretningen til Bryggernes Lavshus, hvor Rhuman siger Islandske Kompagni. Mere væsentligt er det dog, at stænderne iflg. Lerche-beretningen skulle have bevilget en konsumtionsskat, idet de betingede sig, at de selv skulle fastsætte taksten. Stænderne tog imidlertid først d. 14. sept. beslutning om at bevilge konsumtionsskat, og Rhuman meddeler da heller ikke noget om nogen skattebevilgning. Hos Rhuman er det endvidere rigsrådets deputerede, der anmoder stænderne om at fastsætte taksten³⁰⁾. Der er her næppe tale om en primær oplysning hos Lerche-beretningen, men om bearbejdelse af Rhuman, hvis fremstilling ikke har tilfredsstillt ophavsmanden. Denne har ikke fundet det foreneligt med rigsrådets holdning, at det overlod stænderne at fastsætte taksten. Det syntes ikke at være i overensstemmelse med modsætningsforholdet mellem understænderne og rigsråd og adel. Bearbejderen har derfor omformuleret udtalelsen i retning af et krav fra understændernes side. Et sådant krav syntes imidlertid at forudsætte, at understænderne var gået ind på at betale konsumtionsskat, hvorfor dette tilføjedes før den omtalte bemærkning.

Primær er dernæst fremstillingen af et sammenstød mellem Henrik Gyldenstjerne, der ønskede forhandlingerne ført i et snævert udvalg, og understænderne, der ønskede, at alle skulle deltage. Der er ingen basis for at antage, at dette skyldes bearbejdelse af Rhuman. Det nævnte element må være et indslag fra den ukendte kilde. Det hedder videre i Lerche-beretningen, at "I denne Forhandling handlede endnu Professores flittig om Frihed, fast indbildende sig, at der var ingen Tvifl om meere." Om denne bemærkning er bearbejderen eller stammer fra den ukendte kilde kan ikke afgøres, men den viser under alle omstændigheder bearbejderen universitetsfjendtlige tendens.

I det sidste afsnit under 12. sept. berettes, at Rhuman og Pouch på kapitlernes vegne søgte kontakt med universitetet, men forgæves, og det berettes ligeledes, at de uden held søgte støtte for deres privilegier hos Otte Krag. Det kunne tænkes,

at denne episode var blevet til under inspiration af bearbej-
derens universitetsfjendtlige holdning. Hertil må dog bemær-
kes, at universitetets svar er venligt formuleret: "dog saae
de gierne, de for consumptions Told maatte forskaanes", såle-
des at episoden ikke kan være et produkt af ophavsmandens ten-
dens, men må være et indslag fra den primære kilde. De sidste
tre linier under denne dato er sandsynligvis en redaktionel
tilføjelse: "Hvilken conjunction foraarsagede det, som Adelen
ikke var tilfreds med. Dog formodede Adelen, at den ene Stand
intet proponerede den anden Stand til despect og præjuditz."
Der er her tale om en sammenkædende bemærkning, der bygger på
såvel det foregående som det efterfølgende.

Rhumans meddelelse om skatteforhandlingerne d. 13. sept. er
helt udeladt i Lerche-beretningen, der intet meddeler under
denne dato.

Under d. 14. sept. skriver Rhuman, at rigsrådet overlevere-
de stænderne "deris" (dvs. rigsrådets) takst, mens Lerche-
beretningen siger, at det var adelens takst, rigsrådet over-
leverede, og at adelen heri krævede frihed for konsumtions-
skat "fordi de havde hjulpet Professores". Denne utænkkelige
begrundelse viser, som påpeget af Bøggild Andersen³¹⁾, at der
er tale om bearbejdelse af stoffet, og også resten synes at
være konstruktion. Lerche-beretningen har omformet Rhuman
oplysninger for at begrunde understændernes senere på dagen
trufne beslutning om, kun at ville give konsumtionsskat, hvis
ingen blev fritaget. Bearbejderen har savnet et adeligt fri-
tagelseskrav som foranledning til denne vedtagelse, og har
altså indføjet det på dette meget passende sted³²⁾. Under
samme dato har vi yderligere en afvigelse fra Rhuman. Denne
refererer omtalte beslutning som taget af gejstligheden, hvil-
ket er korrekt. Man må gå ud fra, at borgerstanden har gjort
en tilsvarende vedtagelse, idet fællesindlægget af 15. sept.
forudsætter dette³³⁾. Iflg. Lerche-beretningen var det de
"Conjungeredes Mediator Doct. Svane", der "sluttede", at un-
derstænderne ville have samme frihed som adel og professorer.
Dette er naturligvis en fejl, da beslutningsmyndigheden selv-
følgelig kun beroede hos stænderne, og Lerche-beretningens op-
lysning skyldes altså sandsynligvis en fejl fra bearbejderens

hånd. Betegnelserne "Mediator" og "de Conjungerede" må stamme fra den ukendte kilde.

Beretningen fra fællesmødet d. 15. sept. er i Lerche-beretningen stærkt udbygget. Grundstrukturen er dog den samme som hos Rhuman: Stænderne mødes i Bryggernes lavshus. Understændernes standpunkt er, at alle skal give konsumtions-skat, adelens, at adelen skulle være fritaget på hovedgårderne. Adelen meddelte, at de ville indstille dette til kongen. Lerche-beretningen tilføjer her klokkeslettet : 1, samt den oplysning, at adelen bad de få fremmødte sidde til bords med sig. Endvidere gør den mere detaljeret rede for standpunkterne: adelen ville give konsumtionsafgift for ugedagsbønderne, de ville afstå deres told- og accissegfrihed og give konsumtions-skat, når de var i købstæderne, mens de som et "umbra" privilegium ville beholde konsumtionsfritagelsen på deres gårde. Denne udbygning kan - bortset fra formuleringen "umbra" privilegium - udmærket stamme fra indlægget af 15. sept., der findes i afskrift hos Rhuman. Endvidere fremsættes understændernes synspunkter i Lerche-beretningen af biskop Lauritz Jakobsen Hindsholm på bispers og præsters vegne og af Hans Nansen på Københavns vegne. For de øvrige byer og for kapitlerne nævnes ingen talsmænd. Disse oplysninger kan ikke udledes af Rhumans tekst og må stamme fra den ukendte kilde. Før mødets konklusion: at adelen ville indstille sit fritagelseskrav til kongen, har bearbejderen indføjet beretningen om det sammenstød mellem Hans Svane og rektor Wandal, der fandt sted d. 19. sept. Denne beretning er primær og stemmer i alt væsentligt overens med Wolfs referat³⁴⁾. Mens Otte Krag imidlertid spiller en væsentlig rolle hos Wolf, nævnes han ikke i Lerche-beretningen. Hos Wolf er det endvidere Ove Juel, der lægger op til sammenstødet ved at henvende sig til Svane, i Lerche-beretningen er det Henrik Gyldenstjerne. Enten Wolf eller Lerche-beretningens kilde har altså forvekslet personerne, der dog begge hørte til den gruppe adelsmænd, der holdt stærkest på adelens privilegier³⁵⁾. I referatet af ordskiftet er der ingen modsigelser mellem de to beretninger, men Lerche-beretningen gengiver visse replikker fra Svane, som ikke findes hos Wolf: spørgsmålet til Wandal, om universitetet ville give konsumtionsafgift, og oplysningen om, at

kongen ville. Lerche-beretningen oplyser, at universitetet efter dette sammenstød ikke længere deltog i møderne, hvilket er korrekt iflg. konsistorieprotokollen og må bygge på den ukendte kilde³⁶⁾. Dernæst følger en beskrivelse af kongens holdning til disse begivenheder: ".paa saadan deris disjunction fortykte majesteten, sigende, Hand maatte vide, enten de haffde deris Privilegier af Adelen, eller af fremfarne konger. Med de andre Stænder var Hans Maytt. vel tilfreds". Som gengivelsen af adelens reaktion d. 12. sept. kan også dette skyldes bearbejderens egen opfattelse af kongens stilling.

Bøggild Andersen slutter af fejlplaceringen af ovenfor nævnte sammenstød, at den ukendte kilde ikke har foreligget i dagbogsform, hvilket er muligt, men ingenlunde sikkert³⁷⁾. Derimod forekommer det klart, at bearbejderen har søgt at harmonisere sine to kilder. Da Rhuman ikke nævner noget fællesmøde d. 19. sept., men derimod et d. 15., hvis konklusion svarer til den, der fulgte på sammenstødet, har bearbejderen omdateret mødet fra d. 19. til d. 15. sept.³⁸⁾ Herved fik han denne dramatiske begivenhed med, uden at udvide beretningens 1. del udover d. 18. sept.

Mødets konklusion gengives efter Rhuman, dog med den tilføjelse, at adelen meddelte, "de icke (havde) Behov deris Privilegier med nogen at disputere, da det stod til dem selv, hvad de vilde lade og giøre." Det er nærliggende at opfatte dette som bearbejderens egen tilføjelse, men det kan fra andet materiale bekræftes, at en sådan udtalelse faktisk blev fremsat under stændermødet³⁹⁾. Udtalelsens placering under denne dato skyldes dog uden tvivl bearbejderen.

Under d. 16. sept. gengiver Lerche-beretningen derpå fra Rhumans tillæg understændernes indlæg af 15. sept. og meddeler fejlagtigt, at det konciperedes denne dato.

Under d. 17. sept. meddeles efter Rhuman, at indlægget overleveredes rigsrådet af et stænderudvalg. Herefter har Lerche-beretningen atter et primært indslag, idet det berettes, at nogle fra dette udvalg blev kaldt til rådstuen, hvor Otte Krag tiltalte dem temmelig groft, spurgte, hvad de bildte sig ind - om der ikke burde være forskel på en bonde og en herre-

mand, hvortil den københavnske borgerdeputerede Christoffer Hansen svarede: "Vi ere ikke Eders Dreng, at I haver Behov at snurre os saa over." Derpå understregede rigsrådet, at kun adelen og København havde privilegier at påberåbe sig. Denne episode findes kun refereret her, men replikkerne kendes andetsteds fra. Spørgsmålet, om der skulle være forskel på en herremand og en bonde svarer til Wandals udtalelse under 15. sept.: "at der jo endelig burde i alting være Forskiel mellem en bonde og en Herremand", og i de Pouchske notater bemærkes til sidst efter overskriften: "Causæ tur(barum?) et mutationis videntur" bl. a.: "O:Kr: haarde tale oc ord til Stenderne i Brøggerslavshuset: Ingen haffde nogen privil. Geistlig eller verdslig, eller noget at sige uden Rigens Raad, Adelen saadan oc Kiøbenhaffns by". Det er uden tvivl Otte Krag's indlæg på det fællesmøde, der hos Wolf er placeret d. 19. sept., der her citeres⁴⁰⁾. Christoffer Hansens svar kendes ikke andre steder fra. Dette kunne tyde på, at bearbejderen har anvendt udtalelser fra forskellige tidspunkter til at dramatisere episoden. På grund af det i direkte tale holdte replikreferat udkastede Bøggild Andersen den hypotese, at ophavsmændene til den ukendte kilde skulle søges blandt de da tilstedeværende og standsede ved Thomas Mikkelsen Hee⁴¹⁾. På baggrund af ovenstående må grundlaget for hypotesen siges at være temmelig svækket.

Med næste dato - d. 18. sept. - springer beretningen frem til d. 8. okt., idet der under d. 18. sept. gives en sammenfatning og vurdering af stillingen; denne sammenfatning peger frem mod de senere begivenheder og søger at forklare disse: "Stænderne formerkede vel, at Kongen saa var af Haandfæstningen forbunden, at Hans Maytt. ey kunde betage Adelstanden Lehnene til consumptions Forringelse". Dette forklarende mellemled skyldes uden tvivl bearbejderen.

Beretningen om arverigeforslagets vedtagelse d. 8. okt. er primær, idet dog meddelelsen om indleveringen af forslaget til rigshofmesteren muligvis stammer fra Rhuman. Beretningen refererer her udførligt Svanes tale til de gejstlige, meddeler, at gejstligheden sendte udsendinge til borgerskabet og gengiver den besked, de bragte tilbage. Ligeledes fortælles,

at gejstligheden endelig besluttede sig og derpå gik hen til borgerne. Et tilsvarende detaljeret kendskab til borgernes forhandlinger afsløres ikke, og man må derfor med Bøggild Andersen slutte, at den ukendte kilde stammer fra gejstlig hånd⁴²⁾.

Meddelelserne under 9. okt. stammer øjensynlig fra Rhuman, dog med visse mindre væsentlige afvigelser. Mens Rhuman har "de dep. borgmestre her af byen", har Lerche-beretningen "Borgmester Hans Nansen og nogle af byernes deputerede".

For d. 10. okt. er Lerche-beretningen meget udførlig. Rhuman er her lejlighedsvis anvendt, men er ikke hovedkilden. Indledningsvis begrundes stændernes besøg hos rigsrådet med, at de var af den opfattelse, at rigsrådet ikke ville reagere på stændernes forslag. Derpå følger beretningen om stændernes vandringer, bygget på den ukendte kilde, men nu og da suppleret med oplysninger fra Rhuman, som f. eks., at stænderne forsamledes kl. 3 i Islandske Kompagni, og at de kl. 4 blev kaldt til rigsrådet. Bortset fra et enkelt tilfælde ses ingen modsætninger mellem Lerche-beretningen og de øvrige beretninger. Undtagelsen drejer sig om en uoverensstemmelse mellem to rigsrådsmedlemmer. Det ene medlem - iflg. Lerche-beretningen såvel som iflg. Wolf var det Gunde Rosenkrantz - ønskede dørene åbne, så alle stændernes repræsentanter kunne komme ind, mens et andet medlem ville have dørene lukket. Dette andet medlem var iflg. Wolf Peder Reetz, iflg. Lerche-beretningen Otte Krag⁴³⁾. Det er nærliggende at tro, at Lerche-beretningens ophavsmand har valgt at placere Otte Krag her i en rolle, han syntes at udfylde bedre end den senere begunstige-de kansler Peder Reetz. At antage, at Wolf ikke skulle have kendt den centralt placerede Otte Krag, er næppe muligt.

Meningsudvekslingen mellem kongen og adelen, gengivet under 11. okt., er helt uafhængig af Rhuman. Fremstillingen synes ikke at stride mod Parsbergs gengivelse⁴⁴⁾.

Under fredag d. 12. okt. er de første linjer afhængige af Rhuman⁴⁵⁾, mens resten er primært, og det samme gælder hele fremstillingen under d. 13. okt.. Bearbejderens indgriben kan ikke spores under disse datoer, og oplysningerne må bero på den ukendte kilde.

Lerche-beretningens ophavsmand har først og fremmest interesseret sig for arverigespørgsmålet. Derfor er han sprunget tidsrummet fra d. 18. sept. til d. 8. okt. over, og beretningen om skatteforhandlingerne er blevet begrænset til ca. en uge, fra d. 11. til d. 17. sept. Han har derfor koncentreret sit stof således, at understændernes skattebevilling blev dateret d. 12. i stedet for d. 14. sept., at det adelige fritagelseskrav kom til at foreligge d. 14. sept. og ikke d. 15., og at sammenstødet mellem Svane og Wandal placeredes d. 15. i stedet for d. 19. sept. Udover ønsket om koncentration af stoffet har ophavsmandens bearbejdelse af kilderne været præget af en tendens, der tydeligst træder frem i sammenkædningen af beretningens to dele:

"Men Raadet hensaae til Lehnene, at Adelstanden dem ubeskaaret beholde kunde, og Kongen kunde have saa stor Intrade af Consumptionen, som de vilde foreskrive Geistligheden og Borgerstanden saa høi, at Kongen behøvede ikke Leenene. Men om den fattige almue kunde udstaae saadan consumption, gave de sig ingen tanker om, naar Adelstanden ickun kunde conserveres".

Hele beretningens første del tjener til at demonstrere denne situation, der begrunder arverigeforslagets fremsættelse. Derfor ændredes f. eks. rigsrådets tilbud til understænderne om at overlade dem initiativet i takstfastsættelsen til, at stænderne selv krævede dette initiativ. Adelen holdning fremstilles som meget arrogant, og Otte Krag's forhandlinger med stænderne udelades⁴⁶⁾. Endvidere bruges de samme udtalelser flere gange for at understrege adelens uforsonlige holdning⁴⁷⁾. Otte Krag optræder således fire gange i sammenhænge, der ikke kan bekræftes af andre kilder, og i alle disse tilfælde optræder han fjendtligt over for understænderne⁴⁸⁾. Den adelsfjendtlige tendens synes ikke kun at have præget bearbejderen, men også hans ukendte kilde, idet de primære indslag oftest bekræfter adelens fjendtlige holdning⁴⁹⁾. Også dette kan imidlertid skyldes den ukendte bearbejder, idet dennes tendens jo også viser sig i hans udvælgelseskriterier.

Udover Rhumans beretning og Lerche-beretningen vil det efterfølgende i høj grad gøre brug af Knud Wolfs beretning. Knud Wolf var rådmænd i Nyborg og var denne bys eneste re-

præsentrant på ständermødet. Han var født i 1603 i Husum og havde 1622-30 været i tjeneste hos Cornelius Hamsfort i Odense, hvorefter han blev apoteker i Nyborg⁵⁰). Beretningen er overleveret i trykt udgave fra 1792 samt i en askrift i Herlufsholms bibliotek⁵¹). Iflg. Bøggild Andersen bærer beretningen "et tydeligt præg af at bygge paa et øjenvindnes oplevelser". Videre fastslår Bøggild Andersen, at beretningen ikke er en fra dag til dag ført dagbog, men at Wolf enten en tid har forsømt at gøre optegnelser eller først senere har udformet beretningen i dagbogsform⁵²).

Manuskriptet indleder beretningen med følgende overskrift: "Instrumenta Paa aldt huis sig haver tildraget udj Kiøbenhavn paa dend moede Ständerne vare forskrevne til dende 8de septembris Anno 1660 var Jeg underskrevne Fuldmægtig paa Nyborgs Byes vegne, og er paa samme moede saaledes passeret, som følger." Da Nyborg som nævnt kun var repræsenteret ved Knud Wolf, kan beretningen henføres til ham, og Riegels præsenterer da også beretningen som Knud Wolfs dagbog.

Beretningen begynder med Wolfs ankomst til byen d. 7. sept. og slutter med hyldningsfesten d. 18. okt. Til beretningen er knyttet en række dokumentafskrifter, til hvilke der henvises i teksten. Denne er iøvrigt meget uegal m. h. t. form og stofmængde. Fra d. 7. sept. til d. 11. sept. anvendes en traditionel dagbogsform med foranstillede datoer. Herunder refereres Gersdorffs tale til ständerne overordentlig fyldigt og detaljeret. Fra d. 11. sept. og ind til d. 16. sept. opløses imidlertid dagbogsformen i normal, fremadskridende prosa. De begivenheder, der iflg. Rhuman fandt sted d. 11. til d. 14. sept. er hos Wolf sammenskrevet under d. 11. sept. Det drejer sig om rigsrådets konsumtionsproposition fra d. 11. sept., dets varespecifikation fra d. 12. og ständernes forhandling derom d. 13. sept., samt endelig om rigsrådets udlevering af takstforslaget, hvilket iflg. Rhuman skete d. 14., iflg. Wolf d. 15. sept. Herefter hedder det i Wolf-beretningen, at denne takst "siden (er) udgangen d. 1. okt. imod ständernes bevilgning." Dette tyder på bearbejdelse af teksten.

Med d. 16. sept. genoptages tilsyneladende dagbogsformen, men den brydes hurtigt. Det hedder nemlig, at adelen "derpaa

prætenderede nogle dage," idet der tænkes på adelens krav om fritagelse for skat på deres forbrug på sædegårdene. Under denne dato anbringes fejlagtigt det fællesmøde, der førte til understændernes indlæg af 15. sept., ligesom dette indlæg omtales under d. 16. sept.⁵³⁾

Så genoptages dagbogsformen d. 19. sept., hvor der gives en detaljeret beskrivelse af sammenstødet mellem adelen og understænderne og mellem Wandal og Svane. Begivenhederne de følgende dage skildres påfaldende mindre fyldigt. En analyse af teksten fra d. 20. sept. til d. 8. okt. viser da også, at beretningen for dette tidsrums vedkommende næsten udelukkende er baseret på tillæggets dokumentafskrifter⁵⁴⁾.

Under d. 20. sept. gengives det ikke indleverede reformforslag af denne dato⁵⁵⁾, og det siges, at det denne dag overleveredes kongen. Denne fejlagtige oplysning er givetvis fremkommet ved hjælp af forslaget datering og dets adressering: til kongen. D. 21. sept. springes i beretningen over, mens der under d. 22. sept. punkt for punkt gengives et borgerligt reformforslag af denne dato. På samme måde som ovenfor meddeles, at det overleveredes kongen (adressaten) d. 22. sept. (dateringen), skønt forslaget næppe er indleveret⁵⁶⁾. Herudover siges, at indlægget stammede fra de deputerede borgere fra Sjælland, Lolland-Falster og Møn.

I modsætning til det forudgående er teksten under d. 20. og 22. sept. holdt i 3. person⁵⁷⁾. D. 24. sept. optræder imidlertid atter to tilfælde af 1. person: "Rigsraadet (haver) lader os forstændige" og "vi gave vores skriftlige svar". Men teksten er sekundær i forhold til det hos Riegel som nr. 4 trykte aktstykke, borgernes og gejstlighedens indlæg af 25. sept. I alt fald det første tilfælde af 1. person er fremkommet ved afskrift herfra: "Danmarks høyviise raad haver gunstigen ladet os viide".

Det andet tilfælde af 1. person svarer til indlæggets "saa er voris underdanigste erkløring".

Den anden 1. personssætning under 24. sept. sammenkæder denne dato med d. 25. sept. Teksten under d. 25. sept. gengiver slutningen af det under 24. sept. anvendte dokument af 25. sept. Det her optrædende tilfælde af 1. person er ligele-

des fremkommet ved afskrift⁵⁸⁾). Under d. 25. sept. meddeles videre, at samtlige borgerdeputerede fra Fyns stift denne dag indleverede et indlæg om indkvarteringen til kongen. Teksten meddeler, at det leveredes Hans Majestæt "udj egen haand", og at majestæten "gaf good Svar", hvilket kan være blevet til på grundlag af det faktum, at dokumentet henvender sig direkte til kongen, og at dets afslutning indledes med ordene: "Vi formode Eders Kongl. Maytt. Naadigste Svar og hielp." Udover omtalen af dette dokument meddeles under samme dato, at Sjællands, Lollands, Falsters og Møns borgerdeputerede indleverede et tilsvarende dokument samme dag. Det kan ikke være korrekt, da det omtalte fynske indlæg var underskrevet af borgerrepræsentanterne for Fyns stift, altså også af repræsentanterne for Nakskov, Maribo, Nysted, Stubbekøbing og Nykøbing⁵⁹⁾).

Under d. 1. okt. meddeles, at "dend Ordinantz (blev) trykket mod stændernis bevilgning om beseglet papir". Den omtalte forordning er dateret d. 1. okt. og publiceredes d. 7. okt.⁶⁰⁾ Kendskab til dens trykning kan Wolf derfor næppe have fået før d. 7. okt., og oplysningen må derfor være indføjet senere. Muligvis er den fremkommet ved, at dateringen er blevet gjort til trykkesdato.

D. 2. okt. udfyldes med indledningen af understændernes indlæg af 4. okt., hvori datoen d. 2. okt. er anført⁶¹⁾. Det siges i dokumentet, at rigsrådet denne dag havde tilkendegivet over for nogle af gejstlighedens og borgerstandens deputerede, hvad adelen havde bevilget, og dette meddeles i teksten. Resten af dokumentets indhold gengives under 4. okt., idet det dog suppleres med den bemærkning, "at vj engang med Rigens Raad Otte Krag ..havde sat en takst"; denne oplysning er hentet fra den fyldige beretning om mødet d. 19. sept.⁶²⁾

Herefter går beretningen over til at gengive borgernes indlæg mod stempelafgiften. Det fortælles, at "dend Borgerlige Stand" (indlægget er underskrevet: Tro Undersaatter af Borgerlig Stand) "dend October" var forsamlet om morgenen i Islandske Kompagni. Herefter berettes om mødet på grundlag af dokumentet. Det bemærkes, at denne passage er anbragt før d. 8. okt., og at den er meget vagt dateret. Denne vage datering

skyldes, at dokumentet, der altså i beretningen er placeret før d. 8. okt. er dateret d. 9. okt. og altså er blevet til efter understændernes vedtagelse af arverigeforslaget. Beretningens redaktør har imidlertid ment, at det passede bedre til situationen før d. 8. okt., da skatteforhandlingerne jo efter denne dato for en længere periode gled i baggrunden⁶³).

D. 8. okt. skifter beretningen atter karakter. Fra denne dato er den levende og detaljeret og anvender ikke længere dokumentafskrifterne.

Ud fra ovenstående analyse kan det sluttes, at Wolfs dagbog ikke er nogen dagbog. Bearbejderen må have udformet beretningen på grundlag af Wolfs afskriftsamling og hans - muligvis i brevform foreliggende - beskrivelse af begivenhedsforløbet indtil d. 19. sept. og fra d. 8. til d. 18. okt. For disse to tidsrum vedkommende kan der ikke konstateres nogen bearbejdning, de er sandsynligvis skrevet direkte af efter forlægget. Bearbejderen er ikke i stand til at bidrage med oplysninger om tidsrummet fra 19. sept. til 8. okt. udover, hvad der hentes i dokumenterne. I samme interval optræder de i beretningen konstaterede fejl: indleveringen af reformforslaget af 20. sept., den manglende omtale af det faktisk indleverede forslag af 25. sept., som Knud Wolf selv har underskrevet⁶⁴), den bevidste fejlplacering af dokumentet af 9. okt. På grundlag af disse konstateringer må konkluderes, at det næppe er Knud Wolf selv, der har redigeret beretningen. Nogen tendens i bearbejdningen kan ikke spores. Den indskrænker sig som påvist til en nøje gengivelse af Wolfs dokumentafskrifter.

Den såkaldte "Hammerske beretning" er udgivet og behandlet af Ernst Larsen i Historisk Tidsskrift. I sin behandling af beretningen konkluderer Ernst Larsen, at beretningens forfatter er Lauritz Jørgensen Hammer, fra 1650 til 1668 sognepræst i Lyng-Broby, Alsted herred på Sjælland. Senere modificeres denne slutning dog til, at forfatteren er en præst fra Alsted herred, "og det er da sandsynligst, at det er Hammer"⁶⁵). At forfatteren var præst i Alsted herred sluttes deraf, at beretningen indeholder en afskrift af et brev fra herredsprovsten, Henrik Thygesen Colding. Denne skrivelse, der er dateret

d. 21. nov. 1660, ledsagede det kgl. brev, hvori gejstlighedens kopskat blev pålagt. Blandt Alsted herreds præster er Hammer udpeget som forfatteren på grundlag af en skriftsammenligning af håndskriftet og kirkebøgerne. Hvorfra Hammer, der ikke deltog i stændermødet, har sine oplysninger fra, når Ernst Larsen ikke frem til noget entydigt svar på. Der peges dels på hans svogerskab med den deputerede provst Hans Sørensen Kaalund, dels på, at tre præster fra Alsted herred sammen med professorerne fra det nærliggende Sorø akademi deltog i arvehyldningen d. 15. nov.⁶⁶⁾ Der er dog, som Ernst Larsen også er opmærksom på, visse vanskeligheder ved at antage, at en af disse er hjemmelsmand for Hammer. Disse vanskeligheder vil fremgå af følgende gennemgang af teksten.

Beretningen begynder d. 8. okt. 1660 og slutter d. 18. okt. Under d. 8. okt. siges blot, at stændernes supplikation om arveriget blev indsendt til rigshofmesteren. Den følgende dato indskrænker teksten sig til korrekt at meddele, at der klagedes over stempelafgiftforordningen⁶⁷⁾. Derimod er beretningens gengivelse af begivenhederne d. 10. okt. et af dens to hovedpunkter. Denne gengivelse er i overensstemmelse med Wolf og Rhuman. Kun er det klokkeslet, til hvilket rigsrådet indbød stænderne, hos Hammer 5, mens det hos Wolf og Rhuman er henholdsvis 3 og mellem 3 og 4⁶⁸⁾. Hammer meddeler derefter d. 11. okt. intet om portlukningen, men fortæller overensstemmende med Rhuman, at stænderne anmodede om audiens hos kongen, men forgæves, da denne modtog en russisk gesandt. D. 12. okt. berettes, at stænderne samledes, men at kongen forlængede fristen for adelens svar, således at stænderne først skulle mødes næste dag. Dette bekræftes af Rhuman og Wolf⁶⁹⁾. Nu skildres meget grundigt forløbet af d. 13. okt., idet udviklingen refereres trin for trin. Dette er beretningens andet hovedpunkt. Iflg. Hammer samledes understænderne på Islandske Kompagni kl. 8 og gik to timer senere op på slottet. Disse klokkeslet bekræftes af vore øvrige kilder⁷⁰⁾. Hammer beretter derefter, at Sehested og Schack på slottet forhandlede med stænderne om arverettens omfang. Efter Hammer havde disse to personer to møder med stænderne om arverettens omfang. Dette bekræftes af den tyske "Relation" og

delvis af Lerche-beretningen. At også sekretær Erik Krag opsøgte understænderne på slottet er derimod en oplysning, Hammer er ene om. Derpå refereres Niels Trolles tale og udtalelser fra Svane og Sehested. Med Ernst Larsen at antage, at den tale, Nansen iflg. Wolf og den tyske "Relation" holdt efter arverigeoverdragelsen er blevet "flyttet" til forhandlingerne med Schack og Sehested gives der, som Bøggild Andersen har fremhævet, intet belæg for⁷¹⁾. D. 14. okt. meddeles korrekt, at der skete taksigelser fra prædikestolen. Videre meddeles under denne dato, at kongen udpegede medlemmerne af forfatningsudvalget. Denne udpegning fandt som bekendt først sted d. 13. okt.⁷²⁾ Tilsvarende forskydes udvalgsrådet fra d. 14. til d. 15. okt. Håndfæstningens kassation d. 16. okt. nævnes ikke, men det fortælles, at tømrere begyndte at rejse et podium til arvehyldningen. D. 17. okt. siges, at rigshofmesteren blev båret op til kongen, og endelig meddeles d. 18. okt., at kongen blev "hyldet og svoret" på slotspladsen. Ernst Larsen har imidlertid påvist, at teksten under sidstnævnte dato er sekundær i forhold til Alsted herreds fuldmagt af 2. nov. 1660⁷³⁾.

Fra d. 8. okt. til d. 13. nov. bekræftes Hammers beretning således af vore øvrige beretninger, uden at der er tale om indbyrdes afhængighed. Om begivenhederne d. 13. okt. er den endog særdeles velunderrettet. Hjemmelsmanden har helt evident været øjenvidne til denne dags begivenheder, og må altså efter al sandsynlighed være en stænderdeputeret. De følgende dage ophører imidlertid Hammers informationer, og der kan påvises fejl i dateringen. At Kaalund skulle være Hammers hjemmelsmand er derfor lidet troligt. Han kom først til København d. 15. eller 16. okt. Han deltog tillige i håndfæstningens kassation, som Hammer ikke har noget kendskab til⁷⁴⁾. Kaalund kan således næppe heller have været mellemmand mellem Hammer og hjemmelsmanden. Der kan være tale om et brev, således som Ernst Larsen var inde på, men hvem af de deputerede, Hammer har sit stof fra, synes det ikke muligt at fastslå.

Den eneste bevarede beretning af adelig proveniens er Parsbergs, der er udgivet af Chr. Bruun og behandlet af Bøggild

Andersen⁷⁵⁾. Den er langt mere kortfattet end de øvrige beretninger og indskrænker sig til at gengive det rent ydre begivenhedsforløb. Der er tale om meget kortfattede kalenderoptegnelser, hvor Parsbergs indstilling nu og da afsløres. Under d. 6. okt. meddeler han således, at rigsrådet for fjerde gang henvendte sig til kongen om militærets aftakning, og "Kand det icke nu hielpe, saa hielpe Gud den Allernaadigste"⁷⁶⁾. Der synes ikke at være nogen grund til at betvivle, at Oluf Parsbergs beretning er en dagbog i dette ords egentlige betydning.

Den beretning, der går under navnet "Nøyagtig Efterretning om Souverainiteten", er sammen med det tysksprogede håndskrift "Relation om hvorledis alting gick til da Kong Fred: 3. fick Souverainiteten An: 1660 fra d. 8. sept. fra Rigsdagens begyndelse og fremdelis" blevet grundigt belyst af Bøggild Andersen, der har påvist disse to beretningers afhængighed af den kgl. generaladjutant Mikkel Skovs nu tabte "Store Memorial" samt af det officielle flyveskrift "Relation aff Kiøbenhaffn"⁷⁷⁾. Dens forfatter er anonym.

Nøyagtig Efterretning udmærker sig frem for den tyske Relation ved den bekendte "bispegårdsberetning". Denne skildrer sig klart ud fra resten af beretningen dels ved sin 1. personsform dels ved sit indblik i ständermødets korridorforhandlinger. Den fremtræder som en beretning fra en mødedeltager, mens resten af Nøyagtig Efterretning, der er holdt i 3. person, ikke søger at give indtryk af noget sådant. Af hensyn til benyttelsen af den meget vigtige bispegårdsberetning forekommer det nødvendigt at søge fastlagt, på hvilken måde og ud fra hvilket synspunkt Nøyagtig Efterretnings forfatter har udarbejdet sin beretning.

Forfatterens arbejdsmåde træder tydeligst frem i benyttelsen af to aktstykker: udkastet til en forordning om konsumtionskat og understændernes indlæg herimod af 4. okt. Begge disse dokumenter findes i Skovs samling. Forordningsudkastet har været udsat for en omredigering, der er foretaget ved hjælp af overstregninger og tilføjelser. I udkastets oprindelige form skulle adelen betale kopskat på sine tjenere, den skat, de tilbød som erstatning for fritagelse på deres

hovedgårde. Dette afsnit og hvad der iøvrigt henviser til det i udkastet er udstreget⁷⁸⁾. Efter at udkastet var blevet udarbejdet, havde adelen nemlig forladt deres sidste privilegieskænkse: konsumtionsfritagelsen på hovedgårdene. Det skete d. 30. sept. Understænderne blev gjort bekendt med udkastet d. 2. okt., dvs. i dets ændrede form. Det fremgår af deres indlæg af 4. okt.⁷⁹⁾. Forfatteren til Nøyagtig Efterretning har imidlertid ignoreret rettelserne i udkastet og gengivet det i dets oprindelige form. I Nøyagtig Efterretnings fremstilling under dateringen "Den 2, 3 og 4 October" hedder det videre, at "den Erklæring" (forordningsudkastet) ville lægge al "tyngde og Consumption" på understænderne, mens adelen kun skulle betale 15 rdl. for hver lo tjener. Hertil føjes: "Denne deres Erklæring overleverede de udi Hans Majestæts egen Haand, dato den 4. Octobr. 1660". Forfatteren giver altså et tendensiøst referat af det oprindelige forordningsudkast status som understændernes indlæg, skønt dette af gode grunde ikke indeholdt sådanne angreb. Som følge heraf har forfatteren mod sin sædvane afstået fra at gengive understændernes indlæg af 4. okt. Det ville dementere hans fremstilling. Bøggild Andersen har konstateret denne ukorrekte gengivelse af propositionen, men konkluderer ikke videre, end at beretningen er lavet "uden hensyn til eller forståelse for dettes overstregninger". Som vi har set, har forfatteren netop ved sin udeladelse af indlægget af 4. okt. vist, at han var klar over udstregningernes betydning⁸⁰⁾.

Det interessante afsnit i Nøyagtig Efterretning, fremstillingen af bispegårdsmødet, omhandler et møde i Københavns bispegård mellem en række gejstlige og repræsentanter for København by. Endvidere beskriver den Christoffer Gabels forhandlinger på kongens vegne med enkelte af de tilstedeværende. At kongens kammerskriver vitterlig har drevet en sådan virksomhed antydes også af den østrigske gesandt, baron von Goës⁸¹⁾. Selve bispegårdsmødet dateres i Nøyagtig Efterretning til d. 5. okt. Som deltagere nævnes "alle bisperne", dvs. Hans Svane, Anders Andersen Ringkøbing, Peder Jensen Kragelund, Lauritz Jakobsen Hindsholm og Johan Didriksen Bartskaar, Københavns magistrat og deputerede, dvs. Hans Nan-

sen, Christoffer Hansen, Hans Klein og Frederik Turesen, "Item af Sjællands deputerede jeg", altså beretteren, en sjællandsk præst, samt endelig "Viborg og Aarhus stift", dvs. Jakob Faber og enten Jesper Hansen eller Christen Pedersen, muligvis dog dem begge⁸²⁾. Denne deltagerliste modsiger dateringen d. 5. okt. Mødet har at dømme efter den fundet sted i tiden før d. 1. eller 2. okt.⁸³⁾.

Det hedder i beretningen, at arverigeforslaget kociperedes på mødet. Senere indfandt sig Christoffer Gabel, der placeredes i et tilstødende lokale, hvor Svane, Nansen, Didriksen Bartskår og beretteren forhandlede med ham, Kun beretterens forhandling med Gabel er refereret, og den her gengivne ordveksling er mistænkelig. Fortællerens udtalelse om, at de fleste hellere ville regeres af én end af mange er en udpræget enevældeargumentation, der på dette sted er anakronistisk. Mærkværdigt ville det også være, hvis denne udtalelse skulle være fremsat i Hans Mansens påhør, da denne jo efter alt at dømme netop stræbte efter at udvide de regerendes kreds. Som afslutning på mødet enedes de tilstedeværende om at sondere en række borgerlige deputerede for at hverve deres støtte til planerne.

I bispegårdsmødet deltog altså 8 eller 9 gejstlige og 4 borgerlige. Det var kun borgere, man i de følgende dage ville sondere, dvs. det var kun borgerne, man var usikre overfor. At de gejstliges tilslutning var sikker, havde fortælleren også forsikret Gabel om. Forlader vi nu bispegårdsberetningen og går videre frem i Nøyagtig Efterretning til d. 8. okt., ser vi, at det iflg. Nøyagtig Efterretning var Svane, der overrakte Nansen arverigeforslaget, og at dette på forhånd var underskrevet af de gejstlige. Nogle af borgerne var ikke tilbøjelige til at skrive under uden videre⁸⁴⁾. Iflg. Nøyagtig Efterretning var det altså de gejstlige, der var den drivende kraft bag arverigeforslaget, mens borgerne var det usikre element. Hvorledes stemmer denne udlægning med, hvad der kan udledes af det bevarede aktstykkemateriale? For det første må det fastslås, at det var de borgerlige deputerede, der havde arbejdet for at få reformer gennemført. Det fremgår af de borgerlige reformforslag⁸⁵⁾. Gejstligheden

producerede ingen tilsvarende indlæg. Desuden er bevaret et arverigeforslag af 4. okt., formuleret i borgernes navn. Aktstykkerne synes således at dementere Nøyagtig Efterretnings fremstilling. En analyse af begivenhedsforløbet d. 8. okt. vil ligeledes vise, at Nøyagtig Efterretnings udlægning af begivenhederne ikke holder for en nærmere prøvelse⁸⁶⁾. Nøyagtig Efterretning er altså præget af en stærk pro-gejstlig tendens, af ønsket om at fremhæve de gejstlige på borgernes bekostning. Som det fremgår af ovenstående gør denne tendens sig også gældende i bispegårdsberetningen, og da Nøyagtig Efterretnings forfatter, som vi har set, ikke er særlig nøjeregnende i sin behandling af materialet, er det sandsynligt, at han har "forbedret" bispegårdsberetningen ud fra det påviste synspunkt. Det kan dels gælde bispegårdsberetterens udtalelser til Gabel, der som nævnt har et anakronistisk træk, dels angivelsen af, at et antal borgere skulle høres næste dag. Der nævnes her seks navne, af hvilke de fire: Carsten Thomassen, Ribe, Knud Jakobsen, Odense, Feder Mortensen, Nakskov og Christen Caspersen, Køge, var de samme, der sammen med Hans Nansen d. 2. okt. blev gjort bekendt med udkastet til konsumtionsforordning⁸⁷⁾. Denne oplysning gav Nøyagtig Efterretning under 1. okt., og navnene kan være hentet derfra. De to øvrige nævnte er Thomas Brodersen, Odense og Ditlev Bertram, Køge, altså deputerede fra allerede repræsenterede byer. Deres navne kan være hentet fra dokumentafskrifternes underskrifter⁸⁸⁾. Disse elementer, der dels i sig selv er mistænkelige, dels ligger på linie med beretningens tendens, kan ikke anses for autentiske. Også oplysningen om, at man konciperede arverigeforslaget på dette møde, er tvivlsom. Dels findes som nævnt et borgerligt udkast til et arverigeforslag fra 4. okt., dvs. efter bispegårdsmødet, dels har konciperingen ikke sat sig spor i selve bispegårdsberetterens referat fra mødet. Sandsynligvis har Nøyagtig Efterretnings forfatter også villet give gejstligheden æren for udarbejdelsen af arverigeforslaget.

Ophavsmanden til den i Nøyagtig Efterretning gengivne bispegårdsberetning må, iflg. beretningen selv, søges blandt den sjællandske gejstligheds deputerede. Da beretningen end-

videre nævner den pågældende som "udskikket" er det rimeligt af disse at udelukke den i København bosatte Erik Olufsen Torm. Udover Torm har af den sjællandske gejstligheds deputerede kun Peder Villadsen og Christen Madsen underskrevet arverigeforslaget. Rimeligvis er da en af disse ophavsmand til beretningen⁸⁹⁾. Som anført i begyndelsen af denne analyse bygger Nøyagtig Efterretning på Mikkel Skovs materiale, og fremstillingens forfatter må derfor være en person, der kan have haft adgang til såvel dette materiale som til beretningen fra den sjællandske gejstlige deltager i bispegårdsmødet. Det fremgår af notater i Skovs samling, at denne dels har været stillet til rådighed for den kgl. historio-
graf Vitus Bering i 1662 og dels for en vis Anders Hildebrand⁹⁰⁾. Vitus Bering var gift med en søster til Peder Villadsens hustru, og Bøggild Andersen antager da, at Villadsens søn, Niels Slange, fra Bering kan have haft kendskab til Skovs materiale og kombineret det med et notat fra fadrens hånd⁹¹⁾. Antagelsen af Slange som forfatter til Nøyagtig Efterretning støtter sig videre på det argument, at Peder Villadsen i Nøyagtig Efterretning optræder som underskriver af indlægget af 25. sept., hvilket modsiges af Wolfs og Rhumans afskrifter af dette dokument, og endelig på, at Slange i sin ungdom samlede materiale til Christian d. 4.s historie og derigennem demonstrerede historisk interesse. Tilfø-
jelsen af Villadsens navn under 25. sept. indlægget må dog siges at være en overordentlig beskeden udvidelse af hans rolle, beretningen iøvrigt nævner ham ikke, heller ikke som deltager i bispegårdsmødet. Dette kan sammenholdes med den vidtløftige omtale, Slange giver sin fader i sin suverænitetshistorie fra 1720⁹²⁾. Hertil kan føjes endnu et argument. Slanges suverænitetshistorie synes nemlig at vise, at Slange ganske rigtigt har kendt og benyttet Nøyagtig Efterretning - men derimod ikke Skovs samling, som Nøyagtig Efterretning bygger på. For Slange var det ved udarbejdelsen af suverænitets-
historien et problem, at han savnede adelige indlæg. Det fremgår af flg. citat fra indledningen til suverænitets-
historien:

"Eders Kongelige Mayestæt maa ieg og allerunderdanigst bede, ikke at wil bære nogen twifl om Historiens fuldkommenhed, fordi at derudi saa lidet findes indført af Adelens Indlægger, efftersom derudi ikke findes flere indført end et Eeneste, dateret den 12. Septembris 1660."

Heraf turde fremgå, at Slange ikke har haft kendskab til adelsindlægget af 19. sept. eller til adelens bevilling af 30. sept., som da heller ikke findes i Nøyagtig Efterretning, men som derimod begge er bevaret i afskrift i Skovs samling. Havde Slange haft kendskab til denne samling, havde han også haft kendskab til disse adelsindlæg. Men Nøyagtig Efterretning bygger netop på Skovs samling, så Slange måtte have haft kendskab til denne, dersom han var forfatter til Nøyagtig Efterretning⁹³⁾.

Bestemmelsen af Nøyagtig Efterretnings forfatter er vanskelig, fordi det ikke med sikkerhed kan fastslås, hvem der er ophavsmand til bispegårdsberetningen, og fordi der ikke er nogen mulighed for at kontrollere, hvem der har haft kendskab til Skovs materiale. Fremstillingsformens lighed med den kgl. historiograf Villum Worms kan - da denne har haft adgang til Berings dødsbo - pege på denne som ophavsmand til beretningen⁹⁴⁾. Med det foreliggende materiale lader det sig dog næppe kontrollere.

Niels Slanges ovenfor nævnte suverænitetshistorie fra 1720 er uden tvivl det mest problematiske og mest omdiskuterede element i kildematerialet til statsomvæltningens historie. At dette værk, der tidsmæssigt ligger begivenhederne så fjernt, må tages i betragtning som kilde til stændermødet, skyldes at forfatteren, Niels Slange, var søn af provst Peder Villadsen og selv hævder at bygge sit værk på materiale, stammende fra faderen⁹⁵⁾. I værket er da også indflettet en del dokumentarisk materiale, der hævdes at stamme fra stændermødet, og som ikke kendes andetsteds fra. Væsentligst er her det bekendte "Slange-brev" af 26. sept. 1660 fra Frederik d. 3. til Nansen og Svane. Slanges materiale - herunder det nævnte brev - blev af Fridericia taget for pålydende, mens J. O. Evjen mente at kunne påvise, at en del af de af Slange gengivne dokumenter var falske. Fridericia vendte sig mod denne opfattelse i sin anmeldelse af Evjen, men siden tog Bøggild Andersen i sin disputats Slanges værk op til en nøje

kritisk undersøgelse, der resulterede i en forkastelse af alt materiale hos Slange, der ikke kendes andetsteds fra. M. h. t. det særligt kontroversielle kongebrev udbyggede Bøggild Andersen senere i et foredrag sin argumentation for dets falskhed. Senest har Jens Engberg søgt at pille Bøggild Andersens argumentation i stykker ud fra princippet om, at bevisbyrden påhviler anklageren⁹⁶). Det kan vel diskuteres, om man bør følge dette ikke ganske nye kildekritiske princip, at gå ud fra kildernes ægthed indtil deres falskhed er bevist, eller om man ikke snarere bør undgå at bygge på materiale, om hvis status der kan rejses velbegrundet tvivl. Det skal i det følgende overvejes, hvorvidt det af Slange gengivne, iøvrigt ukendte materiale af dokumentarisk art, må betragtes som autentisk eller ej.

Niels Slanges Frederik d. 4. tilegnede suverænitetshistorie er i fortalen dateret d. 27. aug. 1720 og er altså rimeligvis blevet til i anledning af arverigets 60-års jubilæum. Slange var på det tidspunkt 64 år gammel og havde en længere embedskarriere bag sig⁹⁷). I fortalen til suverænitetshistorien betegner han sig som etats; justits- og kancelliråd, assessor i Hofretten og kancellisekretær. Udarbejdelsen af værket begrundes med den beklagelige mangel på en grundig og pålidelig beretning om statsomvæltningen. For at denne i alle måder prisværdige regeringsforandring "ikke udi Ewig forglemmelse skal falde, haver Jeg mig foretaget denne efterfølgende Historie derom at sammenskrive". Senere i fortalen forsikres, at værket fra Slanges side "ikke udi anden henseende er forfattet, end at udvise min Nidkærhed til at forfremme Eders Kongelige Mayestæts sl. farfaders Høyberømmelige og Lovpriiselige Ihukommelse." Andetsteds anmoder Slange kongen om at tage værket i sin beskyttelse, såfremt det skulle blive læst af andre, da Slange i så fald "well skal finde saa mange Misundelige og Hadske som Gunstige" domme. Grundlaget for værket er iflg. Slange en materialesamling, som hans fader etablerede under stændermødet, hvor han iflg. Slange fungerede som gejstlighedens sekretær. Villadsens sekretærstilling kan ikke spores i det øvrige kildemateriale, og da Peder Villadsen ikke har underskrevet noget dokument før arverigeforsla-

get af 8. okt., er det mere end tvivlsomt at han, som Slange påstår, har fungeret som sekretær og taget private afskrifter af de forskellige dokumenter. Det kan da også påvises, at Slange har bygget på Nøyagtig Efterretning, der er hans hovedkilde. Det er sandsynligvis denne afhængighed i forbindelse med Slanges påstand om at bygge på faderens optegnelser, der har været årsag til, at Nøyagtig Efterretning tidligere har været opfattet som Peder Villadsens dagbog⁹⁸⁾. Slanges afhængighed af Nøyagtig Efterretning er veldokumenteret og utvivlsom, og fra Nøyagtig Efterretning har Slange haft kendskab til flertallet af de i suverænitetshistorien gengivne aktstykker. Tilbage bliver i alt seks dokumenter, hvoraf fire ikke kendes andetsteds fra. Det drejer sig om en rigsrådsproposition til adelen af 11. sept., adelens svar herpå af 12. sept., det kontroversielle kongebrev, dateret 26. sept., samt de sjællandske provsters fuldmagt til Peder Villadsen og Christen Madsen af 4. okt. 1660. Adelens første svar af 13. okt. på arverigeforslaget samt kongens indkaldelse til udvalgsrådet også af 13. okt. gengives ligeledes af Slange. De kendes af anden vej, men findes ikke i Nøyagtig Efterretning⁹⁹⁾.

Rigsrådspropositionen, dateret d. 11. sept., fremsætter over for adelen begæring om bevilling af en kopskat på adelen selv og dens tjenere. Adelens svar af 12. sept. er en bevilling i gaves form af kopskat på tjenerne på hovedgårdene samt på ugedagsbønderne, idet det overlades kongen og rigsrådet at fastsætte kopskatten på de øvrige bønder. Slange har ikke anført nogen underskrifter på dette indlæg. Eøggild Andersen har nu gjort opmærksom på, at adelens bevilling er næsten fuldkommen verbalt overensstemmende med den sjællandske adels bevilling af 16. maj 1645¹⁰⁰⁾, og i det overleverede materiale ses ingen spor af denne kopskatforhandling i stændermødets første dage. Derimod kendes fra stændermødet en proposition af samme dato, udtrykkelig stillet til "alle Stænderne", hvori der fremsættes krav om afgift på alle varer som "eenhver" forbruger. Denne proposition, som også gengives af Slange, er underskrevet af de samme tre råder, der figurerer under Slanges til adelen ret-

tede proposition: Gunde Rosenkrantz, Otte Krag og Peder Reetz, og den vides at have givet anledning til forhandlinger mellem adelen og de øvrige stænder og mellem samtlige stænder og rigsrådet¹⁰¹). Såfremt begge disse propositioner faktisk skulle være fremsat, betyder det, at rigsrådet ville lægge en væsentlig større byrde på adelen end på de øvrige stænder. Ser vi på Slanges adelsindlæg fremgår det, at konsumtionspropositionen ikke omtales. Ser vi videre på det faktisk indleverede adelsindlæg af 19. sept. er til gengæld kopskatpropositionen ikke nævnt, ligeså lidt som Slanges adelsindlæg af 12. sept. 19. sept. indlægget knytter umiddelbart til ved rigshofmesterens åbningstale og ved propositionen om konsumtionsafgift og fremsætter en lang række forslag og anmodninger vedrørende finansadministrationen, militæret etc., samt bevilger en vis konsumtionsafgift, idet underskriverne under påberåbelse af deres privilegier samt af deres øvrige byrder i form af rostjeneste og indkvartering kræver afgiftsfrihed på hovedgårdene. Endelig gøres bevillingens ikrafttrædelse afhængig af militærets øjeblikkelige reduktion og aftakning, da begge byrder - forbrugsafgift og indkvartering - umuligt kan bæres samtidig. Vi ser altså, at skønt adelen heri henviser til sine øvrige byrder, nævnes intet om nogen kopskat; det fremgår endvidere, at indlægget er formet som et svar på rigshofmesterens tale og konsumtionspropositionen.

Nu viser imidlertid Nøyagtig Efterretning, at der på stændermødet faktisk var tale om en kopskat, idet der af Nøyagtig Efterretnings "Copie af hvis Adelen har indgaaet" fremgår, at adelen som erstatning for konsumtionsfritagelse på hovedgårdene tilbød at betale 15 rdl. årligt for hver lo tjener. Denne i Nøyagtig Efterretning udaterede kopi er placeret efter en adelsbevilling vedrørende stempelafgift af 21. sept. og før understændernes indlæg i anledning af de i kopien givne meddelelser om adelens bevillinger. Disse meddelelser er iflg. understænderne givet dem af rigsrådet¹⁰²). Kopskatbevillingen, som den kendes i denne form, stammer imidlertid fra tiden efter konsumtionsbevillingen og er kædet sammen med diverse andre adelige bevillinger¹⁰³). Politisk set er denne periode - altså efter 19. sept. - præget

af adelens forsøg på at fastholde konsumtionsfriheden på hovedgårdene ved at øge andre bevillinger og føje nye til¹⁰⁴). Indicierne peger således klart imod disse to aktstykkers - rigsrådspropositionens og adelsbevillingens - ægthed. Aktstykkerne er uden tvivl Slanges værk. Han har i Nøyagtig Efterretning fundet kopskatbevillingen og har ved hjælp af adelsindlægget fra 1645 iklædt bevillingen dokumentets form. Dernæst er propositionen blevet formet efter konsumtionspropositionens paradigme. Spørges der om motivet til denne manipulation, kan man henvise til det ovenfor anførte citat fra Slanges fortale, hvoraf tydeligt fremgår, at manglen på adelige indlæg har været et problem for Slange¹⁰⁵).

Går vi dernæst kronologisk videre, er det næste diskutabile aktstykke det kgl. brev af 26. sept. til Svane og Hans Nansen. Brevet viser - såfremt dets ægthed akcepteres - kongens hemmelige forbindelse og forståelse med understændernes ledere. At en sådan forbindelse og forståelse eksisterede, ved vi fra bispegårdsberetningen, og det er iøvrigt næppe muligt at antage, at arverigeforslaget i det hele taget ville være blevet fremsat, medmindre det skete i forståelse med kongen. Det er derfor ganske dækkende, når Jens Engberg peger på, at Slange-brevets ægthed eller uægthed kun kan have temmelig beskedne konsekvenser for fremstillingen af stændermødet¹⁰⁶). Mulighederne for at nå frem til en utvivlsom afgørelse af ægthedsproblematikken er iflg. sagens natur beskedne. Brevet er overleveret i afskrift fra 1720. Det er absolut konfidentielt og kan derfor ikke forventes at have sat sig spor i det øvrige kildemateriale. Det er endvidere af en så speciel - privat og konspiratorisk - natur, at en sproglig-statistisk undersøgelse, som den af Bøggild Andersen gennemførte, næppe er anvendelig, når sammenligningsmaterialet næsten udelukkende er halv- og helofficielle skrivelser¹⁰⁷). Bøggild Andersens sproghistoriske undersøgelse kan næppe heller give et sikkert grundlag for at fastslå brevet falskhed. Det stærkeste argument, tilvejebragt af denne undersøgelse, er tilstedeværelsen af tre udtryk, som Bøggild Andersen ellers tidligst har konstateret 15 til 17 år senere, og da forsøgene på at påvise Slanges forlæg ved fremstillingen af brevet hel-

ler ikke har kunnet dokumentere noget sikkert afhængighedsforhold¹⁰⁸), bliver tilbage overvejelser vedrørende brevets saglige indhold og den sammenhæng, dette indgår i, vedrørende dets overleveringshistorie og endelig vedrørende Slanges tendens og motiver til en evt. konstruktion af brevet.

Sagligt kan indvendes, at brevet synes farligt og funktionsløst, at det med andre ord var unødvendigt at kongen på et så tidligt tidspunkt - 14 dage før arverigeforslaget vedtagelse - skulle afsende et så kompromitterende brev, når kontakten til Svane og Nansen som det fremgår af bispegårdsmødet kunne opretholdes via Gabel. Der kan peges på det usandsynlige i, at kongen helt skulle overlade til de to nævnte at beslutte, hvem der skulle indvies i planen, og på det besynderlige faktum, at kongen skulle finde det nødvendigt at bemærke, at Frederik Turesen var ham velbekendt¹¹⁰).

Ser vi på dokumentets overleveringshistorie, må det forudsættes, at Hans Svane har overladt Peder Villadsen dette overordentlig konfidentielle dokument og at denne enten har beholdt det eller har tilbageleveret det efter at have taget en afskrift. Denne måtte så atter være gået i arv til sønnen. Svane har i så fald behandlet dette strengt fortrolige dokument temmelig skødesløst.

Brevet hos Slange indgår som led i værkets hovedtema, der allerede anslås i indledningen. Værket er skrevet til den konges ære, der med visdom og forstand samt med "Guds Aands bistand og raadføring" i samarbejde med den fortrykte borgerlige og gejstlige stand uden den ringeste blodsudgydelse genvandt for sig og sin slægt den "ældgamle Arverettighed" og dermed satte en stopper for adelens personlige profitering på kronens jordejendom. Slange fremhæver videre sin faders fortjenester i forbindelse med arverigets indførelse og hans senere udnævnelse til biskop. I fortalen benytter han ligeledes lejligheden til at takke for al den nåde, de oldenborgske konger har ladet ham og hans forfædre blive til del. Det af Bøggild Andersen påpegede motiv: med henblik på at gavne sin egen position at fremhæve faderens fortjenester, forekommer uomtvisteligt. Værket tilegnedes og tilstilledes jo også kongen. Betonningen af faderens rolle træder klart frem i

fremstillingen iøvrigt¹¹¹). At Slange ikke som fremhævet af engberg gav sin faders rolle samme proportioner som Frederik Gabel i sit håndskrift tildelte Christoffer Gabels, forklares derved, at Gabel lod sit manuskript forblive i familiens kreds, mens Slange overbragte kongen sit¹¹²). Det har næppe været uklogt af Slange at lade faderen optræde som den energiske og uforfærdede tjener, men overlade den centrale rolle til kongen, til hvis ihukommelse værket er skrevet. Til demonstration af kongens centrale rolle tillader Slange sig adskillige konstruktioner, der fremstiller Frederik d. 3. som den udfarende kraft, idet han opererer med flere hemmelige møder og brevvekslinger mellem kongen og Nansen og Svane. Det har været indvendt, at denne udlægning af statsomvæltningen strider imod, hvad Bøggild Andersen kaldte den officielle tradition, iflg. hvilken stænderne af egen drift og uden kongelig tilskyndelse tilbød Frederik d. 3. arveriget, at Slange ved at afvige fra denne tradition udsatte sig for kongelig modvilje, og at når han alligevel har gengivet dette brev, må det følgelig skyldes hans sandhedstrang, der har fået ham til at tilsidesætte personlige hensyn. Imidlertid havde denne tradition i 1720 ikke siden "Relation aff Kiøbenhaffn" udkom kort efter stændermødet 1660 givet sig udtryk i nogen historiske beskrivelser i kongeriget. At det har været væsentligt i 1660 at hævde kongens passivitet ved arverigeoverdragelsen er forståeligt og veldokumenteret. At det under den etablerede enevælde i 1720 skulle have været nødvendigt lige så stærkt at understrege, at arveriget på ingen måde var kongens fortjeneste, er ikke indlysende og ikke dokumenteret. Slange anså ikke sit tema for risikabelt. Det viser hans stærke fremhævelse af det i forbindelse med det faktum, at det overleveredes til den enevældige konge selv. Brevet har i Slanges bog den funktion at forlene dette hovedtema, som bispegårdsberetningen i Nøyagtig Efterretning uden tvivl har været inspirationskilde til, med autencitetens og dokumentarismens præg.

Få adskillige punkter giver Slangebrevet således anledning til tvivl. Dertil kommer, at Slange iøvrigt ikke viger tilbage for konstruktioner, og at det synes tvivlsomt, om han i

noget omfang af betydning har haft materiale efter sin fader. 113) Det synes næppe forsvarligt at lægge dette tvivlsomme aktstykke til grund for den følgende analyse, hvis resultater det iøvrigt ikke ville kunne forrykke.

Tilbage bliver da de sjællandske provsters fuldmagt til Peder Villadsen og Christen Madsen af 4. okt. 1660. Denne fornyede fuldmagt blev iflg. Slange tilvejebragt af Villadsen som resultat af hans anstrengelser for at sikre den sjællandske gejstligheds opslutning i forbindelse med den forestående forfatningsændring. Spørgsmålet er, om denne fuldmagt, af hvilken der ikke findes andre spor, af Slange er blevet fremstillet til understøttelse af det nævnte tendensmotiv ud fra bispegårdsberetningens meddelelser om sonderingen af den sjællandske gejstlighed. Fuldmagten indgår som en del af det kompleks, der vedrører Peder Villadsens placering. De væsentligste elementer i dette kompleks består i, at Slange lader Villadsen og Christen Madsen være de eneste repræsentanter for den sjællandske gejstlighed, valgt på Svanes initiativ, idet denne var utilfreds med, at Erik Olufsen Torm i første omgang var blevet udpeget til delegeret. I den i bogens slutning indsatte fortegnelse over delegerede nævnes som sjællandske gejstlige delegerede kun Christen Madsen og Peder Villadsen. Som påskud for dette omvalg brugte Svane iflg. Slange dels at Torm skulle være Svanes stedfortræder på det sjællandske landemøde, dels at én delegeret ikke var tilstrækkeligt. Det er korrekt, at Torm repræsenterede Svane på landemødet i Roskilde d. 9. okt., hvilket dog ikke forhindrede ham i at deltage flittigere i stændermødets forhandlinger end nogen af de øvrige sjællandske provster¹¹⁴⁾. Fra det samtidige materiale ved vi, at der var hele fem delegerede for den sjællandske gejstlighed: foruden Villadsen, Christen Madsen og Torm også Hans Kaalund og Niels Pedersen. Valget af disse fandt sted d. 28. aug., og ikke som Slange fremstiller det i to etaper i september, hvor først Torm og dernæst Villadsen og Christen Madsen skulle være blevet valgt¹¹⁵⁾. At Slange har ladet Christen Tausen Madsen optræde som den anden af Svane ønskede sjællandske delegerede hænger utvivlsomt sammen med, at han stod som underskriver af 25. sept.

indlægget i Nøyagtig Efterretning og at han kort efter stændermødet blev udnævnt til biskop i Stavanger¹¹⁶). Fuldmagten, der kun gælder to af de fem delegerede, falder altså ind i dette tendensmotiv og giver alene af den grund anledning til tvivl. Det er tænkeligt, at tendensens indflydelse har begrænset sig til udeladelse af de øvrige deputeredes navne. Denne udeladelse har imidlertid i så fald nødvendiggjort andre ændringer i forlægget¹¹⁷). Heller ikke den ovenfor foretagne omdatering af bispegårdsmødet kan anfægte dokumentets ægthed, idet mødet og den der konstaterede mangel på en "ekspresse" fuldmagt til regeringsforandring jo netop kunne have foranlediget fremskaffelsen af en sådan. På den anden side kan dette også have været Slanges anledning til at fabrikere en sådan. Tendenskritikken kan dog føres videre. Slange anfører nemlig i sit værk som årsag til kongens ønske om en ny fuldmagt fra de sjællandske provster, at adelen fra København pr. brev havde truet sognepræsterne med, at skulle adelen miste sine len skulle præsterne til gengæld miste deres tiende. Dette må være foranlediget af reformforslaget af 25. sept. Slange gengiver i sit værk indlægget efter Nøyagtig Efterretning og anfører, at underskriverne var de samme som under det andet 25. sept. indlæg, gengivet umiddelbart foran¹¹⁸). Dette er imidlertid forkert. Reformforslaget var kun indleveret af borgerne, og dermed er forudsætningen for den af Niels Slange beskrevne hævn- og skræmmekampagne bortfaldet. Ser vi på indholdet af fuldmagten er det bemærkelsesværdigt, at der hentydes ret klart til planerne om fremsættelse af arverige-forslaget. Hertil kan føjes mindre væsentlige argumenter, som at adelen ikke nævnes som mødedeltager og i modsætning til andre gejstlige fuldmagter ikke indeholder nogen Gudspåkaldelse¹¹⁹). Argumenterne mod fuldmagten hober sig op. Det er sikkert, at fuldmagten i dens foreliggende form ikke er autentisk, og såvel dets indholdsmæssige karakter som den ydre ramme, hvori det fungerer, er så tvivlsom, at man næppe kan bygge på dette aktstykke heller.

Kapitel 2. Stændermødets forløb.

Som baggrund for belysningen af gejstlighedens stilling skal i det følgende gives en beskrivelse af stændermødets forløb og udvikling, baseret på det ovenfor behandlede killemateriale.

Mødet indledtes d. 10. sept., da rigshofmester Joachim Gersdorff i kongens og rigsrådets nærværelse talte til de forsamlede stænderdeputerede¹²⁰). Gersdorff tog sit udgangspunkt i den nyligt afsluttede krig. Han forsvarede iflg. Wolf kongens krigserklæring som fremtvunget af den svenske konges adfærd. Som årsager til nederlaget fremhævede han officerernes indbyrdes uenighed, hærens utilstrækkelige forsyninger og den hårde vinter, der fik bælterne til at fryse til¹²¹). Herefter omtalte Gersdorff den første fredsslutning og svenskekongens fornyede angreb¹²²). At det lykkedes at afværge dette og opnå en tilfredsstillende fred gav rigshofmesteren kongen hovedæren for¹²³).

Opbygningen af talens første del synes klar; parallelt med nederlaget i den første krig over for sejren i den anden stilledes de adelige officerers svigten over for kongens tapperhed. Dette placerer Gersdorff i den monarkistiske del af rigsrådet, hvilket heller ikke kan undre, da han også efter statsomvæltningen bevarede sin stilling som regeringens første mand¹²⁴).

Efter at have givet dette overblik over de krige, der havde bragt landet ud i en fortvivlet økonomisk situation, fremkom rigshofmesteren med rigsrådets forslag: at stænderne skulle bevilge midler til kongefamiliens underhold, til militæret og til nedbringelse af statsgælden¹²⁵).

Da dette møde var slut, gik stænderne hver til sit for at diskutere oplægget. Adelen mødtes i det Islandske Kompagni, borgerne i bryggerens lavshus og nogle af de gejstlige i Helligåndskirken¹²⁶). Hvad diskussionen nærmere har drejet sig om, giver Theodor Lentes brev til grev Christian Rantzau af 11. sept. et fingerpeg om. Det hedder heri, at Lente blandt stænderne har mærket "einige Schwürigkeiten, dass tempore pacis so grosse Gelder (dvs. afgifter) aufgebracht,

keine Schulden abgetrahgen, sonderne noch mehr gemachet, vndt das Reiche in grosse Schuldenlast gesetzet, Wolten deshalb Rechnung haben, auch wissen, wer den ersten Kriegh wieder Schweden, dah sie nur zu einer Defensionsarmatur gewilliget, resolviret habe..¹²⁷⁾. Stænderne var altså utilfredse med finansadministrationen og ønskede aflagt regnskab for de opkrævede skatter, ligesom de altså ikke var tilfredse med Gersdorffs redegørelse for krigserklæringen mod Sverige, men ønskede ansvaret herfor placeret.

Næste dag, d. 11. sept., indledtes stændernes forhandlinger. Alle de stænderdeputerede mødtes i Islandske Kompagni, hvor også Gunde Rosenkrantz, Peder Reetz og Otte Krag kom tilstede. Disse tre udgjorde rigsrådets forhandlingsudvalg over for stænderne. De fremsatte først mundtligt og derefter på stændernes opfordring skriftligt følgende proposition: "De forslag og Midler, som Hans Kongl. Majest. med Rigens Raad begierer, at alle stænderne ville indgaae og bevilge paa en vis tid ere disse: At noget lideligt maa gives, bevilges og paalegges af alle Wahre, som enhver bruger, behøver og fortærer", dateret: "Raadstuen, d. 11. sept. 1660", og underskrevet af de tre nævnte rigsråder¹²⁸⁾. Denne udformning af forslaget, der jo udtrykkelig siger, at alle skulle underkastes denne afgift, viser, at en del af rådet mente, adelen i denne situation burde give afkald på sine privilegier. Muligvis antydede også Gersdorff i sin åbningstale et sådant standpunkt¹²⁹⁾.

Adelen havde valgt Henrik Gyldenstjerne, Iver Krabbe og Ove Juel som standens forhandlere over for de øvrige stænder, og på Gyldenstjernes initiativ aftaltes et nyt møde om eftermiddagen¹³⁰⁾. Dette møde fandt sted i bryggernes lavshus. Første punkt på mødet var affattelsen af et svar på rigsrådets proposition. Stænderne enedes om at forlange præciseret, hvilke varer, der tænktes omfattet af afgiften¹³¹⁾. Derefter bragte Iver Krabbe på adelens vegne et helt nyt spørgsmål på bane, idet han foreslog, at stænderne samlet skulle henstille til kongen at besætte de ledige rigsembeder, kanslerembedet og marskembedet. Adelen interesse i, at dette skete, er ganske klar. Vakancer inden for rigsrådet og

især i rigsembederne betød større spillerum for kongen og dennes personlige rådgivere og en tilsvarende svækkelse af adelens kontrol med det politiske apparat. Forslaget blev imidlertid afvist af Hans Svane. Allerede på mødets anden dag fremtræder således en modsætning mellem adelen og de øvrige stænder, hvor understænderne i magtkampen mellem adelen og kongen tager sidstnævntes parti¹³²⁾.

På samme møde rejste universitetets deputerede på trods af propositionens ordlyd krav om fritagelse for konsumtion, og kravet blev ikke imødegået fra nogen side¹³³⁾. Understændernes lighedsprogram var endnu ikke fastlagt på dette tidspunkt.

Den følgende dag holdtes atter et fællesmøde mellem stænderne. Rigsrådets forhandlere mødte op og forelagde stænderne en specifikation over de varer, der skulle pålægges skat, således som stænderne dagen før havde anmodet om. Der var ikke angivet, hvor store afgifterne skulle være, derom skulle stænderne selv forhandle¹³⁴⁾. Før de ville tage stilling hertil, bad stænderne rigsråderne fremkomme med de forslag, de iøvrigt måtte påtænke, således at der kunne forhandles om et samlet kompleks. Det blev afvist med den begrundelse, at man måtte se, hvad der kom ud af konsumtionsforslaget, før der kunne fremsættes yderligere forslag¹³⁵⁾.

Da understænderne i de følgende dage diskuterede regeringens oplæg, der få dage senere suppleredes med et forslag til afgifternes størrelse¹³⁶⁾, blev deres standpunkt hurtigt fastlagt. De var villige til at indgå på en forbrugsafgift, såfremt ingen blev undtaget. En sådan vedtagelse gjorde de gejstlige d. 14. sept.¹³⁷⁾. Borgerskabet må have taget en tilsvarende beslutning, for på et fællesmøde d. 15. sept. tilkendegav begge stænder dette standpunkt. Det var altså lykkedes at formere understænderne i en fælles front mod adelen, idet disse vedtagelser betød, at de blandt understænderne privilegerede - bisperne, kapitlerne og Københavns borgere - var villige til at betale på lige fod med præster og provinsbyernes borgere. Denne politiske alliance påberåbte sig - formelt naturligvis uholdbart - Københavns privilegier af 24. marts 1659, idet den betegnede sig som de "konjunge-rede under Københavns frihed"¹³⁸⁾. Med denne betegnelse an-

tydes videregående krav og synspunkter, idet Københavns privilegier omfattede adgang for københavnske borgere til at erhverve adeligt gods, ligestilling med adelen hvad angik told, accisse m. m. samt lige adgang for Københavns borgere til "officia og honores" med adelen. Endvidere betegnedes København i privilegierne som en fri rigsstad med stemme i rigets anliggender¹³⁹). Forståelsen mellem understænderne manifesteredes dog foreløbig kun i henseende til de aktuelle skatteforhandlinger.

Adelstanden søgte på mødet d. 15. sept. at komme de andre stænder i møde ved at tilbyde forskellige indrømmelser. Ugedagsbønderne ville de ikke kræve fritaget, og selv ville de betale konsumtionsskat, når de befandt sig i byerne. Kun på deres hovedgårde ville de fritages¹⁴⁰). Mødet sluttede, uden at parterne var kommet hinanden meget nærmere. Understænderne indleverede derfor et indlæg til rigsrådets deputerede, hvori de hævdede det synspunkt, at alle skulle stilles lige m. h. t. konsumtionsafgiften. Adelen blev angrebet, fordi den ikke ville afstå fra sine privilegier, og rigsrådet anmodedes om at gøre sin indflydelse gældende over for adelstanden, så dette "høvytigitte Verk" ikke skulle "ufrugtbar afgaae" ¹⁴¹). Denne appel var uden tvivl motiveret af, at rigsrådets proposition netop havde udtalt, at alle skulle betale afgiften.

Dette indlæg indleveredes til rigsrådet d. 17. sept.¹⁴²), og det dannede baggrund for stændernes forhandlinger på det næste fællesmøde, der fandt sted d. 19. sept.¹⁴³). Otte Krag lagde ansvaret for, at konsumtionssagen ikke var kommet videre, på stænderne, og han meddelte kongens utilfredshed med forsinkelsen. Hans Nansen mente, ansvaret hvilede på adelen, der ikke ville betale på lige fod med de andre stænder. Dette synspunkt afviste Otte Krag; det var ikke understændernes sag at foreskrive adelen noget. Også en anden adelsmand, Ove Juel, tog ordet. Han anvendte en noget anden taktik end Otte Krag, idet han fremhævede, at adelen havde langt større byrder at bære end de øvrige stænder, og at disse ikke måtte misunde adelen denne mindre betydningsfulde fordel, dette "lidet præ", som adelen måtte have frem for de øvrige stæn-

der. Nu fulgte så sammenstødet mellem Hans Svane og rektor Wandal, da adelen søgte at hverve disses støtte til deres synspunkter¹⁴⁴).

Efter disse meningsudvekslinger gik man i gang med at gennemgå og moderere konsumtionstaksten, idet det konkluderedes, at spørgsmålet om adelens fritagelse måtte overlades til kongen¹⁴⁵). Det er berettiget at hævde, at forhandlingerne mellem stænderne nu var brudt sammen. Stænderforsamlingen var spaltet op i to grupper, der stod fjendtligt over for hinanden. Stridsspørgsmålet var de adelige privilegier, i den konkrete situation adelens konsumtionsfrihed på hovedgårdene. Sagen var i højere grad af principiel end af praktisk betydning. Det hedder i adelens indlæg af 19. sept., at konsumtionsskatten var en "besværlig og tung Udgift, meere for navnets skyld, end for Udgiftens skyld, i det den skiærer saa dybt i Privilegierne". Rigsrådet har stået splittet i spørgsmålet. Den i konsumtionspropositionen lagte linie blev ikke fulgt op, men rigsrådets forhandler Otte Krag lagde tværtimod pres på understænderne for at få dem til at opgive kravet om ligestilling med adelen, idet han desuden medvirkede til en moderering af rigsrådets oprindelige takstforslag for derigennem at opnå understændernes akcept af konsumtionsskatten. Det var især afgifterne på brødkorn og malt, der sænkedes; disse fornødenheder var livsvigtige for den fattige befolkning¹⁴⁶). En sådan politik kan han ikke have ført uden støtte fra rigsrådets flertal.

Efter mødet d. 19. sept. affattede adelen ét, gejstligheden og borgerne et andet indlæg¹⁴⁷). Adelen indlæg af 19. sept. er en omfattende og kompleks stillingtagen til næsten alle de væsentlige aktuelle problemer. Det beskæftiger sig især med den finansielle situation og påpeger ønskeligheden af en udgiftssænkning, der kunne tilvejebringes ved besparelser på hoffets og militærets udgifter. Blev det gennemført, ville man lettere kunne få vedtaget nye skatter. Indlægget går herefter ind på, hvorledes man kunne spare på militæret. Væsentligst er, at det udenlandske rytteri foreslås afskaffet, mens landmilitzen skulle genoprettes under kommando af danske officerer. Af professionelt mandskab skulle man

kun have, hvad der behøvedes som garnisoner i fæstningerne; altsammen synspunkter, der lå kongen fjernt, men synspunkter, der kunne forvente støtte både fra rigsrådet og de øvrige stænder¹⁴⁸). På det administrative område anmodedes om komplettering af rigsrådet og udnævnelse af kansler og marsk. Indlægget bevilgede endvidere konsumtionsskat på de varer, adelen forbrugte under ophold i købstæderne, men anmodede om fritagelse på gårdene. Taksten skulle være den samme som for de øvrige stænder. Også ugedagstjenerne ville adelen lade betale afgift. I forbindelse hermed rejstes en række anmodninger, bl. a. om fast postering af provenuet og årlig regnskabsafleggelse. Stempelafgiften tilbød man forlænget med uændret takst¹⁴⁹). Det understregedes, at bevillingen ikke skulle have betydning for de adelige privilegier, og at indtægten kun måtte anvendes til det anførte. Sluttelig anmodedes om, at aftakningen af militæret straks måtte foretages.

Understænderne bevilgede i deres indlæg af 19. sept. en 3-årig konsumtionsskat med de nævnte modererede takster. Der knyttedes dog en række betingelser. Den vigtigste var, at "alle, ingen undtagen, i huad frihed de haffuer, samme Consumptions Paaleg...imidlertid udgiffuer". Andre betingelser var, at der skulle udnævnes kommissærer fra hver stand, der skulle føre tilsyn med skattens opkrævning og anvendelse, samt begrænsning af provenuets anvendelse til nærmere angivne formål¹⁵⁰).

At stænderne således for en stor del havde sammenfaldende interesser over for kongemagten fremgår altså klart. Det var på disse fælles interesser, adelen havde placeret hovedvægten i sit indlæg af 19. sept. Indtil da havde adelen søgt at nå til forståelse med understænderne. De havde tilbudt at betale samme afgifter på alle punkter, undtagen af det, de forbrugte på deres gårde. Taksterne var under Otte Krag's ledelse blevet modererede i forhold til rigsrådets oplæg. Dette var sket i erkendelse af, at kunne stænderne finde sammen, ville de synspunkter, der kom til udtryk i adelens 19. sept. indlæg, stå stærkt over for kongen, hoffet og de militære.

For understænderne var det imidlertid de adelige privilegier, in casu konsumtionsfritagelsen, der var hovedspørgsmå-

let, og de vidtgående adelige indrømmelser bragte dem ikke til at fravige dette standpunkt. Det lå klart med borgernes og gejstlighedens indlæg af 19. sept., og herefter skiftede adelen taktik. Mens de adelige før havde søgt at skabe en fælles stænderfront, bestræbte de sig nu i stedet for at vinde kongens støtte til deres privilegier. Kongen var hermed placeret i en nøgleposition som udslaggivende faktor, og i erkendelse heraf søgte begge grupper derefter at tilbyde ham de mest favorable vilkår¹⁵¹⁾.

D. 21. sept. bevilgede adelen en forøget stempelafgift, mens de d. 19. sept. havde villet lade denne afgift uændret¹⁵²⁾, og senere tilbød de at betale en hovedskat på $1\frac{1}{2}$ rdl. pr. tjener, at holde en sognerytter for hver 20 gårde på 12 td. htk., samt at give en specificeret afgift på fodtøj, alt gældende for tre år¹⁵³⁾. Adelen havde strakt sig vidt for at sikre kongens støtte til deres privilegier.

Bestræbelserne blandt understænderne gik i en helt anden retning. De var bestemt af det store reformforslag af 17. sept., der var formuleret i borgernes navn¹⁵⁴⁾. Dette forslag havde åbenbart ikke kunnet vinde tilslutning, for det blev ikke indleveret. I den følgende tid blev det stadig modificeret under bestræbelserne for at skaffe det flertal.

Forslaget af 17. sept. er det mest omfattende indlæg fra denne stænderforsamling. Det omfatter ikke færre end 40 punkter, opdelt i forslag til tilvejebringelse af indtægter, forslag til besparelser, forslag til købstædernes og handlens fremme, og forslag til fremme af indbyggernes bedste i almindelighed. Konsumtionsskatten anses for utilstrækkelig, hvis den ikke skal udskrives med alt for høje takster. Der kan desuden ikke opnås lighed, da effektiv kontrol kun kan gennemføres i købstæderne, og endelig vil denne skat ramme de fattigste hårdest. I stedet peges på helt andre indtægtskilder. Lenene skal på regnskab eller bortforpagtes til de højstbydende, ladegårdene skal afskaffes eller bortforpagtes, bøndernes øgt- og arbejdsforpligtelser afløses med en afgift. Dette er hovedpunkterne, men der peges også på søtold og accise på alle slags varer, idet adelen og Københavns borgere kun skulle betale halv takst¹⁵⁵⁾, på arveafgift og på midlertidig inddragelse af kapitelsgodset. Rækker dette ikke,

anbefales en plovskat. Nødvendigheden af besparelser i de offentlige udgifter fremhæves. Som i adelsindlægget foreslås besparelser ved hoffet samt aftakning af militæret, og det foreslås, at kronen ikke skal have faste leverandører, men købe hos den lavestbydende. Desuden vil forslaget nedsætte statskreditorernes fordringer, idet det tilføjes, at kronen først og fremmest må opfylde sine forpligtelser over for København på grund af denne bys besværligheder under belejringen. Videre anmodes der om udnævnelse af to borgerkommisssærer fra hver provins til sammen med to adelskommisssærer at føre tilsyn med finansforvaltningen. Under samme punkt anmodes om regnskab for de siden forrige krig bevilgede kontributioner¹⁵⁶). Dernæst følger et omfattende afsnit om midler til købstæderne og deres handels fremme. Købstæderne gamle privilegier krævedes opretholdt, og der måtte ikke gives særrettigheder til nogen bys borgere. Centralt i den politiske situation er videre pkt. 27, der vil give borgerne ret til at gøre udlæg i adelsgods uden at skulle udbyde det til salg efter år og dag. I dette afsnit anmodes også om, at købstæderne må beholde 10%, København dog 50% af den indkomne told og accisse. Til gengæld skulle København selv vedligeholde sin befæstning, når den var blevet istandsat. De øvrige punkter i dette afsnit drejer sig om fastholdelse af købstædernes privilegier og selvstyre, om toldlettelse og om ophævelse af det privilegerede saltkompagni¹⁵⁷). Forslagets sidste afsnit behandler politiske reformer. Helt centralt står her pkt. 34, der siger, at intet vigtigt fremtidig må beslattes uden samtlige stænders samtykke, hvilket nærmer sig et krav om en stænderforfatning. Endvidere kræves en fuldmægtig fra hver provins med stemme i "Rigens sager", og endelig kræves årlige stændermøder samt visse retsplejere reformer.

Dette omfattende projekt har et dobbelt sigte. Dels vil det afskaffe nogle af de vigtigste politiske og økonomiske særrettigheder, adelen besad på de øvrige stænders og kronens bekostning, og dels er det præget af ønsket om en gennemgribende reform af statens finansforhold. Som sådan griber det ind i den aktuelle politiske situation, hvor netop

adelens privilegier og statens finanser var i centrum for interessen. Indlægget viste en alternativ mulighed til konsumtionsskatten, nemlig en bedre udnyttelse af krongodset ved afskaffelse af adelens monopol på det.

Bøggild Andersen har analyseret projektet og tilskriver det et samarbejde mellem Hannibal Sehested og de københavnske borgerrepræsentanter. Hannibal Sehesteds forbindelse med forslaget begrundes dels med dettes indblik i forvaltningsforholdene, dels med overensstemmelsen mellem forslagets synspunkter og den af Sehested tidligere og senere førte politik. Denne overensstemmelse gælder bl. a. vornedskabets ophør, militærets indretning og toldpolitikken. At de københavnske deputerede var indblandet, begrundes med, at forslaget kræver særfordele for hovedstaden, giver tilsagn om byens egen vedligeholdelse af befæstningen, samt iøvrigt er på linie med Københavns privilegieønsker¹⁵⁸).

På væsentlige punkter er forslaget dog i strid med de københavnske borgeres særinteresser. Således havde København i sine nye privilegier fået status som stabelstad, hvilket ville give byen et quasi-monopol på udenlandske handelsforbindelser til Sjælland¹⁵⁹). 17. sept. projektet kræver derimod ligestilling mellem købstæderne. Det ønskede endvidere ophævelse af saltkompagniet, hvori væsentlige københavnske interesser var involveret¹⁶⁰), og det kræver ophævelse af hoffets faste leverandørkontakter, der selvfølgelig i første række var københavnske¹⁶¹). At punktet om saltkompagniets ophævelse siden er slettet tyder også på modstand netop fra københavnsk side. Forslaget synes videre at interessere sig specielt for de mindre købstæders problemer; det påtaler ureglementeret fraflytning fra købstæderne, ønsker velstående håndværkere o. a., som er bosiddende på landet, flyttet til byerne, kræver frihed for lensmændenes indblanding i købstædernes anliggender, ønsker kirkeceremonier og barnedåb som i København, og beder om "nødtørftig opholdsmiddel" for købstædernes øvrighed og betjente, der på grund af embedsforpligtelser må forsømme deres næring. Det kræver årligt provinsmøde og borgerrepræsentanter fra hver provins med indsigt i rigets finanser. Alle disse punkter er gledet ud i en sene-

re redaktion, dateret 20. sept., men genfindes i et forslag af 22. sept., der netop stammer fra provinsborgere¹⁶²). På visse punkter er forslaget ubestrideligt imødekomende over for københavnske interesser. I sin oprindelige udformning ydede det København og adelen halv frihed for søtold og accise - dette blev som nævnt senere strøget - og det ville lade København beholde 50% af den indkomne told og accise, mens de øvrige byer kun skulle have 10%. Til gengæld skulle København selv vedligeholde sin befæstning¹⁶³). Endvidere skulle København have en fortrinsstilling ved kronens indfrielse af sin gæld, men dette er dog kædet sammen med et forslag om, at alle kreditorens fordringer på kronen burde nedskrives, og kreditorerne var overvejende københavnske borgere¹⁶⁴). Bøggild Andersen har endelig peget på, at anmodningen om en fuldmægtig fra hver provins med adgang til hoffet tilligemed ønsket om, at intet vigtigt skulle besluttes uden samtlige stænders samtykke kan opfattes som en udvidelse af Københavns privilegier til samtlige købstæder. Denne sammenhæng kan dog ikke, som Bøggild Andersen gør det, anvendes som belæg for forslagens københavnske oprindelse; disse krav er således medtaget i det senere udkast af provinsoprindelse.

Reformforslaget af 17. sept. var - som det fremgår af dets formuleringer - tænkt som et indlæg fra samtlige borgerdeputerede. Man kan derfor ikke forvente, at det eksklusivt skulle varetage Københavns eller provinskøbstædernes interesser. Den omstændighed, at forslaget lægger så stor vægt på at fremdrage provinskøbstædernes specielle problemer synes dog at indicere, at det snarere end fra københavnske kredse stammer fra deputerede fra provinskøbstæderne¹⁶⁵).

Modstanden mod dette forslag har været så stor, at det ikke blev indleveret. I stedet udformedes et nyt, der er dateret d. 20. sept.¹⁶⁶). Sammenligner vi med det oprindelige forslag, er de tre punkter, der udgjorde hovedindholdet i det første afsnit, bibeholdt. Slettet er punktet om kapitalernes inddragelse, vel af hensyn til disses repræsentanter, der jo optrådte som borgernes forbundsfæller. Slettet er også forslaget om arveafgift og plovskat. Kravene om besparel-

ser ved hoffet og militæret er helt bortfaldet, uden tvivl for at gøre hele projektet mere tiltalende for kongen. Også forslaget om nedskæring i kronens kreditorers fordringer er bortfaldet; sandsynligvis har modstanden herimod været for stærk blandt de københavnske borgere. De to sidste afsnit, om købstædernes og handlens fremme og om hele landets og indbyggernes vel, hvilket sidste indeholdt kravene om politiske reformer, er helt udgået.

I forslaget af 20. sept. lægges der større vægt på, at kronen skal have fuld frihed over sit gods og først og fremmest skal "tage til sit eget". De politisk-administrative forslag er faldet bort; indlægget indskrænker sig til at påpege alternativet til konsumtionsskatten. Den ovenfor beskrevne frontstilling mellem adelen og understænderne med kongen som den afgørende faktor har bevirket, at de spørgsmål, hvor stænderne havde interesser fælles over for kongen, er faldet bort. Der tænkes her specielt på kravet om besparelser ved hoffet og militæret.

Forslaget er i modsætning til 17. sept. projektet ikke formuleret i nogen bestemt stands navn. Sandsynligvis har det været tænkt som et fællesindlæg fra gejstlighed og borgerstand. En del af de foretagne ændringer tyder herpå, således udeladelsen af kravet om kapitelsgodsets inddragelse og bortfaldet af det afsnit, der beskæftigede sig med specifikke købstadsforhold. At arveafgift ikke længere blev foreslået, og at ønsket om nedslag i kronens kreditorers fordringer blev udeladt, var sikkert en imødekommelse af de borgere, der var imod 17. sept. forslaget. Også gejstlighedens førstemand, Hans Svane, havde betydelige interesser at varetage på dette punkt¹⁶⁷⁾. Heller ikke dette forslag blev dog indleveret¹⁶⁸⁾.

Foruden disse to forslag har vi yderligere et udkast til et borgerindlæg, dateret d. 22. sept., der er forfattet af borgerdeputerede fra Sjælland, Lolland-Falster og Fyn¹⁶⁹⁾. Det beskæftiger sig snævert med købstædernes interesser og optager en lang række af de punkter fra 17. sept. forslaget, der er udeladt i 20. sept. udgaven. Af dets 19 punkter kan nævnes pkt. 1, om fraflyttede borgere, 2, om ligestilling

af de enkelte købstæders borgere, pkt. 7, der drejer sig om fuldmægtige ved hoffet og pkt. 8, der kræver årlige provinsmøder. Disse ønsker stammer fra 17. sept. forslaget, nærmere bestemt fra dets pkt. 30, 25, 35 og 36. Udkastet beskæftiger sig videre med købstædernes handelsrettigheder, kompensation til magistraten og med hospitalers, skolers og fattiges underhold. 20. sept. forslaget repræsenterer som nævnt et forsøg på at samle understænderne om et veldefineret finansprogram. Forslaget af 22. sept. er ikke noget alternativ hertil; det beskæftiger sig kun lidt med skattespørgsmål og må betragtes som et supplement fra visse provins-deputerede, der ikke har været tilfredse med omredigeringen af det oprindelige 17. sept. projekt, idet de ikke har fundet, at den nye redaktion i tilstrækkelig grad varetog købstædernes synspunkter. Herved kastes lys over årsagerne til, at 20. sept. forslaget ikke kunne indleveres.

I spørgsmål, der lå udover den snævrere skatteproblematik, har understænderne haft meget svært ved at finde en fælles holdning. Som antydnet ovenfor var en af grundene til, at 17. sept. forslaget ikke indleveredes uden tvivl ønsket om at opretholde understændernes fællesfront, dvs. ønsket om at opnå alle borgernes og gejstlighedens støtte til et reformforslag. Derfor udarbejdedes 20. sept. udkastet, der altså ikke tilfredsstillede alle borgerne. I mellemtiden udviklede skattespørgsmålet sig så hastigt, at muligheden for at indlevere reformforslag af større rækkevidde truede med at forspildes.

Adelen havde, som vi har set, gjort temmelig vidtgående indrømmelser, og det har været en vidtgående opfattelse, at stændermødet lakkede mod enden¹⁷⁰⁾. De andre stænder fik kendskab til adelens bevillinger d. 24. sept. Disse diskuteredes på møder d. 24. og 25. sept., og resultatet blev et indlæg d. 25. sept.¹⁷¹⁾ Heri gik understænderne med visse moderationer ind på stempelafgiftsforhøjelsen, ligesom de godkendte afgiften på fodtøj. Derimod afvist på indirekte måde adelens tilbud om skat på deres tjenere som erstatning for konsumtionsafgift, idet stænderne erklærede sig villige til også at betale 1½ rdl. pr. tjener på betingelse af også

at blive fritaget for konsumtionsskat.

Dette var, hvad understønderne kunne blive enige om, men desuden fremkom borgerstanden separat med et indlæg i forlængelse af forslaget af 20. sept. Dette indlæg er dateret d. 25. sept. og indleveredes d. 26. sept. til kongen selv ¹⁷²⁾. Fortalen i forslaget er verbalt overensstemmende med 20. sept. udkastets, og de tre hovedpunkter er de samme: krav om lensreform (verbalt overensstemmende med 17. sept. forslaget), ladegårdenes afskaffelse og afløsning af bøndernes øgt og arbejde. Det er alt, når bortses fra tre mindre anmodninger, der også var medtaget i 20. sept. forslaget. Bortset fra, at indlægget af 25. sept. er holdt i en mere underdanig tone, er de to forslag altså ens ¹⁷³⁾. At borgerne alene samlede sig om og indleverede dette indlæg skyldtes uden tvivl de adelige indrømmelser, som borgerne, hvis de ville have lighedsprogrammet gennemført, var nødt til at overbyde. Det forlød nemlig, at kongen ønskede konsumtionsskatten bevilget i den oprindelige form og med den først angivne takst ¹⁷⁴⁾. Da formålet altså var at overbyde de adelige bevillinger, er de specielle købstadsspørgsmål fra forslagene af 17. sept. og 22. sept. skudt i baggrunden, selvom de gejstlige ikke stod som underskrivere. Da indlægget i modsætning til disse to men i lighed med 20. sept. forslaget ikke er formuleret i nogen bestemt stands navn, har det dog sikkert oprindeligt været tænkt som et fællesindlæg. Men gejstlighedens støtte har det ikke opnået.

De følgende dage forhandlede rigsrådet om borgernes reformforslag ¹⁷⁵⁾. Borgerindlægget har haft stor virkning, for d. 30. sept. meddelte rigsrådet og adelen rigshofmesteren, at de var villige til at betale afgift af rug, mel og malt på hovedgårdene ¹⁷⁶⁾. Hellere end at miste fordelene ved lensadministrationen ville adelen "deponere" sine privilegier i konsumtionsspørgsmålet.

Imidlertid var der i administrationen blevet lavet et udkast til en forordning om konsumtionsafgift; denne tilpasses nu adelens nye bevilling, men tog ikke hensyn til de moderationskrav, understønderne havde fremsat d. 25. sept. ¹⁷⁷⁾ D. 2. okt. blev en stænderdeputation på rådstuen præsenteret

for forordningsudkastet. Dette udkast fulgte som sagt adelens bevillinger og angav takster, der visse steder var højere end de af understænderne bevilgede. Vigtigst var det, at afgiften på korn, malt og gryn var fordoblet i forhold til stændernes bevilling af 19. sept.

Understænderne reagerede ved, efter i et par dage at have forhandlet om sagen, at udfærdige et dokument, der d. 4. okt. blev underskrevet og indleveret¹⁷⁸). Indlægget er formet som en protest mod forordningsudkastet. Der henvises til bevillingerne af 19. sept. og 25. sept. Det fremhæves, at befolkningen på grund af de fremmede troppers hærgen ikke kan give så høje afgifter som foreslået i forordningsudkastet, men man tilbyder dog at forhøje afgifterne på de tre nævnte varer en smule¹⁷⁹). Understænderne anmodede om, at disse takster måtte stå ved magt, og at det, stænderne ikke havde bevilliget, blev trukket tilbage.

På dette tidspunkt af stændermødet er det, vi får et glimt af korridorforhandlingerne. Det drejer sig om det indslag i Nøyagtig Efterretning i 1. person beretter om et hemmeligt møde i Københavns bispegård, hvor det blev planlagt at tilbyde kongen arveriget¹⁸⁰). Fra d. 4. okt. har vi endvidere et udkast til et arverigeforslag, formuleret i borgerstandens navn. Disse overvejelser var imidlertid ikke udtryk for, at skatteforhandlingerne nu var gået i hårdknude. Efter at adelen var gået ind på at betale konsumtionsskat af sit forbrug på hovedgårdene, var understændernes hovedkrav opfyldt, og mulighederne for et forlig til stede. Kun om afgiftsstørrelsen var der uenighed, men her forelå i understændernes sidste bevilling af 4. okt. et kompromisforslag. Det er netop erkendelsen heraf, der har fået Nøyagtig Efterretnings forfatter til at manipulere med forordningsudkastet og understændernes svar¹⁸¹).

Denne forholdsvis lyse situation formørkedes dog, da rigsrådet d. 7. okt. udstedte en forordning om stempelafgift¹⁸²). Denne forordning tog intet hensyn til understændernes indlæg af 25. sept. Som følge heraf nægtede Københavns borgerrepræsentation at offentliggøre, "læse", den. Harmen blandt de borgerdeputerede har uden tvivl været stor, da denne afgift

især ramte byerne og købmændene¹⁸³). Denne situation udnyttede de sammensvorne til at fremsætte arverigeforslaget. Da borgmester Hans Nansen forelagde forslaget for borgerne, udtalte han iflg. Wolfs referat bl. a., at "proponerer Adelen noget og vj det bevilger, strax dereffter Kommer de med andet, som vj skal bevilge, enddog det aldrig tilforn for os er bleven proponeret". At han her hentyder til stempelafgiften, kan der ikke være tvivl om. Midlet til at komme ud af den situation var iflg. Nansen at vinde kongens velvilje ved at tilbyde ham arveriget¹⁸⁴). Forslaget blev vedtaget af Københavns borgerrepræsentation, gejstligheden og borgernes deputerede og blev om aftenen d. 8. okt. i underskrevet form tilstillet rigshofmester Gersdorff¹⁸⁵).

Det arverigeforslag, der således blev officielt fremsat, erindrør om Gersdorffs tale, der tilskrev kongen æren for Københavns og landets befrielse¹⁸⁶). På grund af kongens fortjenester anså stænderne det for en pligt og en skyldighed, der ville være landet til gavn, dersom kongens undersåtter viste deres taknemmelighed. Dette kunne bedst ske ved at tilbyde kongen arveriget.

Allerede d. 10. okt. gik gejstlighedens og borgernes deputerede til rådstuen for at høre rigsrådets svar¹⁸⁷). Naturligvis kunne de ikke forvente straks at få svar på et forslag af en sådan rækkevidde. Formålet med besøget har været at lægge pres på rigsrådet. De deputerede samledes om formiddagen og gik til rådstuen to og to, en gejstlig ved siden af en borgerlig¹⁸⁸). Til stede var kun Gunde Rosenkrantz, Otte Krag, Peder Reetz og Sivert Urne samt muligvis Erik Krag¹⁸⁹). Disse henviste til, at rigsrådet ikke var samlet, men at "en Biskop med en eller to Borgmestre" kunne komme igen om eftermiddagen¹⁹⁰). Om eftermiddagen mødte imidlertid alle understændernes deputerede op i samme procession som om formiddagen. Til stede var nu Niels Trolle, Gunde Rosenkrantz, Otte Krag, Henrik Rantzau, Axel Urup, Peder Reetz, Henrik Bielke, Sivert Urne og Hans Schack¹⁹¹). I mellemtiden havde rigsrådet i rigshofmesterens hus forfattet et svar, som Otte Krag læste op, idet han også fremkom med yderligere kommentarer¹⁹²). Svaret var en afvisning af understændernes forslag,

idet rigsrådet dog søgte at undgå en egentlig stillingtagen ved at holde sig til formalia: stænderne havde ikke fået forelagt nogen proposition i denne sag, de havde ikke fået fuldmagt til at træffe beslutning i den, og rigsrådet var ikke fuldtalligt. Endelig påpeges i det skriftlige svar, at en regeringsforandring kunne virke udfordrende på Sverige¹⁹³). Hertil føjede Otte Krag, at hvis en sådan forandring skulle gennemføres, måtte det ske på et særligt møde, og han påstod videre, at kongen ikke ønskede en sådan forandring¹⁹⁴). Hans Svane svarede på understændernes vegne, og herefter begav stænderne sig op på slottet. Kongen var ikke til stede, da de kom, men indfandt sig snart efter¹⁹⁵). Han blev da af Hannibal Sehested og biskop Johan Didriksen Bartskaar underrettet om, at understændernes deputerede ønskede at tale med ham¹⁹⁶). Da kongen kom ind til de deputerede, talte Svane atter på disses vegne og meddelte kongen, at understænderne havde besluttet at tilbyde ham riget arveligt. Kongen fik overrakt et eksemplar af dokumentet, og Nansen tilsluttede sig på Københavns vegne biskop Svanes fremstilling. På Svanes spørgsmål benægtede kongen derpå, at rigsrådet skriftligt havde meddelt ham dets indstilling. Han lovede understænderne svar næste dag¹⁹⁷).

Rigsrådet ønskede sig imidlertid suppleret, før det ville tage stilling til arverigeforslaget, og kongen blev fra flere sider opfordret til at imødekomme dette ønske. Blandt andre den østrigske gesandt baron von Goës søgte at påvirke kongen i den retning¹⁹⁸). Endvidere kendes også et indlæg, stilet til kongen, hvori denne opfordres til at supplere rigsrådet med gejstlige og borgerlige medlemmer¹⁹⁹). Dette indlæg har Bøggild Andersen tilskrevet adelens reformvenlige fløj²⁰⁰), men det stammer faktisk fra borgerstanden. På bagsiden af sin afskrift har Pouch skrevet: "En forslag aff en deel aff Borgerskabet.." ²⁰¹), og arverigeforslaget kaldes i indlægget "woris underskreffne indleg". Indlægget er blevet til d. 10. okt., eftersom mødet mellem stænderne og rigsrådet dateres til "i dag". Det anklager rigsrådet for at sabotere planen om arverigets indførelse ved at trække tiden ud, bl. a. under påskud af, at rigsrådet ikke var komplet.

Det foreslås, at kongen for at imødegå denne indvending skal supplere rigsrådet med borgere og gejstlige. Da kun 13 af rigsrådets 23 pladser var besat²⁰²⁾, skulle kongen altså udnævne lo ikke-adelige medlemmer. Kongen opfordres således til regulært statskup, da såvel ikke-adeliges optagelse i rådet som en egenmægtig kongelig udnævnelse stred mod håndfæstningens § 23. At forslaget borgerlige ophavsmænd ville gå så drastisk til værks, begrundes nærmere i indlægget. Der rettes nemlig skarpe angreb på den adelige regering: indbyggernes flertal befandt sig dårligt under det adelige styre, adelen besatte selv alle høje embeder, og hvis dette ikke ændredes, ville landet ikke igen komme på fode. Hvilken skade den adelige regering har medført, "er inden og uden riget bekient oc om iche forandring skeer befryctis endnu at will gaa værre till", eftersom adelen først og fremmest plejer sine private interesser. Specielt angribes "forrige Rigenss Hoffmester, Statholder i Norge, andre". altså Christian d. 4.s svigersønner Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested. Fremtidig ønskes i rigsrådet 2 gejstlige og 4 borgerlige medlemmer fra hver provins, dvs. 18 ikke-adelige medlemmer, og man ønskede, at landsdommer-, landkommissær- og rentemesterembederne skulle deles ligeligt mellem adelen og borgerstanden.

Det fremgår desværre ikke, hvilken del af de borgerdeputerede, der stod bag dette indlæg. Ingen af afskrifterne har nemlig anført underskrifter, og det er derfor også tvivlsomt, om indlægget overhovedet er blevet indleveret. Muligvis har ophavsmændene undladt at indlevere det, da kongen d. 11. okt. om morgenen demonstrerede sin beslutsomhed ved at lukke byens porte og lægge pres på rigsråd og adel. Han truede med at fralægge sig ansvaret, hvis han ikke straks fik svar²⁰³⁾. Dokumentet har dog interesse, da det viser, hvad borgerstanden i denne fase synes at have stilet imod: deltagelse i regeringen på lige fod med adelen - jvnf. her de københavnske privilegiekrav. Det viser endvidere, at Hannibal Sehested ikke i hele borgerstanden nød så stor tillid, som antaget af Bøggild Andersen²⁰⁴⁾.

Udover portlukningen tog kongen adskillige andre skridt til at gennemtvinge en vedtagelse af arverigeforslaget. Bor-

gerne fik ordre til at holde sig rede, når trommen lød, der uddeltes ammunition til dem, og kongen udstedte ordre til, at slotslovene skulle holdes til kongehusets og ikke til rigsrådets hånd. De ledende tyske officerer og kongens søn, Frederik Gyldenløve, skulle være rede til at slå indre uro ned, og rytteri blev trukket til København²⁰⁵). Under indtryk af dette massive pres veg rigsrådet og indvilligede i arvelighed på mandssiden, dernæst i arvelighed i mands- såvel som kvindesiden, dog med det vigtige forbehold, at adelens privilegier skulle være uændrede i alle måder²⁰⁶). Dette standpunkt blev tilkendegivet på slottet d. 13. okt. Efter tilkendegivelsen holdt biskop Svane en lykønskningstale, og som før supplerede Nansen og udtalte i overensstemmelse med borgerindlægget af 10. okt. håbet om, at gejstlige og verdslige herefter måtte få en stemme med i rådet²⁰⁷).

Hvilke forfatningsmæssige konsekvenser arverigetets indførelse ville medføre, var imidlertid uvist. Sikkert var det blot, at kongen ønskede sig frigjort fra håndfæstningen. Om aftenen d. 13. okt. sendte han bud til rigsrådet efter håndfæstningens original, der dog ikke lod sig opdrive²⁰⁸). Senere på aftenen kom da indkaldelsen af et stænderudvalgsmøde, der skulle tage stilling til, "hvoreledes de eragtede den i Dag sluttede sag om Arveriget videre bør at angaaes"²⁰⁹). Udvalgets opgave var altså at tage stilling til proceduren for sagens videre behandling, og egentlig ikke at stille forslag til en ny forfatning. Det hedder videre i indkaldelsesbrevet, at "hvis udj saa maader til samtlige Stænders Fornøylelse befindes tienligt, det haver I samptligen med hverandre at slutte og under Eders Hænder give beskrevet..". Denne formulering indebærer, som Svend Ellehøj har gjort opmærksom på, at kongen ønskede en enstemmig indstilling fra udvalget, således at al videre usikkerhed og diskussion kunne være udelukket²¹⁰).

Den indstilling, udvalget næste dag fremkom med, tilgodeså i høj grad kongens interesser. Den udtalte, at kongen skulle løses fra sin ed og have håndfæstningen udleveret, idet udvalget udtrykte den formodning, at kongen til gengæld ville udforme en "reces", altså en forfatning²¹¹).

Forfatningsspørgsmålets videre forløb afhang nu helt af kongen, mens stændernes første bekymring var deres privilegier. Allerede d. 15. og 16. okt. holdt såvel rigsråd, adelsdeputerede, gejstlige og borgere møder om deres privilegiekrav²¹²). Hvad angår den forfatningsmæssige side af sagen, blev stænderudvalgets indstilling fulgt. Håndfæstningen kasseredes ved påtegning af et af eksemplarerne d. 16. okt., og dette overleveredes kongen²¹³). Samme dag indleverede adelen sine privilegiekrav²¹⁴). Ligeledes i overensstemmelse med udvalgets indstilling aflagde de deputerede hyldningsed d. 18. okt. Ved den lejlighed talte Peder Reetz på kongens vegne og lovede, at der ville blive udarbejdet en regeringsform, der skulle sikre alle kongens undersætter "en kristelig og mild regering"²¹⁵). Nogen nærmere angivelse af det påtænkte indhold fremkom ikke, men allerede på dette tidspunkt kan der konstateres en glidning i de anvendte termer. Inden udvalgsrådet d. 14. okt. var Frederik d. 3. i et anonymt indlæg fra "En tro patriot" blevet betegnet som "suveræn arvekonge"²¹⁶). Samme betegnelse anvendte Martin Tancke i et fejldateret brev, der vistnok er skrevet d. 13. okt.²¹⁷). Under udvalgsrådet hævdedes det, at kongen havde erhvervet "jus majestatis" og endelig meddeltes det i den officielle "Relation", at der var blevet indført "absolut Regjering"²¹⁸).

Imidlertid var forfatningen som konsekvens af udvalgsindstillingen ikke emne for forhandlinger med stænderne²¹⁹). Indtil stændermødet opløstes, arbejdedes der i stedet dels på ordningen af militærets indkvartering, dels med skatteforhandlinger og dels endelig med stændernes privilegiekrav. Til varetagelse af disse opgaver havde kongen rekonstrueret regeringen. D. 26. okt. var Joachim Gersdorff blevet udnævnt til drost, Sehested til rigsskatmester og Peder Reetz til kansler. Samme aften havde disse tre sammen med Hans Svane, Johan Didriksen Bartskeer og Anders Andersen Ringkøbing været kongens gæster ved en fest på slottet. Nansen udnævntes til præsident i København og til medlem af det nye statskollegium d. 28. okt., og d. 30. okt. blev også Svane medlem af statskollegiet, ligesom han udnævntes til ærkebiskop og til

præsident for det påtænkte konsistorialkollegium²²⁰). Efter denne første reorganisering af styret påbegyndtes atter stændermødets forhandlinger.

D. 29. okt. meddelte kansler Peder Reetz på et fællesmøde stænderne, at de skulle overveje, hvorledes hæren kunne underholdes. Som et første resultat af kongens nye magtstilling var altså planerne om militærets aftakning foreløbig opgivet. Samme dag blev som middel til hærens underhold foreslået en hovedskat, der på et nyt fællesmøde næste dag også blev bevilget²²¹). Indtil skatten havde tilvejebragt de nødvendige midler, måtte indkvarteringen imidlertid fortsætte. Fordelingen af indkvarteringsbyrden blev nu et stridsspørgsmål mellem gejstlige og borgere. Borgerne fremkom med fordelingsforslag, som de gejstlige anså for uantagelige. Rhuman har under 10. nov. noteret, at nu var "Geistligheden fast alle hiemreist, nu de paa Ministerii vegne best behøffuis"²²²). Borgerne ønskede gejstlighedens andel fastsat på grundlag af den såkaldte unionsskat, der var blevet udskrevet med et vist beløb pr. person inden for hver stand. Dette grundlag mente de gejstlige var forældet, og de søgte både kongens og Sehesteds støtte heri. D. 14. nov. gav Københavns borgmestre og råd de gejstlige medhold i deres synspunkt, og d. 18. nov. udstedte kongen befaling til hver provins om fordeling af et nærmere angivet antal soldater²²³).

Den videre forhandling om konsumtionsafgift var foregået i et snævrere, kgl. udnævnt udvalg, og d. 18. nov. kom en forordning om konsumtionsskat efter de tidligere bevilgede takster²²⁴).

Af ovenstående fremgår, at understændernes fælles front ikke længere eksisterede, og understændernes bestræbelser i disse sidste dage af stændermødet angik da også først og fremmest deres privilegier. Således viser Rhumans beretning, hvorledes f. eks. kapitlernes repræsentanter bestandig løb de nyudnævnte regeringsmedlemmer på dørene for at sikre sig deres støtte til kapitlernes privilegiekrav²²⁵).

Mod slutningen af november afsluttedes stændermødet. Det fik ikke nogen samlet afslutning, men opløstes langsomt, idet de deputerede rejste hjem uden at have fået svar på de-

res privilegieansøgninger. Privilegierne kom først d. 24. juni 1661²²⁶⁾.

Mens stændermødet ebbede ud, foretoges nye udnævnelser til regeringen, men det var nu en ny kreds, der kom ind i billedet. Holsteneren Hans Schack blev udnævnt til "rigens feltherre", en anden tysker, Claus Ahlefeldt, blev øverstkommanderende i Norge, mens en tredje, Johan von Körbitz, blev rigsråd og rigsmarskal. Christoffer Gabel blev gjort til rentemester, kongens livlæge Peter Bülche og kronprinsens præceptor Heinrich Matthesius blev assessorer i statskollegiet og endelig blev kongens kammersekretær Th. Lente udpeget til tysk kansler²²⁷⁾. Man kan med Bøggild Andersen konstatere, at "Frederik d. 3. faldt tilbage paa sin gamle overvejende udanske raadgiver- og favoritkreds"²²⁸⁾. At dette ikke var i overensstemmelse med understændernes ønsker er sikkert. Det stred mod borgernes udtrykkelige ønske om regeringens supplerung med borgere og gejstlige²²⁹⁾.

Kapitel 3. Hans Svanes stilling.

Inden for dette begivenhedsforløb skal den gejstlige stands stilling søges belyst. Gejstlighedens ubestridte fører var Sjællands biskop, Hans Svane, og det er derfor af særlig interesse at få klarlagt hans standpunkt i arverigesagen. Dette standpunkt har været genstand for forskellige vurderinger. J. A. Fridericia, der behandlede enevældens indførelse dels i "Frederik d. 3. og Enevældens Indførelse" og senere i "Adelsvældens sidste Dage"²³⁰⁾, byggede på Niels Slanges værk. Han opfattede derfor Svane som yderst adelsfjendtlig og som deltager i den af kongen før stændermødet stiftede sammensværgelse, der havde til formål at frigøre kongen fra håndfæstningen. Hvad angår de konsekvenser, Svane ønskede draget heraf, findes kun vage antydninger hos Fridericia. Det hedder bl. a. i forbindelse med mødet på slottet d. 13. okt., hvor fastlæggelsen af den fremtidige regeringsform diskuteredes, at "kun havde Svane overladt noget mere til Kongen" end de øvrige²³¹⁾.

En noget anden opfattelse hævdede Knud Fabricius i "Kongeloven"²³²⁾. Fabricius stillede sig i højere grad end Fridericia skeptisk til Slange og betragtede dennes beretning om udvalgsrådet d. 14. okt. som sekundær i forhold til Fouchs notater fra mødet. På grundlag af en analyse af disse notater nåede Knud Fabricius frem til den opfattelse, at Svane først under udvalgsrådet som en konsekvens af stændernes indbyrdes uenighed overlod kongen at skabe en ny forfatning²³³⁾.

C. O. Bøggild Andersen fuldførte i sin disputats den af J. O. Evjen påbegyndte omvurdering af Niels Slanges beretning²³⁴⁾. Hermed bortfaldt belægget for at antage en allerede før mødet eksisterende kgl. sammensværgelse. M. h. t. vurderingen af Svanes stilling er Bøggild Andersen imidlertid uklar. Han fremhæver Svanes nære forbindelser til adelige kredse og peger flere gange - i modsætning til Fridericia - på Svanes venlige og forsonlige holdning over for adelen²³⁵⁾. Hvorledes Svane ville have den nye forfatning udarbejdet, når Bøggild Andersen ikke frem til nogen konklusion

sion på. For udvalgsrådets vedkommende henvises til Fabricius' analyse, og i behandlingen af mødet på slottet d. 13. okt. nøjes han med at konstatere uoverensstemmelsen mellem Wolfs og det Hammerske referat²³⁶). Nærmest en fast konklusion når Bøggild Andersen faktisk på baggrund af materiale fra før og efter stændermødet, hvor han først bedømmer Hans Svanes monarkisme som værende "af ret mådeholden art" og senere mener at kunne spore en vis bitterhed over den enevældige udvikling²³⁷). Også i sin biografi om Hannibal Sehested støtter Bøggild Andersen sig til Knud Fabricius, hvad angår udvalgsrådet, men i "Hannibal Sehested" er de elementer, der fandtes spredt i "Statsomvæltningen", samlet i en noget præcisere, men stadig lidt valen konklusion. Det hedder i "Hannibal Sehested", at Svane "åbenbart har haft hældning mod en mindre begrænset kongemagt" end tilstræbt i reformforslaget af 17. sept., at denne hældning blev "mere udpræget under selve kommissionsmødet", og at Svane "måske..ved denne lejlighed (gik) videre end han senere kunde forsvare over for sig selv"²³⁸).

I modsætning til den ovennævnte litteratur beskæftiger Johan Jørgensen sig i "Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie" med personen Hans Svane løsgjort fra stænderrådets sammenhæng. Johan Jørgensen deler ikke Bøggild Andersens syn på Svanes forhold til adelen. Han taler således om Svanes "kampagne mod adelen" og understreger omvendt kraftigt biskoppens meget nære forbindelser med borgerskabet²³⁹). Johans Jørgensens afhandling er ellers ikke præget af de skarpe standpunkter. Hans vurdering af Hans Svane fremgår mest indirekte. Det centrale synspunkt er fremhævelsen af sammenhængen mellem Svanes økonomiske og hans politiske position²⁴⁰). Trækker man den linje op, der antydes af Johan Jørgensen, når man til det synspunkt, at udsigt til økonomisk vinding var et væsentligt motiv for Svane til at tilstræbe enevældens indførelse.

Den seneste vurdering af Hans Svanes stilling til statsforandringen er foretaget af Svend Ellehøj. Ellehøj mener, at Svane sammen med Sehested og Nansen "var ivrige tilhængere af arvekongedømmets indførelse, der ville svække rigsrå-

det og adelen og åbne mulighed for standslighed inden for regeringen og i økonomisk henseende", men "ser ingen grund til at antage, at disse tre mænd har ønsket enevældigt styre.. "241)

På grundlag af materialet fra stændermødet skal nu Hans Svanes stilling på dette søges belyst. Første gang Svane optræder, er på et fællesmøde om eftermiddagen d. 11. sept. Det er her, Svane på understændernes vegne afviser adelsforslaget om, at stænderne skulle anmode kongen om at komplettere rådet. Det skete med ordene, at stænderne ikke kunne foreskrive kongen noget, "som vel ramte sin tid"²⁴²). I dette meget centrale spørgsmål, der berørte magtbalancen mellem kongen og rigsrådet, tog altså Svane straks ved mødets begyndelse kongens parti mod adelen.

Næste gang Svane nævnes, er d. 19. sept., da skatteforhandlingerne er ved at gå i hårdknude. Det drejer sig om det fællesmøde, hvor understænderne angribes for at forlange ligestilling med adelen. En af adelens forhandlere spurgte Svane på gejstlighedens vegne, om han var imod adelens begunstiggelse²⁴³). Svane lod spørgsmålet gå videre til universitetsrektoren, der var "for hannem". Spørgsmålet rettedes så til denne, der fandt det rimeligt, at der skulle være forskel på en bonde og en adelig. Hertil svarede Svane, at der vel også burde være forskel på en bisp og en bonde, og iflg. Lerche-beretningen fortsatte han således: "Men efterdi Kongen ingen Forskiel vilde gjøre i denne consumptions Told på sig selv, men saa vel som en anden give Told, saa vilde Bisperne og Clereciet icke heller". Efter dette ordskifte deltog universitetsrepræsentanterne ikke længere i møderne.

Svane markerede hermed fronterne. Understænderne, herunder bisperne, var rede til at yde ofre til landets genrejsning uden påberåbelse af privilegeret status, adelen var ikke. Biskoppens holdning var stejl og blev tilkendegivet på effektiv vis. Om nogen forsonlig holdning eller forsøg på brobygning mellem stænderne er der ikke tale. Som Bøggild Andersen har bemærket, tyder Lerche-beretningens referat på, at Svane allerede på dette tidspunkt har haft forbindelse med kongen²⁴⁴).

med kongen²⁴⁴). Nogen yderligere antydning af en eventuel forbindelse mellem kongen og Svane ses imidlertid ikke før det i Nøyagtig Efterretning omtalte møde i Københavns bispegård, hvor man diskuterede arverigeforslagets fremlæggelse²⁴⁵). Bispegårdsmødet viser, at Hans Svane på dette tidspunkt - de første dage af oktober - gennem Christoffer Gabel stod i forbindelse med kongen. Det viser endvidere hans centrale placering blandt understænderne i arverigesagen. Det er i bispegården, mødet holdes, det er ham, der leder mødet og med enkelte andre forhandler med Gabel.

Da arverigeforslaget forelagdes stænderne d. 8. okt. førte han ordet i den gejstlige forsamling og fungerede som forbindelsesled til borgerstanden²⁴⁶). Noget referat af biskoppens udtalelser i de gejstliges møde d. 8. okt. findes ikke. Derimod nævnes hans taler d. 10. okt. til henholdsvis rigsrådet og kongen af de fleste beretninger²⁴⁷). Ægntlige referater af disse to taler giver dog kun Wolf og Lærche-beretningen, og gengivelsen af talerne vil derfor bygge på disse to beretninger. Svanes første tale var foranlediget af Otte Krags meddelelse af rigsrådets afslag. Lærche-beretningen bemærker skarpsindigt, at biskoppen "hverken resumerede eller svarede in specie til disse Otte Krags rationes". Det var ikke muligt at tilbagevise rigsrådets formelle indvendinger, og Svane holdt sit svar på et generelt, ikke-formelt plan. Han undrede sig over, at rigsrådet ikke ville gå ind på et forslag, der var Gud til ære, kongehuset til glæde og gavn og fædrelandet til velstand. Disse postulater var første led i argumentationen²⁴⁸). Men var dette end ikke tilfældet, hævdede Svane, havde kongen alligevel gennem sin indsats under krigen fortjent, "forskyldt", arveriget af dem alle og især af adelen, der havde mest ejendom i landet og derfor størst grund til at vise taknemmelighed over for kongen. Altså synes Svane at have argumenteret, at uanset om arveriget i sig selv var gavnligt eller ej, havde kongen ved at hindre en fjendtlig erobring af landet erhvervet sig en fordring på det og dets indbyggere, en fordring, som understænderne nu ville indfri²⁴⁹). Han meddelte derefter, at understænderne nu ville gå til kongen, og på hans spørgsmål tilkendegav de deputerede deres tilslutning²⁵⁰).

At denne fremstilling af baggrunden for forslaget var den "officielle", er klart. Den er henvendt til rigsrådet og kan derfor ikke sammenlignes med Nansens forelæggelsestale til borgerstanden, hvori arverigeforslaget betegnede som et middel til at vinde kongens gunst for understønderne²⁵¹). Talerne henvendte sig til et forskelligt publikum, og hensigten med dem var forskellig. Nansen skulle overbevise eventuelle tvivlende borgere om det hensigtsmæssige i at fremsætte arverigeforslaget; Svane skulle sætte rigsrådets afslag i et dårligt lys.

Ved mødet med kongen umiddelbart efter var Svane igen ordfører for stænderne. Også af denne tale har Wolf og Lercheberetningen de fyldigste referater, og disse synes i hovedsagen overensstemmende²⁵²). Svane omtalte kongens indsats under krigen. Understønderne ville vise deres taknemmelighed herover ved at tilbyde kongen arveret til riget, og Svane overrakte kongen et eksemplar af arverigeforslaget. Endelig refereredes forhandlingerne med rigsrådet. I denne tale hævdedes altså ikke, at arveriets indførelse ville være til gavn for riget. Den eneste begrundelse er kongens personlige fortjenester. Dette skyldes selvfølgelig, at Svane varierede tyngdepunktet efter sit publikum. Iflg. Lercheberetningen tilsluttede Nansen sig på Københavns vegne de af Svane fremførte synspunkter.

Næste gang, Svane optræder som ordfører for stænderne, er umiddelbart før og under fællesmødet på København Slot d. 13. okt. Da understøndernes repræsentanter havde indfundet sig på slottet, spurgte Schack og Sehested, om det var deres mening, at arveretten skulle gælde på både mands- og kvindesiden. Svane og Nansen svarede bekræftende, og iflg. Lercheberetningen tilføjede Svane, at riget ikke måtte deles, mens Hammers beretning refererer en udtalelse om, at alle stænderne fremtidig skulle have del i regeringen. Det fremgår ikke, om denne udtalelse kom fra Svane eller Nansen, men det kan konstateres, at Svane i besvarelsen af spørgsmålet atter her var i overensstemmelse med kongens ønsker²⁵³).

Herefter fandt det fællesmøde sted, hvor Niels Trolle på rigsrådets vegne tilsluttede sig arveriget. Dette møde er

beskrevet af Rhuman, den tyske "Relation", Hammers beretning og Wolfs beretning²⁵⁴). Alle meddeler, at biskoppen lykønskede kongen og hans hus med den skete forandring. Herudover har både Hammer og Wolf en gengivelse af Svanes udtalelser om fremgangsmåden for sagens videre behandling. Mellem Hammers og Wolfs referater er der imidlertid en afgørende forskel. Først refererer begge beretninger overensstemmende, at Svane ønskede håndfæstningen kasseret²⁵⁵). Dernæst lader Wolf Svane udtale, at "Hans Kongl. Maytt. med alle stænderne noget igien som en ny Reces (ville) forbedre." Hammer refererer derimod Svane således: regeringen måtte "udi en anden Form end hidindtil...stabileris". Hertil skal Trolle og Sehested have svaret, at stænderne kunne vælge nogle deputerede til at forhandle med rigsrådet om dette og andet, men Svane "stillede sligt ind til H. Maj., hand det at disponere efter H. N. Villie". Herefter citeres Sehested for en udtalelse om, at enhver nu, da det var kommet så vidt, frit kunne sige sin mening. Denne sidste replik refereres også af den tyske "Relation".

Mens Svane efter Wolf ønskede stændernes indflydelse på regeringens udformning sikret, påstår Hammer, at biskoppen helt ville overlade dette til majestæten. For vurderingen af Svanes stilling på stændermødet er det af stor betydning at søge fastslået, hvilket af de to referater, der er korrekt. Bøggild Andersen godtager under behandlingen af Wolfs beretning dennes gengivelse og konkluderer tøvende, at "var denne betænkning udtryk for biskoppens synspunkt, synes dette at være undergået en forskydning fra d. 13. til d. 14.²⁵⁶). Denne konklusion falder i tråd med Knud Fabricius', der mener at kunne påvise et skift i Svanes holdning under udvalgmødet d. 14. okt. Fabricius synes iøvrigt ikke opmærksom på modsætningen, men anvender begge beretninger, og det samme gør Svend Ellehøj. Bøggild Andersen registrerer ganske vist modsætningen under behandlingen af Hammers beretning, men tager ikke stilling til problemet²⁵⁷).

Hammers oplysninger fra d. 13. okt. er i det foregående blevet afprøvet på det øvrige materiale, uden at der kunne påvises fejl²⁵⁸). Det samme gælder ikke Wolfs beretning. Denne

lader Niels Trolle overdrage kongen arveretten på mandslinjen, skønt rigsrådets andet skriftlige samtykke og ligeledes de øvrige beretninger fastslår, at arveretten gjaldt både mands- og kvindelinen²⁵⁹). Wolfs beretning er altså ikke ganske pålidelig for denne datos vedkommende. Dette forhold er naturligvis ikke tilstrækkeligt til at drage en sikker konklusion, men en sådan kan nås ved inddragelse af en ny kilde, nemlig den kejserlige gesandts, baron von Goës' indberetninger. I en indberetning af 30. okt. siger han således, at Svane på mødet d. 13. okt. udtalte, at håndfæstningen og de andre love burde kasseres og alt henstilles til kongen, som nu var suveræn, for at han kunne disponere, som han fandt bedst til Guds ære og rigets velfærd²⁶⁰). Denne indberetning bekræfter altså Hammers beretning. Svanes standpunkt d. 13. okt. var, at den videre udvikling helt beroede på kongen.

Dagen efter, d. 14. okt., fandt så det omtalte udvalgs møde sted. Da dette udvalgs møde blev afgørende for den videre udvikling, og da biskop Hans Svane spillede en betydningsfuld rolle på mødet, vil det i det følgende blive genstand for en indgående behandling.

Udvalget var udnævnt og sammensat af kongen, altså i overensstemmelse med det standpunkt, Svane havde hævdet²⁶¹). Det bestod af 21 medlemmer: fra rigsrådet Peder Reetz, Henrik Bielke, Hans Schack og Sivert Urne, for adelen Otto og Henning Pogvisch, Ove Juel og Hans Friis, for borgerstanden Hans Nansen, Christoffer Hansen og Frederik Turesen, alle København, Knud Jakobsen, Odense, Karsten Tønnesen, Ribe, Anders Lydichsen, Århus og Klaus Kristensen, Viborg. Af kapitelsrepræsentanterne var Ludvig Pouch og Hans Rhuman udnævnt, og endelig deltog selvfølgelig alle de tilstedeværende bisper, Hans Svane, Anders Andersen Ringkøbing og Johan Didriksen Bartskeer. D. 14. udnævntes endnu et medlem, Villum Lange fra universitetet. Ved udnævnelsen af udvalget var der naturligvis først og fremmest sørget for, at alle stænder var repræsenteret. Det har været diskuteret, om udvalget var "upartisk" sammensat eller ej²⁶²). Svaret må være, at udvalget selvfølgelig havde den for kongen gun-

stigst mulige sammensætning, dersom det skulle bevare skinnet af et ligeligt sammensat stænderudvalg. De fire rigsråder var de sidst udnævnte råder, de tre endda kort før stændermødets samling, mens den fjerde, Peder Reetz, senere blev kongens kansler. Hans Schack var endvidere uden tilknytning til den danske adel. Kapitelsrepræsentanterne på stændermødet var i almindelighed næppe tilhængere af kongemagtens udvidelse, men Pouch og Rhuman var af kapitelsrepræsentanterne dem, der stod de upriviligerede stænder nærmest 263). Endelig er det værd at bemærke, at kongen ved udnævnelsen af Villum Lange desavouerede universitetets egne valgte repræsentanter, der havde stået på den konservative privilegielinje.

Inden behandlingen af udvalgets forhandlinger skal stændernes standpunkter trækkes op. Gejstlighedens og borgernes standpunkt repræsenterede; af arverigeforslaget af 8. okt., hvori det hedder, at stænderne bad rigsrådet "saadan underdanigste foretagende Hans Kongl. Maytt. i voris nærværelse vilde tilkiendegive med Underdanigst begiering, at Hans Kongl. Maytt. sig derhos naadigst vilde lade behage enhver stand med sine tilbørlige privilegier at erholde, og med en skriftlig Revers Stænderne at forsikkre, at ved saadan forandring det allene skal blive forfremmet og befordret, som kand komme Gud i Himmelen til Ære og Riget til gavn og glæde.."264). Rigsrådets standpunkt forelå i form af dets andet samtykke af 13. okt. Heri går rigsrådet ind på arvelighed, "dog at riget forbliver udeelt und' dend Konge, som neste Arving er, alle Stænders privilegier i alle maader hermed uforkrænktil..". Dette har tillige dækket adelens standpunkt, idet Niels Trolle d. 13. okt. også samtykkede på adelens vegne265).

Rigsrådets stilling var formuleret skarpt ultimativt; der måtte ikke ske ændringer i privilegierne. Også borgerne og de gejstlige havde taget forbehold m. h. t. privilegierne, men disse stænders forbehold var dog formuleret som en anmodning til kongen, og der tales om enhver stands "tilbørlige privilegier", hvoraf må kunne sluttes, at hvad der overskred det "tilbørlige" kunne sløjfes. Af de øvrige for-

behold var understændernes betingelse, at der kun skulle ske forandringer, der var Gud til ære og riget til gavn, for opræcis til at øve indflydelse.

Sådan var stændernes stilling, da stænderudvalget d. 14. okt. trådte sammen. Fra mødet er bevaret nogle notater, som Ribe-kapitularen Ludvig Pouch nedfældede under mødet. Disse svært læselige notater er blevet analyseret af Knud Fabricius (266). Denne analyse er på afgørende punkter ikke overbevisende, og de Pouchske notater skal derfor underkastes et nyt analyseforsøg.

Iflg. Pouchs notater var det første spørgsmål, der rejstes, hvorvidt der straks skulle aflægges ed, eller dette skulle opsættes. Det kan konstateres, at svaret her er blevet til i to omgange, da der i marginen står et overstreget 2-tal, der har skullet betegne det andet spørgsmål. Det har måttet slettes, da man udvidede svaret på første spørgsmål. Beslutningen gik ud på at overlade afgørelsen af dette spørgsmål til kongen, idet man dog anbefalede, at lade de tilstedeværende aflægge ed straks.

Den anden proposition blev også til i to omgange. Første del lyder: "At hans Mayst. eximeres fra de fundamentallove, som han videre har været obligeret end en arffuekonge computerer, saa vijt hand sig igen reverserer en hver sine privilegier at conservere". Svaret var: "Det at remittere til Hans Mayt. egen gode Villie". Senere er der kommet en tilføjelse til propositionen, hvilket fremgår af, at fortsættelsen i modsætning til det oven- og nedenstående er skrevet med meget lille skrift. Tilføjelsen lyder: "Oc den *Ed*, han har gjort baade i haandfæstningerne og ellers fra libereris saa vijt som den strider mod den ny regeringsform som nu er samtyckt og iura hereditarior regum et majestatis". Slutningen fra "og iura" er føjet til efter det øvrige. Den første del af propositionen må forstås således, at de lovbestemmelser, der stred mod arveretten, skulle slettes under forudsætning af, at kongen godkendte de nu eksisterende privilegier. Dette standpunkt falder sammen med det af rigsrådet og adelen hævdede og må sammen med første del af tilføjelsen tilskrives adelen. Den første tilføjelse understre-

ger nemlig, at kun de dele af håndfæstningen skal slettes, som direkte strider mod den "ny regeringsform som nu er samtyckt", dvs. mod arveretten. Den næste tilføjelse: "oc iura hereditarior regum et majestatis" er en betydelig svækkelse af denne betingelse. Håndfæstningens bestemmelser måtte nu heller ikke stride mod majestætsretten, et meget omfattende begreb²⁶⁷). Adelen's forsøg på at holde fast ved håndfæstningen blev altså fra de andre stænder, i betragtning af latinens sandsynligvis specielt den gejstlige, mødt med det argument, at kongen havde erhvervet sig majestætsrettighederne. Et nyt forslag, der er noteret i marginen, går ud på, at der til propositionens første del skal føjes, at privilegierne ikke måtte stride mod arveretten. Fabricius betragter dette som et adeligt forslag, da adelen med denne formulering kunne beholde de fleste politiske og økonomiske privilegier. Dette er meget tvivlsomt, da den oprindelige formulering ikke nævnte nogen indskrænkninger i de privilegier, kongen skulle forpligte sig til at bevare. Tilføjelsen betød altså en indskrænkning i adelens privilegier, og den må derfor tilskrives understænderne.

Nu fortsætter marginnotaterne med følgende: "R. Suan: Efter handfestningens extradition at oprette noget nyt, og ellers alt remittere hans may. villie". Hovedteksten fortsætter med to punkter: "1. Haandfestningen extraderis og cassis. 2. En ny oprettess alio n(om)i(n)e Recess aut secus"²⁶⁸). Åbenbart har Svane nu grebet ind i diskussionen og foreslået, at den gamle håndfæstning helt skulle kasseres. "Noget nyt" skulle derpå oprettes, men bortset fra dette ville Svane overlade alt til kongen. Det må forstås sådan, at indholdet af dette nye skulle bero på kongen.

Svanes ønske om at overlade alt til majestæten vandt ikke tilslutning, for der fremkom herefter forslag til, hvad denne recess skulle indeholde. Der nævntes rigets udelelighed, at riget ikke måtte overgå til nogen anden religion, bestemmelser vedrørende indlemmelse af fremmed territorium i riget og vedrørende prinsessernes arvefølge. Fabricius mener, diskussionen var kørt ud på et sidespor, og det er rigtigt, at forslagene til bestemmelser var spredte og usystematiske,

men det synes at have været forslag, udvalget kunne enes om. Der er i notaterne intet spor af uenighed her. På dette tidspunkt tog Svane for anden gang initiativet. Han foreslog, at udvalget skulle tage sit udgangspunkt i håndfæstningen og foretage rettelser og forandringer heri, unægtelig et overraskende forslag, sammenlignet med hans umiddelbart før ytrede standpunkt. Af Fabricius opfattes det som et forsøg på at systematisere diskussionen. Svanes forslag blev fulgt, og man begyndte at diskutere håndfæstningen.

På dette punkt må to nye kilder inddrages. Det drejer sig om andre notater fra Pouchs samling, dels et ark med kommentarer til håndfæstningens enkelte punkter, skrevet med Pouchs egen hånd, dels yderligere et i en ukendt hånd. Fabricius har behandlet disse notater i "Kongeloven", idet han betragtede det første som Pouchs private forslag til ændringer i håndfæstningen, det andet som en kapitelsrepræsentants kommentarer hertil. Svend Ellehøj har derimod udkastet den tanke, at notaterne er blevet til under udvalgsrådet²⁶⁹). At denne antagelse er korrekt, vil blive påvist i det følgende. Ser man på det sidstnævnte notat, fremgår det, at de første bemærkninger er delt op i to punkter:

1. Spørges pp(=propter?) conscientiam om nogen kand Cassere den Haandfestning Hand aldrig (kand med sandhed sige oc bekende at)27o) hafue seet eller læst med en god Samvittighed.
2. Om nogen kand Vnderscrifve en anden effter forriges Cassation eller castration oc slæt udelade deraff det som hand tilforne Ved høieste Bød er obligeret at holde, suare oc staa for for sig og sine efterkommere sec. art. 36 med mindre hand bliffuer forsikret i den post saa vijt hans Bød Vedkommer at forrige maa holdes.

Fabricius har trykt disse to punkter uden typografisk adskillelse og uden talangivelserne. Herved tilsløres det forhold, at det drejer sig om bemærkninger til de to førnævnte forslag:

1. Haandfestningen extraderis oc cassaris.
2. En ny oprettes alio n(om)i(n)e Recess aut secus.

Dette notat stammer altså fra udvalgsrådet, og det knytter sig, som også Fabricius var opmærksom på, til Pouchs bemærkninger om håndfæstningens bestemmelser, hvilket vil fremgå af det følgende. Begge notater stammer altså fra udvalgsrådet, og Pouchs notater registrerer forhandlingerne om håndfæstningen. Derved forklares, hvorfor der i Pouchs forhandlingsreferat er en lakune fra tidspunktet, hvor Svane foreslår, man skal gennemgå håndfæstningen, og til man begynder at affatte rådets konklusion. I dette tidsrum var Pouch optaget af at notere kommentarerne til håndfæstningens enkelte artikler. For at følge rådets kronologi skal nu disse to notater analyseres inden resten af Pouchs mødereferat.

Pouchs notat består som sagt af en række bemærkninger til håndfæstningens enkelte bestemmelser. I begyndelsen har han søgt at registrere debatten og de alternative forslag, der blev fremsat, men snart gik han over til kun at nedfælde en ganske kort bemærkning til de enkelte artikler, således at kommentarerne åbenbart dækker hans opfattelse af forhandlingernes udfald. Under overskriften "Aff Haandfestningen" hedder det først: "Art. 4 limitandus" og videre: "Adel Add(itur) oc andre Stender Geistlig oc Borgerlig". Efter "Stender" er over linjen tilføjet "Adel". I håndfæstningens §4 lover kongen at "elske oc fremdrage Danmarkes Riges raad och adel och med dennom styre och regere Danmarkes rige og besørge Danmarkes riges raad med cronens lehne, saa de icke skulle hafue behof at besøge herredage eller anden besuering paa deres egen kost och tæring". Alle formuleringforslag bygger videre på denne model og knytter til ved "adel", som det første forslag gjorde, eller ved "fremdrage" som de følgende forslag. Det første ændringsforslag til denne paragraf gik altså ud på, at der til "adel" skulle føjes "oc andre Stender Geistlig oc Borgerlig". Derefter er formuleringen blevet rettet, således at "adel" grammatisk sidestilledes med "Geistlige oc Borgerlig". Hermed blev syntaksen imidlertid slået i stykker, og nye forslag fremkom. Det første forslag var understændernes. Det svarer bl. a. til det standpunkt, der fremgår af reformforslaget af 17. sept. og af borgerindlægget af 10. okt.²⁷¹) Det nye forslag opstilles med et aut-

vel som alternativ til yderligere et nyt forslag. Det første lyder: "Danskis Rigis tro Vndersaatter aff geistlig oc Verdslig stand". Heroverfor stilledes en anden formulering, hvortil der senere er føjet adskillige rettelser. I sin oprindelige udformning har det set således ud: "Danmarckis Rigis Raad adel geistlig oc Borgerlig Stand oc med nogle aff Huer stand styre oc R(egere)²⁷²) oc besørge Dem som saaledes i Regieringen brugis, saa de icke skulle haaffue behof", hvorefter formuleringen skulle knytte til ved paragraffens eksisterende ordlyd: "at besøge herredage.." Dette er senere ændret til "Danmarckis Rigis Raad adel geistlig oc Borgerlig Stand oc med nogle aff Huer stand styre oc Dem som dertil brugis tilbørligen besørge". Det første af disse to alternative forslag var radikalt i to henseender. Dels opererede det kun med to stænder, en verdslig og en gejstlig, og havde altså ikke noget skel mellem adelige og borgerlige. Dels nævnedes det heller ikke rigsrådet. Der siges blot, at kongen skulle regere og styre sammen med sine tro undersåtter af gejstlig og verdslig stand. Dette kunne tyde på, at understænderne tænkte sig rigsrådets position kraftigt reduceret. Modforslaget fastholder derimod, at rigsrådet udtrykkelig skal nævnes, og at der er tale om tre stænder. Modforslaget er givetvis adeligt. Adelen var, tvunget af omstændighederne, indstillet på at give de to andre stænder del i regeringsmagten, men ville opretholde rigsrådsinstitutionen og skellet mellem adelige og borgerlige. Den omformulering, modforslaget har undergået, synes ikke at have ændret betydningsindholdet.

Notatet fortsætter derpå med: "Ville vi oc i ligemaade Rigernis Indfødde i Vor Kongl. Hof oc Tieniste". Efter "Indfødde" er over linjen tilføjet "aff huer Stand". Dette knytter sig til håndfæstningens formulering: "wille wi och i ligemaade udi vores kongelige hoff rigernis indfødde adel bruge och befordre". Da ordene "aff huer Stand" er senere tilføjet, må forslagens oprindelse være adelig, men det er af understænderne blevet forsynet med den nævnte vitige tilføjelse.

Hvilket af de alternative forslag, der blev valgt, frem-

går ikke. Man kunne forestille sig, at indklamningen af det adelige kompromisforslag og den følgende bestemmelse angiver, at det var dette, udvalget kunne enes om. Denne antagelse styrkes ved det faktum, at det er i det adelige kompromisforslag, der er rettet og fileet på formuleringen.

Håndfæstningens §5, der forbød kongen at tage udlændinge i sin tjeneste eller give dem len uden rigsrådets samtykke, ville udvalget slette. Dernæst behandles §6. Denne paragraf var en af de mest kontroversielle, da en stor del af adelens privilegier var indeholdt heri. Det hedder bl. a., at adelen skulle "nyde, bruge och beholde deres iordegodz och tienere frie til evig tid med hals haand och alle kongelige sager och ald anden herlighed och rettighed, som vi och wore forfædre konninger udi Danmark offuer wore och cronens tienere och godz haffuer och friest hafft haffuer.." Kongen havde ingen ret til at pålægge adelen og dens tjenere forpligtelser uden adelens samtykke, dog skulle de "age vort och vor førstindes fadebur" når kongeparret rejste gennem landet. Ved behandlingen af denne paragraf har udvalget iflg. Pouchs notater arbejdet med at udforme indskrænkende tilføjelser til det eksisterende indhold. Pouch har først noteret, at hvad angik skatterne, dvs. de ekstraordinære skatter, der var godt på vej til at blive ordinære²⁷³), skulle hverken ugedagstjenere eller andre undtages. Der krævedes altså lighed i skatteudskrivningen. Dette forslag, der er i overensstemmelse med understændernes standpunkt under skatteforhandlingerne, må stamme fra disse. Den videre meningsudveksling har dernæst som under behandlingen af §4 ført til opstilling af to alternative forslag, adskilt med et "aut - vel". Det første forslag lyder: "Obenbare feide etc., da ingen at forskaanis". Dette er et adelsstandpunkt; i tilfælde af krig skulle stænderne ligestilles i skatteudskrivningen. Forslaget betød en let stramning af håndfæstningens formulering, der gik ud på, at kongen kun i tilfælde af krig ville pålægge adelens tjenere nogen skat, og at dette kun kunne ske med rigsrådets samtykke. Det andet forslag hed i første udformning: "dog huad skatter sig belanger Vgedagstienere da ingen (over linjen tilføjet " aff

dem") at forskaanis, saawelsom icke heller naar Vi Personlig reise giennem landet". Dette forslag, der altså er underståndernes, er en afsvækkelse af det først hævdede standpunkt, idet der nu kun tales om ugedagstjenere, mens det oprindelig hed, at hverken ugedagstjenere eller andre skulle forskånes. Over dette andet forslag er med ordene "post hæc verba med anden besuering" angivet, at forslaget skulle indføjes i håndfæstningens paragraf efter dennes "med...anden besuering". Ved et tegn (+) er dernæst henvist til yderligere en tilføjelse efter det egentlige forslag. Denne tilføjelse lyder: "Vden alleene at age Vor oc Fyrstindens fadbur..." og knyttes ved et andet tegn (+) til det oprindelige forslag. Den endelige formulering skulle altså knytte til ved håndfæstningens "anden besuering" og lød: "vden alleene at age Vor oc Fyrstindens Fadbur naar Vi Personlig foraarsagis at reise igiennem landet som sædvanligt haffuer Været aff gammel tid, dog huad skatter oc anden almindelig tyngse sig belanger Vgedags Tienere da ingen Aff dem at forskaanis". Ved omredigeringen er altså også til skatter føjet "almindelig tyngse", således at adelens ugedagsbønder blev frataget enhver økonomisk særstilling. Heller ikke ved behandlingen af dette punkt er der i Pouchs notater blevet gjort opmærksom på, hvilket af alternativerne, der valgtes.

Håndfæstningens §7 siger, at hvor kongen havde skov, mark eller fiskevand fælles med adelen, skulle han ikke udnytte det mere, end hvad der svarede til hans andel. Dog gjaldt særlige regler for skovene på Falster og Langeland. Til denne paragraf er først anført to ord, der kan læses som "stat suotale", hvilket dog ikke synes at give mening. Derefter står "posset in totj excludi". Anvendelsen af konjunktivformen "posset" kunne tyde på, at det foregående indeholder en betingelse eller lignende. Dog kan der ikke bygges meget på grammatiske detaljer, da Pouch åbenbart ikke har været nogen stiv latiner²⁷⁴). Det må dog være rimeligt at tyde notatet således, at paragraffen ønskedes slettet.

§8 fastslog, at "Icke heller skulde Wi (kongen) med vort bref byde eller forbyde nogen mands arffuetienere eller denom, som de udi pant eller verie haffuer, at suare same sin

hosbond.." Videre hedder det: "haffuer nogen tiltale mod nogen... da skal hand det forfølge med rette efter lougens og recessens bydelse". Hertil hedder det i notaterne: "p(ro)-bat(um) est repetitio penes. loco skulde di(citur) wille". Sidste del af notatet er klar. Formuleringen i §8 skulle mildnes ved udskiftningen af "skulde" med "wille". Første del er derimod uklar, og grammatikken synes at svigte²⁷⁵). "Repetitione" kan betyde krav, fordring, og notatet synes således at referere til sidste del af §8. "Pbat.", der her fortolkes som "probatum", kan angive en godkendelse. Tydeligvis er noget underforstået, men notatet synes at angive en godkendelse af sidste del af §8.

Herefter følger §9, hvori kongen lovede ikke at pålægge adelens tjenere nogen skat uden rigsrådets samtykke, at undtage ugedagsbønderne selvom en sådan bevilling blev givet, og at dække omkostningerne ved adeliges udlandsrejser i kongens tjeneste. Det hedder hertil: "ey heller wille wi paa legge nogen almindelig landeskat uden det skeer med meenige Stendernes samtycke: reliqua exclud." Det er åbenbart, at det er understændernes standpunkt, der her er nedfældet. Skattebevillingsretten skulle flyttes fra rigsrådet til stænderne. Kongen skulle altså ikke længere frit kunne udskrive skat over understænderne. Endvidere slettedes adelens fortrinsstilling. Fra at være en adelsparagraf ændredes §9 til at have almen gyldighed.

§10 i håndfæstningen gav adelen ret til frit fiskeri ud for deres egen strand, samt til det der strandede vraggods. Hertil hedder det i notatet: "Sameledis skulle oc en huer niude frij fiskerij for deriss egen grund" og derunder: "Wrag existimat(ur) u(t) regale. De eo intet." Herefter følger en omformulering af den første sætning; idet der med et tegn (+) henvises heril, hedder det: "Ejus loco Danskis Rigis Raad adel oc andre som jordegodz haffuer niude deraff frij fisce for deriss egen grund, dog Danmarckis rettighed Wforkrenchede". "Ejus loco" angiver, at denne formulering skal erstatte den første. Nogen substantiel forskel synes ikke at eksistere, blot er den sidste i modsætning til den første eksklusiv i sin udformning. Begge formuleringer udstrækker det-

te adelige privilegium til alle grupper. Hvad vraggods angik, anså udvalget det altså for et regale, og omtalen af det skulle udgå af håndfæstningen.

Håndfæstningens §11 giver adelen ret til at "besøge sildefiskende oc der bruge sin næring" og til at købe, sælge og stalde økøene. Disse rettigheder skulle udvides til også at gælde gejstlige og borgerlige. Derimod ønskedes §12 og §13 slettet. Disse paragraffer gav adel og rigsråd ret til frit at handle med udenlandske købmænd og fastsatte særlige regler for retsforfølgning af adelige. I §14, hvor kongen forpligtede sig til ikke at "feide" nogen adelsmand, men forfølge ham ad rettens vej, ønskedes som ovenfor "skulle" erstattet med "ville", eller paragraffen skulle helt slettes. Notatet angiver begge muligheder. §15 drejede sig om udenrigspolitik. Det hedder heri, at kongen ikke skulle "krig begynde eller paaslaae eller nogen fremmed magt indføre udi riget vden det skeer med menige Danmarkes riges raads Willie, fuldbyrd och samtycke". Også denne myndighed fratages rigsrådet, eftersom det i Pouchs notater hedder: "Med samptlig Stændernes willie Krig til lands eller wands, dog hermed iche meenit om noget fiendtligt indfald saa hastig". I fremtiden skulle altså stændernes samtykke indhentes før en krigserklæring. Uden tvivl har erfaringerne fra 1657 spillet en rolle her²⁷⁶).

Om §16, der siger, at ingen adelsmand må berøves sit gods, medmindre han har begået landsforrædderi, har Pouch skrevet: "exclud. q(ui)a in privat: contra legem", idet "privat:" må være en forkortelse af "privatione". Paragraffen skal altså slettes, åbenbart fordi det, at fratage en person vedkommendes ejendom, er imod loven, hvorfor paragraffen er overflødig. Derved undgik man tillige at give adelen en retslig særstilling. §17, der forpligter kongen til at dømme uvildigt, anses for god. Den næste artikel, der pålagde kongen at indhente rigsrådets samtykke til udlændinges såvel som indfødtes tildeling af privilegier, indskrænkedes til kun at gælde udlændinge. Den efterfølgende artikel var kontroversiel. Det hedder heri: "Item skulle wi icke giffue nogen som icke er af adel, den frihed och frelse, som riddere och suenne haffue, uden ald Danmarkes riges raads samtycke". Om

denne artikel har Pouch, uvist af hvilken grund, intet noteret. Derimod fremgår det, at paragrafferne 20 og 21 skulle slettes. Disse paragraffer forbød kongen at erhverve frit adelsgods og krævede kongens tilladelse til rigsrådets gods-erhvervelser. §22, der forpligtede kongen til at overholde frit lejde, opretholdtes, mens §23, der gav regler for dueller mellem adelsmænd, skulle ophæves, "q(ui)a impius". Uden tvivl har bisperne krævet artiklen slettet. Også den traditionelle forpligtelse til at søge Orkney- og Shetlandsøerne indløst, udgik. I §25, hvor det hedder, at kongen ikke "wille eller skulle" drage nogen fra sit ting, slettedes "skulle". Dernæst skulle ifølge Pouchs notater paragrafferne 26, 27 og 28 udgå. Disse artikler gav regler for nævninges og sandemænds funktion. Derimod opretholdtes § 29, der krævede rigsrådets samtykke til gennemførelse af udførselsforbud.

Central er derpå kommentaren til §30, der bestemmer, at kongen skal "stande hver mand til rette for Danmarks rigsraad". Kommentaren lyder her: "Contra jus majest: Est exclud" Denne paragraf ansås altså for stridende mod majestætsrettighederne, som udvalget følgelig anså for overdragne til kongen²⁷⁷). De følgende artikler, 31, 32, 33 og 34 ville udvalget stryge. Interessant er her især §34, der gav adelen tiendefrihed på deres gårde. Denne rettighed ønskede udvalget, givetvis efter bispernes forslag, slettet. §35 gav adelen ret til at nyde og beholde de patronatsrettigheder, de kunne bevise at besidde. Denne ret udvidedes til at gælde alle stænder. Videre slettedes paragrafferne 36 til 41. Disse paragraffer sikrede bl. a. kapitlernes beståen, forbød formindskelse eller inddragelse af len undtagen ved retsforfølgning eller ved forleningens udløb. §38 og §39 forbød kongen at give brev mod brev og forpligtede ham til at holde for-gængernes breve.

Håndfæstningens §43 omhandlede behandlingen af urigtige beskyldninger mod "gode mænd". Denne artikel udstraktes til også at gælde gejstlige og borgerlige, idet Pouch noterede: "Om nogen god Mand, huad Stand hand er". Den næste artikel gav regler for rigets styrelse; den bestemte, at kongen altid skulle have en hofmester, en kansler og en marsk af dansk adel, samt at rigsrådet skulle have 23 medlemmer. Endvidere gav den regler for valg af rigsråder. Denne paragraf,

som kongen jo havde set stort på, ville udvalget slette. Samme skæbne skulle overgå de to følgende paragraffer, 46 og 47. §46 bestemte, at slotslovene ved kongens død skulle holdes til rigsrådets hånd. Den måtte udgå som en naturlig følge af arverettens indførelse. Videre krævede paragraffen rigsrådets samtykke til lenssammenlægninger og forhøjelse af lensafgifterne. Også denne bestemmelse skulle bortfalde. Kongen skulle have fuld rådighed over kronens gods. At §47 faldt bort var givet på forhånd. Heri var det fastslået, at Danmark skulle forblive et kårerige.

Håndfæstningens §48 gav rigsrådet magt over møntvæsnet. I flg. notatet ville udvalget forbeholde stænderne denne ret. "Om Mynten bliffue wed mact oc skal skee med meenige stænders Willie oc samtycke", har Pouch skrevet. Den beføjelse, der i §50 var tillagt rigsrådet m. h. t. indgåelse af forbund o. l. skulle også overdrages stænderne: "Rigens Raads eius loco meenige Stenders".

I §53 havde kongen lovet, at hvis nogen adelsmand blev fanget i rigets tjeneste, skulle han løskøbes ved rigets midler. Dette ville udvalget ændre til "bliffuer nogen fangen". Også her gennemførtes ligestillingen.

Desværre er papiret flosset, så hvad der skulle ske med §54, der krævede rigsrådets samtykke til pålæg af told, accise og andre afgifter, fremgår ikke. Udvalget ville dog utvivlsomt lægge denne bevillingsret hos stænderne, ligesom man havde gjort med skattebevillingsretten.

Den gennemførte analyse viser, at understændernes synspunkter var aldeles dominerende i udarbejdelsen af håndfæstningskommentarerne, og især kan der konstateres stor overensstemmelse mellem disse og det borgerlige reformforslag af 17. sept. Således er dette forslags ønske om, at intet vigtigt måtte gennemføres uden stændernes samtykke, blevet fulgt i håndfæstningsudkastet. Ligeledes er kravet om, at kongen skulle have fuld frihed over krongodset, herunder også kapitelsgodset, tilgodeset. Også borgerforslaget om gejstliges og borgerliges deltagelse i regeringen, som var rejst i indlægget af 10. okt., er gennemført i håndfæstnings-

kommentarerne. Udarbejdelsen af ændringsforslagene til håndfæstningen har altså været domineret af borgerlige interesser og borgerlige synspunkter, og den gennemførte analyse lader sig derfor sammenfatte i en nøjere præcisering af borgerstandens politiske mål eller visioner på dette tidspunkt af stændermødet.

Rigsrådets rolle skulle for det første reduceres kraftigt. Det skulle fratages skattebevillingsretten og myndigheden til sammen med kongen at råde over krig, fred og forbund. Dets kompetence i forbindelse med lenene, baseret på paragrafferne 36,37 og 46, ønskedes ophævet. Ganske vist opretholdtes rigsrådet, men dets sammensætning, der i håndfæstningens §4 var bestemt som dansk adel, skulle ændres. I fremtiden skulle kongen regere med mænd af alle tre stænder. Dets størrelse og valg måde stillede der ingen krav til; det skulle bero på kongen. Heller ikke kravet om opretholdelse af de tre vigtigste rigsembeder fastholdtes. I det hele taget var det kongen, der skulle overtage en stor del af rigsrådets beføjelser. Han skulle ikke kunne drages til ansvar over for rigsrådet og han blev fritaget for indskrænkningerne i sin ret til at udstede breve. Nogle af de væsentligste beføjelser skulle imidlertid overgå til stænderne, der ville blive placeret som det vigtigste forfatningsselement ved siden af kongen. Skatteudskrivning, ændringer i mønten og udenrigspolitikken skulle stænderne efter udvalgsflertallets mening have myndighed over. Man forestillede sig altså en væsentlig styrket kongemagt, for hvilken rigsrådet skulle stå til rådighed i regeringsarbejdet, men uden at råde over nogen særlig selvstændig myndighed. Heroverfor skulle stå en stænderforsamling, hvis samtykke krævedes i de væsentligste spørgsmål.

Dette er den ene hovedlinje. Den anden hovedlinje drejer sig om stændernes indbyrdes placering. Her tænkes naturligvis kun på adel, gejstlighed og borgerstand; bondestanden var slet ikke inde i billedet, og man tænkte ikke på at opheve hals- og håndsretten, der var hjemlet i håndfæstningens §6. I forholdet mellem stænderne var ligestilling nøgleordet. En hel række adelige særrettigheder ønskedes ophævet og an-

dre skulle udstrækkes til at gælde alle tre stænder. Politisk ønskedes som nævnt den fuldstændige ligestilling gennemført. Økonomisk udstraktes adelens erhvervsrettigheder til alle. Det fremgår implicit med bortfaldet af §40 og ændringen i §10, at indskrænkningen i de uadeliges ret til at erhverve adelsgods skulle ophæves. Et andet meget betydningsfuldt punkt var, at privilegiet på øksnehandel skulle udstrækkes til alle stænder. Adelens tiendefrihed skulle falde bort, og dens ugedagsbønder ville man gøre skattepligtige på linje med alle andre. Juridisk tilstræbtes ligeledes ligestilling, idet de bestemmelser, paragrafferne 12, 13, og 16, der gav adelen ret til særbehandling, blev slettet, eller de udstraktes som paragrafferne 35, 43 og 53 til at gælde alle stænderne.

Det er givet, at der ikke i udvalget har hersket enighed om denne af borgerlige interesser og synspunkter dominerede udformning. Kapitelsrepræsentanterne kunne ikke være tilfredse med, at deres rettigheder ophævedes. De holdt i deres senere indleverede privilegiekrav fast ved dem. Adels- og rigsrådsrepræsentanterne kunne heller ikke på nogen måde være tilfredse. Det var jo hele adelens økonomiske, politiske og juridiske særstilling, der her ville blive fjernet. I selve notaterne findes enkelte spor af uenighed. Det andet notat fra udvalgsrådet kan anvendes til at belyse denne uenighed.

Denne anden optegnelse er meget svær læselig og sine steder nærmest uforståelig. Knud Fabricius har behandlet den i "Kongeloven", men indskrænkede sig til at nævne de umiddelbart forståelige bemærkninger. Som det vil fremgå, repræsenterer alle bemærkningerne en stærkt konservativ holdning. Denne enhed i synspunkterne sammen med den kendsgerning, at notaterne er spredte og usystematiske tyder på, at der ikke er tale om noget mødereferat, men om private notater, nedfældet under mødet. Knud Fabricius mente at kunne henføre optegnelserne til en kapitelsrepræsentant, eftersom der bl. a. rejstes indvendinger mod ophævelsen af håndfæstningens §36, hvorpå kapitlernes privilegier var baserede²⁷⁸). De eneste kapitelsrepræsentanter, der deltog i mødet, var Ludvig Pouch og Hans Rhuman, og for begges vedkommende gælder, at

deres håndskrift skiller sig klart ud fra den foreliggende optegnelse. Denne mulighed kan derfor udelukkes. En analyse af optegnelsens indhold kan muligvis bidrage til at indkredse ophavsmanden.

Som det fremgår af de første bemærkninger, var ophavsmanden modstander af håndfæstningens kassation. At specielt §36 nævnes i denne forbindelse, kan forklares ud fra taktiske betragtninger. Bemærkningen kan have været en opfordring til kapitelsrepræsentanterne til at støtte det fremførte synspunkt. Udvalget gik alligevel i gang med at revidere håndfæstningen, og resten af optegnelsen knytter sig til denne revision. Disse følgende notater er meget vanskelige at tyde og tolke. Efter nogle løsrevne ord, der nærmest har karakter af stikord, rejses indvendinger mod, at udvalget ville ophæve paragrafferne 25, 26, 27, 28, 31, 32 og 42²⁷⁹⁾. Disse paragraffer regulerede retshåndhævelsen, dvs. gav regler for nævninge, sandemænd, ting m.m. Det næste notat retter sig imod en ubekendt "hand": "I synderlighed, naar hand selff i den nye haandfestning Vorder saa streng atskilligt andre Stænder angaaende oc sit eget Wedkommende slæt for-glemmer". Dette "hand" viser ikke tilbage til nogen person i teksten, men går på en under udvalgsrådet nævnt person. Der kunne være tale om kongen, men derimod taler formuleringen "andre Stænder". Der synes altså at være tale om en person, tilhørende en af stænderne, der efter ophavsmandens mening var for ivrig efter at få reduceret de "andre Stænder"s privilegier, og hermed tænkes naturligvis først og fremmest på adelen, i anden række måske på kapitlerne. Hvem den angrebne person er, lader sig ikke afgøre. Dernæst spørges i forbindelse med ændringen af §18, hvem der egentlig skulle have monopoler i Danmark²⁸⁰⁾; ophavsmanden ønskede altså en videre udbygning af paragraffen, således at kongens ret til egenhændigt at tildele monopoler indskrænkedes ved en bestemmelse om, hvem der kunne være berettiget dertil. Helt centralt står dernæst det følgende notat: "Quid de Rege si aliquando fuerit iniustus, severus, crudelis, religioni adversus art. 3o", hvilket passende kunne oversættes: "Hvad med kongen, hvis han bliver uretfærdig, ond, grusom, imod reli-

gionen". I så fald mener ophavsmanden, at §30, hvori kongen forpligtedes til at "stande huer mand til rette for Danmarks riges raad", er nødvendig²⁸¹). Ophavsmanden opponerer i det hele taget imod, at man vil fjerne indskrænkninger i kongens magt. Om paragrafferne 38 og 39, der bestemmer, at kongen ikke må give brev mod brev eller krænke forgængernes breve, skriver han, at de er retfærdige under enhver styreform, altså også under arveriget²⁸²). Heller ikke rigsrådets reducerede placering var han tilfreds med. Han ønskede ikke §45, der konstituerede rigsrådet, slettet, men ville have opretholdt bestemmelser om, hvilke stænder, der skulle være repræsenteret. Der henvises til, at der i håndfæstningen er "angivet, af hvilken stand, den der søger, skal henregnes til". Hertil føjes et vigtigt NB: "Råderne skal være af den (stand)"²⁸³). Ophavsmanden synes altså at holde fast ved adelsmonopolet på rigsrådspladserne. Notatets fortsættelse lader sig vanskeligt tyde, men ligger øjensynlig i forlængelse af det foregående: "og herren bør ikke...ene(?)"²⁸⁴). Muligvis er det tendensen til helt at lade regeringsmagten hvile på kongen alene, der her angribes. Dernæst opponerer notatet mod ændringen af §50: "Hvorfor ubegrænset frasige sig sidste del af art. 50"²⁸⁵). Denne sidste del drejer sig om rigsrådets myndighed i spørgsmål om forbund o. l. Ophavsmanden ønskede altså rigsrådets myndighed på dette område opretholdt. I forbindelse med §52 om årlig afholdelse af herredag spørges, hvorfor dette møde skal holdes i København²⁸⁶). Åbenbart har dette været på tale, men uden at være blevet registreret i Pouchs notater. Optegnelsens sidste sætning er vanskelig at tyde. Knud Fabricius har oversat den således: "Og dog tvivler vi paa ingen Maade om Kongelig Majestæts oprigtige Hengivenhed"²⁸⁷). Denne oversættelse bygger på en læsning, der på et punkt synes forfejlet. Det ord, Fabricius åbenbart læser som en form af "sincerus", må nemlig være "sinamodo", "men hvis i fremtiden". Forfatteren gjorde opmærksom på, at hans indvendinger gjaldt en evt. fremtidig situation.

Som det er fremgået af indholdsanalysen, repræsenterer denne optegnelse et stærkt konservativt synspunkt. Der kan derfor næppe være tvivl om, at ophavsmanden er adelig, især da

notatet ikke stammer fra nogen kapitelsrepræsentant. Notatet må altså være skrevet af Hans Schack, Sivert Urne, Peder Reetz, Henrik Bielke, Hans Friis, Ove Juel eller Otto eller Henning Pogvisch. Hans Schack kan qua sit sprog, tysk, straks udelukkes. Sivert Urne må anses for monarkistisk indstillet. Han var nyudnævnt rigsråd og blev i november udpeget til rigsstaldmester og elefantridder²⁸⁸). Heller ikke Peder Reetz falder ind i billedet som ikke-monarkist. Han blev efter statsomvæltningen kongens nye kansler og ved arvehyldningen talte han på kongens vegne²⁸⁹). Også Otto Pogvisch synes at have stået på adelens monarkistiske fløj, idet han blev udnævnt til generalkrigskommissær. Henrik Bielke var nyudnævnt råd, indtrådte i april 1660. Også han stod i yndest efter statsforandringen, idet han i december udnævntes til præsident for admiralitetet²⁹⁰). Ligeledes Henning Pogvisch var på god fod med det nye styre; allerede i oktober samme år udnævntes han til assessor i skatkammerkollegiet. Han synes i øvrigt ikke at have gjort sig bemærket på nogen måde, og det er da også blevet sagt, at han blev udnævnt, mere fordi "han var en mand, paa hvem den ny regering mente at kunne stole" end på grund af fremragende evner²⁹¹). Tilbage er Hans Friis og Ove Juel. Hans Friis blev ikke betænkt af den nye regering. Han hørte til de regimentschefer, der blev afskediget året efter, og han mente sig stærkt forurettet af kronen ved dens tildeling af gods som indløsning af dens gældsforpligtelser²⁹²). Det er dog næppe troligt, at hans uddannelse har sat ham i stand til at formulere sig på latin²⁹³). Ove Juel blev i september 1661 udnævnt til assessor i kancelliet, og han beholdt også fremover en vis position under de vekslende enevældekonjunkturer. Hans datter trolovedes juli 1669 med Christoffer Gabels søn, men han overlevede såvel Gabels som senere Griffenfelds fald. Det er ikke uden grund, han betegnes som en "konjunkturpolitiker"²⁹⁴). Det må her fremhæves, at Ove Juel, skønt han klarede sig under enevælden, på stændermødet indtog en stærkt konservativ og meget standsbevidst holdning. Således udtalte han, iflg. Pouchs notater: "Icke Kongen selff kand imponere Adelen noget"²⁹⁵). Hans politiske standpunkt på dette tidspunkt

synes altså at ligge på linie med det, der kom til udtryk i optegnelsen. Notatet er, som det er fremgået, skrevet på en blanding af dansk og latin. Ove Juels uddannelse vides at have været af en sådan art, at han uden tvivl har været i stand til at udtrykke sig således, og dette synes at bekræftes af hans dagbog²⁹⁶). En foretaget skriftsammenligning kan ikke siges hverken at af- eller bekræfte formodningen om, at Ove Juel er forfatteren. Der forekommer at være en del lighedspunkter mellem den i notatet forekommende meget hastige skrift og Ove Juels, men ligheden er ikke tilstrækkelig til en sikker identifikation²⁹⁷). Hvorledes optegnelsen er kommet Pouch i hænde lader sig vanskeligt besvare, men en antydning spores deri, at de første notater som nævnt henvender sig specielt til kapitelsrepræsentanterne.

Den netop analyserede optegnelse viser, at udvalget, som man måtte vente, stod meget splittet i spørgsmålet om ændringer i håndfæstningen. Det bevarede udkast til ændringer repræsenterede i udpræget grad understændernes, især borgernes synspunkter, og det kunne ikke vinde tilslutning blandt alle udvalgsmedlemmer. Den sidst analyserede optegnelse viser glimt af den adelige opposition. Det var ikke muligt at enes om forslag til ændringer i håndfæstningen. Konsekvensen heraf drages i Pouchs mødereferat, som der nu skal vendes tilbage til.

Her står Bielkes navn overstreget foran følgende notat: "Det af H. M. at begære". Fabricius tolker notatet således, at bemærkningen tilskrives Svane, fordi det ovenstående notat gengiver hans replik. Denne udlægning må selvfølgelig falde bort, efter at det er konstateret, at Pouch i mellemtiden har udformet håndfæstningsnotaterne. Ikke desto mindre kan det konstateres, at konklusionen er i overensstemmelse med Svanes første initiativ: forslaget om at overlade udformningen til kongen. At denne konklusion ikke vandt udelt tilslutning, fremgår af Pouchs næste notat; det går ud på, at hvis der er noget til rigets gavn, man glemmer, skal det kunne tages op på en herredag eller lignende. Det er, som Fabricius gør opmærksom på, et adelsstandpunkt. Adelen ville have mulighed for at tage forfatningsspørgsmålet op på en herredag. Dette

vandt ikke tilslutning, og i stedet blev der fremsat forslag om, at håndfæstningen skulle kasseres, "vndtagen huiss Christeligt, billigt og ræt og ingen stand til præjuditz eractes kand effter Hans K. M. egen naadigste (vilje". Det er rigtigt, når Fabricius hævder, at dette forslag kun kan være fremkommet fra gejstlig eller borgerlig side. Som Fabricius gør, at tillægge Svane forslaget ud fra, at ordet "extraderis" også anvendes her²⁹⁸), er ikke holdbart, og når Fabricius mener, at der i ordene "ingen stand til præjuditz" ligger, at stændernes privilegier skulle bevares, må der være tale om en misforståelse. Meningen er den, at de håndfæstningsbestemmelser, der skader nogen af stænderne, skal slettes. Dvs., at de adelsprivilegier, der er til skade for de øvrige stænder, skal slettes.

Forbeholdet over for, hvilke dele af håndfæstningen, der skulle bevares, var nu så svækket, at det næsten var indholdsløst. Efter at have forlangt, at kun de dele af håndfæstningen, der stred mod arveligheden, skulle ophæves, krævedes dernæst, at håndfæstningen heller ikke måtte stride mod majestætsrettighederne. Endelig, efter frugtesløse detailforhandlinger om håndfæstningen, fremsattes så det netop nævnte forslag.

Den adelige modstand var imidlertid stadig aktiv, for da man skred til affattelse af mødets konklusion, fremsattes følgende forslag:

"1 Er fornøden, at hanss K. M. sin Eed remitteres, og haandfestningen offuerleveris + til forandring vdi alt det, som Høystbemeldte Hans K. Mayst.s Person videre derudj forbunden er, end en arffuekonge 299) med billighed kand tilkomme + vdi ald underdanighed formodende, at Hans K. M. dereffter 300) lader formere en recess, saaledis som det kan være Hans K. M. Riget oc samtlige stænderne 301) til gaffn oc gode oc enhuer Stand med 302) tilbørlige privilegier Naadigst forsiuner."

Den oprindelige udformning af denne konklusion ligger tæt op ad adelsstandpunktet, iflg. hvilket håndfæstningen kun skulle ændres, hvor denne stred mod arveretten. De tilføjede rettelser afspejler dels en monarkistisk reaktion, dels en skærpelse af adelsstandpunktet. Det er derfor tænkeligt, at dette er et adeligt kompromisforslag. Til de "adelige"

rettelser hører udskiftningen af "derefter" med "derimod" og tilføjelsen "en huer Stand især oc samptlig i gemeen." Rettelserne fra understændernes side er den mulige tilføjelse "oc souverain" samt overstregningen af "sine", hvilket inddrager, at kongen ikke skulle bekræfte de gamle privilegier.

På dette tidspunkt noterer Pouch igen en replik fra Svane: "Rp. Suan: Obligare regem til haandfæstningen, excludi putat illa ab +". Svane mente altså, det ovenstående ville binde kongen til håndfæstningen, og at man skulle udelade indskuddet mellem de to +³⁰³). Biskoppen ville udlevere håndfæstningen til kongen og uden betingelser overlade ham at udforme en reces³⁰⁴), det standpunkt, han også hævdede ved mødets begyndelse. Åbenbart lykkedes det denne gang Svane at trænge igennem, for den i indskuddet nævnte begrænsning optræder ikke mere i notaterne. Derimod fortsattes diskussionen om den sætning, der fulgte efter indskuddet. Det blev foreslået, at udvalget efter "gode" skulle indføje: "effter derom gjorde Kongelige Tilsagn". Fabricius mener, dette formuleredes i modsætning til Svane, og at denne skulle være gået imod omtalen af en reces. Heraf er der ingen spor i notaterne. Der har ikke været tilfredshed med denne formulering, der ville holde kongen fast på et tilsagn, åbenbart givet ved arverigeoverdragelsen d. 13. okt. Helt nye formuleringsforslag fremkom: "NB en recess, saaledis som en huer i særdelighed kand være til gaffn og fornøielse (oc huer Stand)³⁰⁵) oc Stenderne i gemeen til beste oc conservation". Fabricius betragter - efter min mening fejlagtigt - dette og det følgende som ét forslag, skønt det følgende ændledes med "Aut", "eller", og altså må være et alternativt forslag. Dette forslag lyder: "Aut oc Huer Stand med tilbørlige privilegier oc friheder³⁰⁶) saaledes forsiuner, at de ingen af stenderne ere til nogen præjuditz oc skade³⁰⁷) men sig henstrecke til huers nytte oc det algemeene bestis conservation oc en god, fuldkommen oc tryg eenighed oc sandrectighed imellem alle Stenderne".

Den centrale forskel mellem disse to forslag er den, at det første taler om en reces, det andet om privilegier til hver enkelt stand. Kravet om, at recessen skal være til hver

enkelt stands gavn, må antages at være et adelsstandpunkt³⁰⁸⁾ Der kan være tale om et kompromisforslag, hvor den monarkistiske fløj har fået indføjet en rettelse, overstregningen af "oc huer Stand". Det alternative forslag stammer fra gejstlig-borgerlig side. Formuleringerne "Huer Stand med tilbørlige privilegier", altså uden "sine", og "ingen af stenderne ere til nogen præjuditz oc skade" stammer fra tidligere forslag, der er blevet tillagt understændernes repræsentanter³⁰⁹⁾. Endelig er i første omgang ordet "derimod" udeladt, hvorved privilegieudstedelsen ikke kom til at stå som en betingelse for udleveringen af håndfæstningen.

Det alternative forslag synes at have været for yderligtgående til, at udvalget kunne samles om det. Det endelige svar, som nu formuleredes, tog sit udgangspunkt i det første forslag. Det kom til at lyde:

"I Er fornøden, at hanss K. M. sin Eed remitteres og Haandfestningen offuerleweris, vdi ald vnderdighed formodende, at hanss K. M. derimod lader formere en Recess, saaledis som det kan være Hans K. M., Riget oc en huer Stand i sær til gaffn oc det gemeene beste."

Hermed var udvalget nået frem til et kompromis for formuleringen af anden halvdel af konklusionens pkt. 1, og man har altså formuleret svaret endeligt. I overensstemmelse med Svanes ønske var alt lagt i kongens hånd. Det var blevet besluttet, at håndfæstningen uden betingelser skulle overleveres kongen, idet det blot "formodedes", at han til gengæld ville udforme en reces. Udfaldet var således en klar sejr for den monarkistiske fløj. Ikke engang ordene: "Stenderne i gemeen til beste", der kunne udlægges som krav om en ständerforsamlingsinstitution, blev medtaget.

Herefter gik mødet i opløsning. Under et NB skrev Pouch: "Causæ tur(barum) et mutationis videntur" og herefter følger forskellige årsager til meningsuoverensstemmelserne, "Haandfestningens vbillige artikler", ordet "ufri", Otte Krags hårde udtalelser osv.

Interessant er Fabricius' udlægning af mødets forløb og Svanes holdning. Fabricius konkluderer således: "vi har ogsaa fulgt de vekslende Standpunkter, som det vigtigste medlem, Hans Svane, havde indtaget i Løbet af den (drøftelsen), hvor-

ledes de meget forstaaeligt var dikteret af Debattens Forløb. Han har i Begyndelsen kunnet gaa med til, at Udvalget selv skulle skabe den nye Forfatning, og først, da dette viste sig umuligt, ville han lægge alt i Kongens Haand³¹⁰). Denne konklusion er ikke holdbar. Allerede i begyndelsen siger jo nemlig Svane: "Efter handfestningens extradition at oprette noget nyt, og ellers alt remittere hans may. villie", hvilket er det standpunkt, han efter Fabricius' mening først til sidst når frem til. Svane var fra begyndelsen indstillet på, at alt, hvad udvalget skulle beslutte, var, at håndfæstningen skulle ophæves og erstattes med noget nyt. Men dette nye skulle bero på kongen.

Når Svane allerede ved mødets svar gav udtryk for dette standpunkt, hvorfor foreslog han da en detailgennemgang af håndfæstningen? En mulig forklaring kan hentes ved betragtning af mødets forløb. Da Svane første gang fremsatte sit forslag om at overlade alt til majestæten, lykkedes det ham ikke at få udvalget med sig. I stedet begyndte udvalget at udforme bestemmelser, man ønskede optaget i den nye reces, og her synes der ikke at have været uenighed mellem stændernes repræsentanter. En række bestemmelser kunne de enes om. Denne fremgangsmåde var i strid med Svanes mål, og han foreslog da en detaljeret gennemgang af håndfæstningen; hermed var alle stridsspørgsmål mellem understænder og adel sat til debat, og enighed var på forhånd udelukket. Forslaget kan altså have været en taktisk manøvre, beregnet på at forhindre udvalget i at enes om en række krav til den nye reces.

Der er god overensstemmelse mellem Svanes udtalelser d. 13. okt. og dem, han fremsatte under udvalgsrådet. Det standpunkt, de giver udtryk for, havde biskoppen energisk forfulgt og fået gennemført.

Efter udvalgsrådet træder Hans Svanes person mere i baggrunden. Som påskønnelse af hans indsats udnævnte kongen ham som ovenfor nævnt d. 30. okt. til ærkebiskop, medlem af det påtænkte statskollegium og til præsident for det ligeledes planlagte konsistorialkollegium³¹¹).

I indkvarteringsspørgsmålet optrådte han naturligt nok som

gejstlighedens talsmand over for kongen, og da denne søgte at løse indkvarteringsproblemet ved at øge købstædernes andel for et tidsrum af to måneder mod betaling i rigets gods, støttede han kongen ved personligt at tilbyde at kautionere for denne forpligtelse³¹²). Svane var altså indstillet på at fortsætte sin rolle som kronens kreditor, en rolle der, som påpeget af Johan Jørgensen, gavnede ham såvel politisk som økonomisk³¹³).

Som sammenfatning af resultaterne af ovenstående analyse kan det for det første fastslås, at Svanes holdning over for universitetet, adelen og rigsrådet var stærkt fjendtlig. Han stillede sig i spidsen for understændernes sammenslutning, der var vendt mod adelen, og tog kongens parti i stridsspørgsmål mellem den og kongen³¹⁴). Gentagne gange fremstillede han adelen som den stand, der i modsætning til de konjungerede forfulgte egne særinteresser frem for landets vel³¹⁵). Den venlighed, Bøggild Andersen fremhæver, indskrænker sig til trøstende ord efter arverigeoverdragelsen og influerer ikke på hans stillingtagen. At hans holdning over for adel og rigsråd tværtimod var meget stejl, bekræftes af baron von Goës' indberetning af 26. okt. Gesandten siger heri, at Svane i en samtale med ham rettede angreb på rådet og bebrejdelser mod adelen³¹⁶).

Det kan videre fastslås, at han stod i forbindelse med kongen angående planerne for indførelse af arveriget, og også i denne sag var han understændernes leder³¹⁷). Som nævnt stod han i alle spørgsmål på kongens side, og efter vedtagelsen af arverigeforslaget gik hans bestræbelser ud på at sikre kongen frie hænder i udformningen af den nye regeringsform. Under forhandlingerne herom vendte han sig mod enhver begrænsning af kongens beføjelser i udformningen af recessen og ville altså ikke levne stænderne nogen myndighed i denne sag. At dette også har været baron von Goës' opfattelse af Hans Svanes indstilling, fremgår af en bemærkning i dennes oven for nævnte depeche, hvor det hedder, at selv Svane var blevet betænkelig ved at udlevere kongen privilegierne uden forsikring om nye³¹⁸). Selve oplysningen er næppe pålidelig, men den viser von Goës' syn på Svane.

Som motiver til at arbejde for en styrket kongemagt kan peges på, at Svane som kronens kreditor havde en naturlig interesse i en styrkelse af kronen på adelens bekostning³¹⁹⁾ At Svanes statsopfattelse har været klart monarkistisk, kan der heller ikke være tvivl om³²⁰⁾. Et af de væsentligste motiver har dog sikkert været ønsket om at hævde gejstlighedens og dermed sin egen stilling over for adelen. Hertil kunne et samarbejde med en stærk kongemagt have afgørende betydning; også før stændermødet har vi eksempler på, at biskoppen styrkede sin stilling ved hjælp af kongen³²¹⁾. Ønsket om at skabe en magtposition for gejstligheden fandt bl. a. udtryk i planerne om oprettelse af et konsistorialkollegium. Straks efter arverigetets indførelse udnævntes jo Svane til præsident for dette kollegium. Hvorledes det tænkes placeret, fremgår af et udkast til instruks for kollegiet³²²⁾. H. F. Rørdam mente, at dette udkast "uden Tvivl (er) forfattet af Svane". At præsidenten for konsistorialkollegiet var den første til at beskæftige sig med dets instruks, er en selvfølge. Det er i det hele taget svært at se, hvem der ellers skulle interessere sig for det, da Svane jo forblev den eneste udnævnte. Hvad angår skatkammerkollegiet, ser det ud til, at dets instruks blev udarbejdet af Sehested³²³⁾. Her var det altså præsidenten for kollegiet, der udarbejdede instruks. At det samme var tilfældet med konsistorialkollegiet forekommer overvejende sandsynligt.

Det hedder i udkastets pkt. 2, at kollegiet skal "deliberere om alt, som kand komme Guds Æris Forfremmelse, Academiers, Kirckers, Scholers och Hospitalers Befordring, Guds-frygtigheds Æffuelse, sampt forargelige groffue Synders Affschaffelse, I særdelighed schal derudi haffuis god och flittig Indseende, at icke nogen vrang Lærdom eller anden forargelig Schisma sig udi disse Riger indsnige, huorved Evangelii Sandhed och den christen Forsamlings Eenighed kunde forhindris". I pkt. 3 bestemmes, at kollegiet skal fungere som apelinstant for sager, "geistlige Materie angaaende", der havde været pådømt i akademiet, konsistorium, hos kapitlerne eller på landemoderne. Endvidere skulle kollegiet afgøre stridsspørgsmål i forbindelse med præste- og degneembeder.

Det skulle føre opsyn med bispers, provsters og præsters embedsførelse, med professorer og studenter såvel som med fattigforstanderne. Det skulle drage omsorg for kirkernes, skolerne og de fattiges underhold. Pkt. 8 bestemte, at alle henvendelser fra professorer, bisper og kapitler til kongen skal gå gennem kollegiet, ligesom også kongens befalinger skal kommunikeres og håndhæves via dette. Denne bestemmelse ville så at sige samle alle tråde i kollegiets hånd. Kollegiet bemyndigedes endvidere til at foreslå professorer til akademierne og gymnasierne, at indstille fattigforstandere, kgl. stipendiater osv. Det fik i pkt. 11 og 12 kontrol med studenters udenlandsrejser, og i pkt. 15 fik kollegiet til opgave at øve censur over, hvad der tryktes hos bogtrykkerne.

Denne instruks tilsigtede at samle kontrollen med al religionsudøvelse og undervisning hos konsistorialkollegiet, hvis fornemste opgave var at forsvare den ortodokse lutheranisme³²⁴). Udkastet kan tages som udtryk for, hvad den højeste gejstligheds opfattelse af standens opgaver i samfundet. Oprettelsen af konsistorialkollegiet har for Svane været et middel til at varetage disse opgaver på mere effektiv vis, end det hidtil havde været gjort, og derigennem samtidig styrke gejstlighedens position og indflydelse³²⁵).

Kapitel 4. Den øvrige gejstlighed.

Efter denne belysning af Hans Svanes stilling vil det være naturligt at klarlægge, hvad der kan siges om hans bispekollegers. Ikke alle bisperne deltog i stændermødet, idet Århus-bispen Hans Brockmand var syg og havde givet Hans Svane fuldmagt på sine vegne³²⁶). De tilstedeværende bisper var altså udover Hans Svane: Johan Didriksen Bartskår, bisp i Viborg, Lauritz Jakobsen Hindsholm, Odense, Anders Andersen Ringkøbing, Ålborg og Peder Jensen Kragelund, Ribe.

Johan Didriksen Bartskår var nylig udnævnt biskop. Før sin udnævnelse havde han været Frederik d. 3.s hofpræst, en stilling, han havde varetaget siden 1651³²⁷). Johan Bartskår var til stede under hele stændermødet og har underskrevet alle de indlæg, gejstligheden tilsluttede sig³²⁸). Han nævnes udtrykkeligt som deltager i bispegårdsmødet i begyndelsen af oktober. Sammen med Svane, Nansen og bispegårdsbetteren er han den eneste, der lukkes ind til samtale med Gabel, kongens sendebud³²⁹). Bartskår har altså ligesom Svane haft forbindelse med kongen i arverigespørgsmålet. Dette bekræftes også af Lerche-beretningen under d. 10. okt., hvor det nævnes, at Bartskår sammen med Sehested gik ind til kongen i dennes gemak, mens de stænderdeputerede ventede udenfor³³⁰). Den mangeårige hofpræst optrådte altså her som forbindelsesled mellem kongen og understænderne. Det er da også uden tvivl en gunstbevisning, der blev ham til del, da kongen d. 6. okt. gav ordre til, at bispen skulle have resten af en 6 til 9 år gammel fordring på kronen udbetalt³³¹). En gunstbevisning var det ligeledes, da han d. 26. okt. var blandt kongens få, udvalgte gæster på slottet³³²).

Biskop Johan Didriksen Bartskår har altså deltaget i forberedelsen af arverigeforslaget, har under dets gennemførelse haft nær kontakt med kongen og modtog både før og efter dets vedtagelse såvel kontante som symbolske gunstbevisninger. Det er således uomtvisteligt, at han har arbejdet for arverigets indførelse, hvilket også er en alment anerkendt konklusion³³³).

En nærmere præcisering af hans standpunkt bliver mindre

sikker. Hans deltagelse i udvalgsrådet har ikke sat sig spor i Pouchs notater. Rimeligvis har han støttet Hans Svane i dennes bestræbelser for at skaffe kongen frie hænder, eftersom ovenstående peger i klart monarkistisk retning. Johan Didriksen Bartskår har også tidligt været i forbindelse med kredse, der bekendte sig til en monarkistisk ideologi. Hans svoger var den bekendte jurist Rasmus Vinding, der allerede 1640 havde udtalt sig til fordel for arveriget, og med hvem Johan Didriksen Bartskår har haft nær forbindelse³³⁴). Hans langvarige tilknytning til hoffet kan yderligere have fremmet hans monarkistiske opfattelse.

Johan Didriksen Bartskørs forgænger som hofpræst var Odensebispens Lauritz Jakobsen Hindsholm, der tiltrådte embedet i 1647. Efter tronskiftet 1648 svækkedes hans position. Som Bøggild Andersen har gjort opmærksom på, gled han i baggrunden til fordel for det nye kongepars tyske præst Bremer, hvilket tydeligt fremgår af hans dagbog³³⁵). Da Ribebispens døde i 1650, valgtes Lauritz Jakobsen af præsternes fire befuldmægtigede til ny biskop³³⁶). Det blev imidlertid ikke ham, men Peder Jensen Kragelund, der overtog Ribes bispestol. At dette skyldtes kongens ønske om at beholde ham som hofpræst, således som bl. a. Pontoppidan meddeler, er der intet, der tyder på, da Frederik d. 3. som nævnt tydeligt foretrak Bremer. Snarere har Lauritz Jakobsen Hindsholm allerede på dette tidspunkt stilet mod at overtage Odensebispens embede. Lauritz Jakobsen havde gennem sin tidligere karriere og gennem sit ægteskab med et medlem af Mule-slægten nære forbindelser til Odense³³⁷). Da embedets daværende indehaver, Hans Mikkelsen, i 1650 var en aldrende person på 72 år³³⁸), og da Lauritz Jakobsen havde gode udsigter til at blive hans efterfølger, kan han have afslået Ribe-embedet for i stedet at afvente Hans Mikkelsens død, der indtraf året efter, i 1651.

Som nævnt havde Lauritz Jakobsen gennem sit ægteskab med Anna Mule, en datter af borgmester Jørgen Mule, nære forbindelser til borgerstanden, men han var heller ikke uden tilknytning til adelen. I 1620'erne havde han været optaget i huset hos Holger Rosenkrantz, og i tre år studerede han på

Sorø sammen med dennes tre sønner, Erik, Gunde og Jørgen Rosenkrantz, af hvilke de to sidstnævnte deltog i stændermødet³³⁹).

Ved stændermødets afholdelse var Lauritz Jakobsen Hindsholm som talrige andre gejstlige i en betrængt økonomisk situation. Han klagede i en skrivelse af 20. sept. over, at han i 3 år ikke havde fået sine indtægter, og han anmodede om, at hans hustru efter hans død måtte få del i indtægterne fra kongens andel i Fyns korntiende. Allerede d. 10. sept. havde han ved henvendelse til kongen søgt at sikre sin hustru økonomisk. Da anmodede han imidlertid om, at hun måtte beholde hans århusianske kapitelsgods efter hans død og være fri for al borgerlig tyngde og besværing³⁴⁰). Dette bevilgedes d. 19. sept. Ved stændermødets start anmodede Lauritz Jakobsen Hindsholm altså om privilegier for sin hustru. Han kan følgelig næppe have været klar over, hvorledes understænderne ville stille sig i skatte- og privilegiespørgsmålet.

Udover således at sikre sin familie, støttede Lauritz Jakobsen flere andragender fra nødstedte præster. Johan Jørgensen siger, at han "ligesom stillede sig i spidsen for den store flok af præster, der klagede deres nød", og betragter det som et led i bispernes arbejde "for gejstlighedens og borgerskabets sag mod adelen"³⁴¹). At denne anskuelse er forfejlet, kan der næppe herske tvivl om. Der er tale om fire andragender, et fra februar, to fra september og et fra november 1660³⁴²). Af disse andragender fremgår det, at Lauritz Jakobsen her har arbejdet snævert sammen med Otte Krag. Disse to havde tidligere været i kontakt, da Lauritz Jakobsen var hofpræst og Otte Krag sekretær i kancelliet³⁴³), og nu var sidstnævnte lensmand på Nyborg, hvilket naturligtvis foranledigede samarbejdet. D. 13. og 14. sept. påtegnede de to gange i fællesskab et andragende fra en præst, og d. 14. nov. påtegnede de begge, dog hver for sig, et andragende fra præsten i Skalkendrup. Selv støttede Otte Krag d. 4. sept. en ansøgning fra to andre præster. Der har intet som helst adelsfjendtligt været i Odensebispens støtte. Der er i hans påtegninger eller i de ansøgninger,

han støttede, ingen direkte eller indirekte angreb på adelen. Tværtimod ligger hans virksomhed, som vi har set, på linje med den konservative rådsfløjs leders, Otte Krags.

Lauritz Jakobsen Hindsholm hørte ikke til blandt understændernes ledere. Hans andragende af 10. sept. viser, at han ikke var klar over stemningen blandt understændernes deputerede. Hans samarbejde med Otte Krag placerer ham endvidere uden for den adelsfjendtlige gejstlige fløj. Det er påfaldende, at han rejste hjem, inden arverigeforslaget blev fremsat. Da vi efter bispegårdsberetningen må gå ud fra, at han var informeret om planerne, kan hans hjemrejse kun tolkes som misbilligelse. Vi må konkludere, at Lauritz Jakobsen tilhørte gejstlighedens konservative fløj, og at han ikke var tilhænger af arverigeforslaget.

Anders Andersen Ringkøbing var den biskop, der havde størst anciennitet. Lige siden 1642 havde han beklædt Ålborg stifts bispestol³⁴⁴). Anders Andersen var født i Ringkøbing i 1597 og gik indtil 1615 i Ribe lærde skole. I 1621 blev han sognepræst i Henne og senere, i 1633, i Varde. Her fik Christian d. 4. øje på ham, og i et brev af 29. maj 1639 meddelte kongen Corfitz Ulfeldt, at han ønskede Anders Andersen som præst i Holmens kirke, "dog at alting ... skicheligen og efter ordonnansen tilgaar"³⁴⁵). Efter at have røgtet dette embede i tre år kom Anders Andersen til Ålborg som biskop. Igen var det kongen, han kunne takke for sit avancement. I en skrivelse til Jesper Brochmand meddeler Christian d. 4., at han har anset det for godt, at M. Anders Andersen overtager afdøde M. Christen Hansens bispeembede i Ålborg, da han har aflagt ed til kongen på at ville betjene kaldet med al sin flid³⁴⁶). Sin karriere skyldte han således kun kongen, og der er ingen tegn på adelig protektion.

Anders Andersen var som den ældste biskop den eneste af bisperne, der 10 år forinden havde medunderskrevet valgbrevet af 12. juni 1650, hvori Frederik d. 3.s søn, prins Christian, betegnedes som arving til Norge³⁴⁷). Han havde altså tidligere været med til at støtte kongens prætentioner for Norges vedkommende.

Ålborgbispen mødte velforberedt til stændermødet i Køben-

havn. Han indhentede før sin afrejse indberetninger fra samtlige stiftets sognepræster om deres økonomiske tab og afsavn som følge af krigene³⁴⁸). Uden tvivl skulle disse rapporter tjene til at dokumentere, at de nordjyske præster var ude af stand til at yde nye store økonomiske ofre. Noget større virkning har disse indberetninger dog næppe haft, da Nordjylland var et af de mindst ramte områder³⁴⁹). Trods denne forberedelse er der tegn på, at Anders Andersen ved mødets begyndelse havde til hensigt snart at rejse hjem. I et brev, han på embeds vegne d. 12. sept. tilstillede Erik Krag, øverstesekretær i kancelliet, hedder det nemlig: "Jeg vil forvente efter Hans Kgl. Maj.s naadigste Betænkende Hr. Secretarii gode resolution det snarest muligt er og før min afrejse herfra". Imidlertid blev han i København i alt fald til d. 1. nov., da han aflagde ny ed som biskop³⁵⁰). Åbenbart har forhandlingernes forløb fået biskoppen til at ændre sine planer.

Anders Andersen deltog såvidt det kan kontrolleres i alle gejstlighedens og understændernes forhandlinger, eftersom han har underskrevet alle gejstlige og gejstlig-borgerlige indlæg. Han var flere gange medlem af snævrere udvalg, således var han sammen med Hans Svane medlem af den delegation, der d. 2. okt. blev underrettet om det ovenfor omtalte forordningsudkast³⁵¹). Ligeledes sammen med Hans Svane blev han d. 8. okt. af de gejstlige sendt til borgerstanden for at hente underretning om dens behandling af arverigeforslaget. Han deltog i bispegårdsmødet, var medlem af det kongeligt udnævnte ständerudvalg, der lagde forfatningsudformningen i kongens hånd, og senere er han at finde i den udsogte kreds, der d. 26. okt. var kongens gæster på slottet³⁵²). Endelig deltog han d. 29. okt. sammen med Johan Didriksen Bartskeer i forhandlingerne om en hovedskat³⁵³).

Der er ingen tvivl om, at Ålborgbispen har arbejdet aktivt for arverigets indførelse. Han og biskop Johan Didriksen var sammen med Hans Svane centralt placeret i alle for arverigeforslaget afgørende faser: bispegårdsmødet, forslagens vedtagelse blandt understænderne d. 8. okt. og udvalgsforhandlingerne d. 14. okt. De planer, han havde haft om en

snarlig hjemrejse, blev skrinlagt, utvivlsomt som følge af begivenhedernes udvikling: konfrontationen med adelen og planerne om fremsættelse af arverigeforslaget. Ovenstående rids af hans karriere bestyrker kun opfattelsen af Anders Andersen Ringkøbing som klart monarkistisk indstillet.

Ribebispen Peder Jensen Kragelund er vanskeligere at placere end sine kolleger, og forsøgene herpå er præget af stor usikkerhed. Bøggild Andersen har fremhævet hans nære forbindelse med den da afdøde rigsadmiral Claus Daa og dennes børn, og konkluderede, at der for Kragelunds vedkommende synes at have været politiske momenter til stede, som kan forklare, at han så tidligt forlod byen. Bøggild Andersen frakender videre Pontoppidans meddelelse om, at Peder Jensen Kragelund støttede arverigets indførelse enhver kildeværdi³⁵⁴). Denne linje fulgte Bjørn Kornerup, som heller ikke fandt det sandsynligt, at Ribebispen arbejdede for arveriget. En anden opfattelse havde derimod Johan Jørgensen, der placerede bispen i den adelsfjendtlige fløj.

Biskop Peder Jensen Kragelund var nordmand, født i Bergen 1602. Han studerede i København og Rostock og var privatlærer for rigsadmiral Claus Daas børn. Claus Daa, lensmanden på Dragsholm, placerede i 1628 Kragelund som præst på Dragsholm og i Fårevejle³⁵⁶). Dette embede beholdt han, indtil han d. 31. juli 1650 fik ordre til at indfinde sig i København og prædike for kongen. Han aflagde derefter, d. 9. aug., ed som superintendent i Ribe. Dette embede varetog han til sin død i 1681.

Krigene 1657-60 ramte ham hårdt økonomisk. Hans indtægter svigtede, hvilket fremgår af et brev, han d. 18. sept. tilstillede kongen. Heri klages over svigtende indtægter og ikke mindst over oprettelsen af nye herregårde, der medførte nedlæggelse af gårde og inddragelse af tiendepligtig jord og dermed nedgang i tiendeindtægten. Dette brev kom midt i striden om adelens privilegier, og Johan Jørgensen har ret i at betragte det som et angreb på adelen, som et element i den politiske konfrontation³⁵⁷). Problemet med inddragelse af tiendepligtig jord havde direkte brod mod adelen og optoges senere som et punkt i gejstlighedens privilegiekrav³⁵⁸). Sammenligner vi med Lauritz Jakobsen Hindsholms holdning, pla-

cerer dette Kragelund som mere standsbestemt i sit standpunkt, dvs. mere adelsfjendtlig.

Peder Jensen Kragelund gjorde sig iøvrigt lidet bemærket på stændermødet. Som de øvrige bisper hørte han til den forholdtvis snævre kreds, der underskrev alle gejstlige og gejstlig-borgerlige indlæg, sålænge han opholdt sig i København³⁵⁹). Arverigeforslaget har han ikke underskrevet, men i stedet har Jens Skytte, præst i Lønborg, underskrevet det på hans vegne. Peder Jensen Kragelund har sandsynligvis deltaget i bispegårdsmødet, men er derefter rejst fra byen, dog efterladende en befuldmægtiget. Også derved adskiller han sig fra Odensebiskoppen, der ikke efterlod nogen fuldmægtig. Økonomiske besværligheder kunne anføres som mulig forklaring på hans tidlige hjemrejse. Da han anden gang rejste til København til arvehyldningen, slog hans rejsepenge ikke til, og han måtte anmode det udpinte stifts præster om dækning af udgifterne³⁶⁰). Denne forklaring på hans hjemrejse i stændermødets mest kritiske fase er dog ikke tilfredsstillende. Det synes, som om han ganske vist tilhørte gejstlighedens adelsfjendtlige fløj, men netop i arverigespørgsmålet holdt sig i baggrunden. Han skiller sig klart ud fra såvel Lauritz Jakobsen Hindsholm som fra Svane, Anders Andersen Ringkøbing og Johan Didriksen Bartsvær. Den tolkning, der synes bedst egnet til at forklare denne mellemligelse, må være, at biskoppen har ønsket at holde sin ryg fri, uanset hvilket udfald arverigeplanerne fik. Derfor undlod han at underskrive arverigeforslaget personligt, men lod dog en befuldmægtiget underskrive på sine vegne. Hans forbindelse med familien Daa kan der dårligt lægges vægt på. Den ligger helt tilbage i 1620'erne og 30'erne, og det var da også kongen, der havde fået anbragt Kragelund som biskop i Ribe 361).

Sammenfattende kan det altså fastslås, at i al fald tre af de på stændermødet tilstedeværende fem bisper ydede aktiv støtte til arverigets indførelse. En fjerde, Peder Jensen Kragelund, deltog i kampen mod adelens privilegier, mens kun Lauritz Jakobsen Hindsholm viste mere proadelige tendenser. Baggrunden for den støtte, bisperne ydede kongemagten

og borgerskabet, er antydnet under behandlingen af de enkelte bisper. Af stor vigtighed var det, at kongen, uanset hvad kirkeordonnansen fastsatte, havde afgørende indflydelse på, hvem der kom til at beklæde bispestolene. Af de biskopper, der i 1660 bestred embederne, kan der kun for Hans Svanes vedkommende påvises et valg, således som forudsat i kirkeordonnansen³⁶²). Kongen har derfor haft mulighed for at sikre, at gejstlighedens ledelse var i overensstemmelse med kongemagten. En gammeltestamentlig teokratisk opfattelse hos disse kirkens ledere har utvivlsomt spillet en væsentlig rolle³⁶³), og endelig har det for bisperne været et mål at få placeret gejstligheden og kirken i en central magtposition i samfundet. Dette er især tydeligt for Hans Svanes vedkommende. Denne stræben var ensbetydende med et angreb på adelens politiske monopol og på dens indflydelse i kirkelige spørgsmål samt på dens økonomiske ekspansion på gejstlighedens bekostning. Således forenedes hos bisperne en utvivlsomt monarkistisk opfattelse med faktiske standsinteresser i en adelsfjendtlig politik, der i håndfæstningens ophævelse så midlet til at nå de omtalte mål.

Kapitlerne var den socialt mest sammensatte gruppering på stændermødet. Ifølge Rhumans fortegnelse over stænderdeputerede var kapitlerne repræsenterede ved følgende deputerede: Roskilde kapitel ved Hans Pedersen Kallundborg og Thomas Mikkelsen Hee, Århus kapitel ved Hans Rhuman og Simon Paulli, Viborg kapitel ved Johan Didriksen Bartsvær og Jørgen Rosenkrantz og Ribe kapitel ved Ludvig Pouch og Erik Krag³⁶⁴). Thomas Mikkelsen Hee var lektor i Roskilde og Hans Pedersen Kallundborg var rektor sammesteds. Hans Rhuman var sognepræst i Århus. Hans far var professor Wolfgang Rhuman, og han havde en tid været hofmester for kansler Christian Thomsen Sehesteds søn³⁶⁵). Simon Paulli var læge og tidligere hofmedicus hos Frederik d. 3. Johan Didriksen Bartsvær er behandlet ovenfor. Den anden repræsentant for Viborg kapitel, Jørgen Rosenkrantz, var bror til rigsråderne Erik og Gunde Rosenkrantz og var selv i 1653 blevet indstillet til rigsrådet³⁶⁶). Den anden adelige kapitelsrepræsentant var

Erik Krag, øverstesekretæren i Danske Kancelli. Også han var blevet indstillet til rigsrådet, ovenikøbet netop i september 1660³⁶⁷). Hans kollega fra Ribe, Ludvig Pouch, var provincialmedicus og notar for Ribe kapitel. I sin uens sammensætning var denne gruppe ganske repræsentativ for indehaverne af kapitelsgods. Ser man f. eks. på Ribe kapitel i 1660, bestod det af 5 adelige, 3 gejstlige samt bylægen, kantoren og Sorø akademi. En nogenlunde tilsvarende sammensætning kan konstateres for Roskilde kapitel³⁶⁸).

Kapitelsmedlemmerne var, i modsætning til præsterne med i lighed med bisperne, en i skattemæssig henseende privilegeret gruppe, hvis privilegier ligesom adelens havde deres forankring i håndfæstningen. Dette faktum bestemte også kapitelsrepræsentanternes holdning på stændermødet, idet de i første omgang søgte at vinde støtte for deres skattefritagelse. Efter at forslaget om forbrugsafgift var blevet fremsat, søgte kapitelsrepræsentanterne ved Hans Rhuman og Ludvig Pouch at forene sig med universitetets repræsentanter. Disse syntes allerede d. 11. sept. at have sikret sig konsumtionsfrihed, og en alliance med universitetet ville derfor bidrage væsentligt til opnåelsen af skattefrihed for kapitlerne. Universitetsrepræsentanterne afslog imidlertid at indgå forbund med kapitlerne, selvom de udtrykte ønske om, at disse måtte opnå fritagelse. De kunne ikke have nogen interesse i en sammenslutning, da de tilsyneladende selv havde sikret sig privilegering; en forening med kapitlerne kunne kun skabe ny diskussion om denne særstilling. Muligvis søgte kapitlerne også hos Otte Krag forgæves støtte for deres privilegieønsker³⁶⁹).

Denne politik var i overensstemmelse med kapitlernes interesser. Da den slog fejl, gik de fleste kapitelsrepræsentanter i stedet sammen med understænderne og tilsluttede sig dels gejstlighedens resolution af 14. sept., dels understændernes fællesindlæg af 15. sept. Da de ikke kunne finde støtte for deres fritagelseskrav indtog de altså det standpunkt, at ingen skulle undtages for konsumtionsafgiften³⁷⁰). Men dette var en nødløsning, kapitelsrepræsentanterne måtte acceptere for ikke at stå isolerede på stændermødet. Inden for

understændernes alliance ville det være muligt at modarbejde de tendenser, der gik på tværs af deres interesser. Således blev forslaget om kapitelsgodsets inddragelse, der var fremkommet i reformprojektet af 17. sept., udeladt i den senere udgave af 20. sept., hvilket fra borgerstandens side sikkert skyldtes hensyntagen til alliancepartneren³⁷¹⁾.

Som antydet var det ikke alle kapitelsrepræsentanter, der kunne tilslutte sig denne politik. Gejstlighedens resolution af 14. sept. og understændernes indlæg af 15. sept. blev underskrevet af Hans Rhuman, Ludvig Pouch, Thomas Mikkelsen Hee og så naturligvis af biskop Johan Didriksen Bartsvær. Disse fire fulgte linjen op og underskrev indlæggene af 19. og 25. sept. og 4. okt., dog mangler Thomas Mikkelsens underskrift under indlægget af 19. sept. At Erik Krag og Jørgen Rosenkrantz ikke kunne følge disse fire er selvfølgeligt. Jørgen Rosenkrantz tilsluttede sig tværtimod adelens standpunkt, således som det formuleredes i adelens indlæg af 19. sept.³⁷²⁾ Hvorvidt der også for Simon Paulli og Hans Pedersen Kallundborg forelå politiske grunde til, at deres underskrifter mangler, er vanskeligere at besvare. Om Erik Krag og Jørgen Rosenkrantz vides, at de var i København, da de nævnte dokumenter blev underskrevet, men tilsvarende sikker viden haves ikke om Paulli og Hans Pedersen Kallundborg. Simon Paulli har ikke underskrevet et eneste indlæg fra mødet, ikke engang håndfæstningens kassation. Det må derfor være rimeligt at antage, at han ikke deltog i mødet. Hans Pedersen Kallundborg har derimod underskrevet arverigeforslaget af 8. okt. og et kapitelsindlæg af 6. okt., som også Erik Krag kunne tilslutte sig³⁷³⁾, men ikke understændernes indlæg af 4. okt. eller håndfæstningens kassation d. 16. okt. At han skulle have nægtet at underskrive håndfæstningens kassation, er utænkeligt, så han har forladt byen mellem d. 8. og d. 16. okt., sandsynligvis før portlukningen d. 11. Flere forhold tyder således på, at han har været uenig med sine ikke-adelige kapitelsfæller i deres politik: tidspunktet for hans bortrejse, hans manglende underskrift på understændernes indlæg, hans underskrivelse af et kapitelsindlæg, der samlede begge fløje blandt kapitelsrepræsen-

tanterne, både Didriksen Bartskår og Erik Krag. At han trods alt har underskrevet arverigeforslaget kan der ikke lægges stor vægt på, da det næppe har været en realistisk mulighed for tilstedeværende deputerede at nægte deres underskrift.

De kapitelsrepræsentanter, der tilsluttede sig understænderne, spillede ikke nogen fremtrædende rolle i denne alliance, og af rigsrådet opfattedes de heller ikke som nogen væsentlig faktor. Da understænderne d. 2. okt. blev underrettet om adelens nye bevillinger og udkastet til en konsumtionsforordning, var ingen kapitelsrepræsentanter til stede³⁷⁴). Mest fremtrædende synes Hans Rhuman og Ludvig Pouch at have været. Ikke alene formidlede de kontakten til universitetet, men de har også underskrevet samtlige gejstlige og gejstligborgerlige indlæg, og de deltog på kapitlernes vegne i udvalgsrådet d. 14. okt.³⁷⁵). De har dog ikke været underrettet om arverigeplanerne. Ingen kapitelsrepræsentanter deltog i bispegårdsmødet, og så sent som d. 6. okt. var Rhuman uvidende om, hvad der forestod. Dette fremgår af et dokument, der er bevaret i afskrift i Rhumans beretning³⁷⁶). Det drejer sig om en supplikation fra kapitlerne, og den er af Rhuman forsynet med følgende overskrift: "Copia aff Capitlernes Supplication, som dog icke bleff Kongen leffuerit, formedelst dend revolution, som der paa fulgte". Da denne supplikation blev udarbejdet, var Rhuman altså ikke underrettet om arverigeplanerne. Supplikationen er i Rhumans afskrift ikke forsynet med datom men den kan, som det vil fremgå, ad anden vej dateres til d. 6. okt. Skønt indlægget iflg. Rhuman ikke blev indleveret, er det alligevel forsynet med underskrifter, og det udmærker sig frem for andre kapitelsindlæg ved at være underskrevet af såvel Johan Didriksen Bartskår som Erik Krag. Endvidere har Hans Pedersen Kallundborg, Thomas Mikkelsen, Ludvig Pouch og Hans Rhuman underskrevet. I kapitlernes indlæg til kansleren d. 21. nov. omtales en supplikation af 6. okt.³⁷⁷) Det hedder i 21. nov. indlægget, at 6. okt. supplikationen blev indleveret ved "herr Secreterer", hvilket vil sige øverstesekretær Erik Krag. Videre siges, at dette indlæg af 21. nov. opsummerer indlæggene af 6. okt. og 22. okt.³⁷⁸). Af en sammenlignende indholdsanalyse af indlægget af 21. nov.

og afskriften hos Rhuman fremgår, at den omtalte supplikation af 6. okt. og Rhumans afskrift er identiske³⁷⁹⁾. Denne kan altså dateres til d. 6. okt. og blev faktisk indleveret, i modsætning til hvad Rhuman oplyser.

Hvad var det da, de splittede kapitelsrepræsentanter kunne samles om? I hovedsagen var det et supplement til understændernes indlæg af 4. okt. mod konsumtionsforordningsudkastet. Blandt andet rejstes krav om, at indkvarteringen skulle opføre. Dette kunne som tidligere nævnt alle stænderne samles om. En tilsvarende anmodning fremsattes for købstædernes vedkommende i indlægget af 4. okt. og netop d. 6. okt. henvendte rigsrådet sig atter til kongen om militærets aftakning³⁸⁰⁾. Desuden ønskede kapitlerne forsikring om, at det kapitelsgods, der var tillagt bestemte embeder, fortsat skulle henhøre der. Der anmodedes om, at hvis nogen fik lettelser i forbrugsafgifterne, skulle kapitlerne have samme lettelser. Administrationen og skatteopkrævningen hos kapitlerne ønskedes fortsat henlagt til disses notarer og prokuratorer. Endelig bad man om en tiendedel af provenuet fra kapitlernes forbrugsafgift til kannikkeenkers underhold³⁸¹⁾. Indlægget er et udtryk for, hvad kapitelsrepræsentanterne kunne enes om, nemlig varetagelsen af de specifikke, snævre kapitelsinteresser. Udformningen af begunstigelsesansøgningen er et tydeligt udtryk for indlæggets balancegang; der ønskedes lettelser, men kun såfremt andre fik lettelser. Lighedsprincippet er altså respekteret, men på en sådan måde, at begge fløje kunne skrive under.

At den splittede kapitelsrepræsentation på dette tidspunkt fandt sammen for at hævde kapitlernes interesser, må forklares ud fra forhandlingssituationen. Som det er blevet fastslået ovenfor, var der på det pågældende tidspunkt udsigt til, at skatteforhandlingerne snart kunne afsluttes med et kompromis³⁸²⁾, og kapitelsrepræsentanterne har derfor ment det på høje tid at gøre de specielle kapitelsinteresser gældende. Den vending stændermødet senere tog, havde kapitelsrepræsentanterne - biskoppen selvfølgelig undtaget - ikke forudset.

Skønt kapitelsrepræsentanterne ikke var med til at planlæg-

ge fremsættelsen af arverige-forslaget, blev det alligevel underskrevet af de fleste kapitelsrepræsentanter på gejstlighedens møde d. 8. okt., dvs. af Ludvig Pouch, Thomas Mikelsen, Hans Pedersen Kallundborg, Hans Rhuman og naturligvis af Johan Didriksen Bartskeer. Uden tvivl har nogle af kapitelsrepræsentanterne på mødet været i opposition til forslaget, der jo tilsigtede håndfæstningens ophævelse og dermed truede grundlaget for kapitlernes privilegier³⁸³). Oppositionen blev imidlertid overvundet, da det lå klart, at forslaget ville blive fremsat. De oppositionelle har da uden tvivl fundet det klogest at følge strømmen.

I det derpå følgende udvalgmøde d. 14. okt. deltog for kapitlerne Hans Rhuman og Ludvig Pouch. Hans Rhumans stilling har været vaklende. Hans beretning afslører som påvist en forholdsvis proadelig holdning, og han havde sammen med Pouch arbejdet på at bevare kapitlernes skattebegunstigelse, men da dette mislykkedes, havde han sluttet sig til understændernes lighedsprogram. Det ligner derfor en tanke, at Rhuman en måned efter udvalgmødet, der jo forløb til kongens tilfredshed, fik expectancebrev på to sogne. Der er ingen tegn på, at han har haft økonomiske vanskeligheder. Indehaveren af de to sognekald fremhæver i et bønsskrift til kongen, at Rhuman "dog haver sit store kannikkedom og store Kjøbsted at leve af"³⁸⁴). Rhuman selv nævner ikke expectancebrevet i sin beretning; sandsynligvis har det været en belønning for hans stillingtagen på udvalgmødet. Under selve mødet var den anden kapitelsrepræsentant, Ludvig Pouch, sekretær for udvalget, og hans notater er gennemgået ovenfor. Disse notater giver ingen oplysninger om kapitlernes stilling, men en adelig optegnelse, der er blevet til under mødet, viser, at der fra adelig side blev lagt pres på kapitelsrepræsentanterne for at få dem til at modsætte sig håndfæstningens kassation, idet det blev påpeget, at en sådan kassation stred mod kapitlernes interesser³⁸⁵). Dette pres synes dog ikke at have haft indflydelse på mødets konklusion.

Ved håndfæstningens kassation d. 16. okt. underskrev samtlige på stændermødet tilstedeværende kapitelsdeputerede med undtagelse af Hans Pedersen Kallundborg³⁸⁶). Herefter var

grundlaget for kapitlernes privilegier bortfaldet, og i lighed med de andre deputerede begyndte kapitelsrepræsentanterne at arbejde på udformningen af deres privilegiekrav³⁸⁷). Der er fra dette arbejde bevaret forskellige forarbejder samt afskrifter af indleverede privilegieansøgninger. Blandt Pouchs papirer findes således et udkast, der af Fabricius fejlagtigt blev opfattet som en del af et forslag til en ny håndfæstning. Også hos Rhuman findes et forarbejde til privilegieansøgningen³⁸⁸). Begge disse er udaterede. En i Det kgl. Bibliotek opbevaret afskrift af Rhumans udkast daterer det d. 17. okt., men denne datering er uden tvivl foretaget ved hjælp af Rhumans beretning³⁸⁹). Mens disse udkast er nedfældet i punktform uden indledning eller afslutning, findes en afskrift af en egentlig privilegieansøgning i Det kgl. Bibliotek³⁹⁰). Den er udateret, men forsynet med underskrifter. Uden tvivl er dette en afskrift af den privilegieansøgning, der iflg. kapitlernes brev af 21. nov. ved Peter Bülche blev indleveret d. 22. okt. Ansøgningen af 21. nov., der er bevaret i afskrift i Rhumans tillæg³⁹¹), opsummerer efter eget udsagn dels dette indlæg, dels den ovenfor omtalte ansøgning af 6. okt. En sammenligning mellem indlægget af 21. nov. og den i Det kgl. Bibliotek opbevarede afskrift viser flere steder verbal overensstemmelse, hvilket bekræfter identiteten mellem denne afskrift og det d. 22. okt. indleverede indlæg³⁹²).

Både Rhumans og Pouchs forarbejder ligger tæt op ad indlægget af 22. okt. Åbenbart er disse to udkast blevet lagt til grund ved udarbejdelsen af ansøgningen, hvis indhold skal gennemgås i det følgende. For det første anmodes om fornyelse og bekræftelse af kapitlernes statutter og privilegier³⁹³), og om, at de nuværende indehavere af beneficier måtte beholde disse på livstid³⁹⁴). Dernæst skulle kapitlerne ikke undergives nogen anden jurisdiktion, men administreres af deres prokuratorer og notarer³⁹⁵). Arvingerne efter en afdød præbendenyder skulle som hidtil oppebære indtægterne fra præbendet yderligere et år³⁹⁶). I det følgende punkt udtrykkes ønsket om, at kapitlerne måtte have deres repræsentanter i offentlige forsamlinger på lige fod med andre stænder³⁹⁷). Selv om kapitlerne i indledningen til disse privilegiekrav havde

betegnet kongen som "en ret Arffuekonge oc Souverain", udtrykte de altså alligevel her ønske om en stænderforsamlingsinstitution. Endelig anmodes om, at der måtte tilfalde kapitlerne en afgift ved tildeling af præbender samt ved mageskifter, der involverede kapitelsgods³⁹⁸).

Disse privilegiekrav indleveredes altså d. 22. okt., og i den følgende måned søgte kapitelsrepræsentanterne at følge kravene op ved gentagne henvendelser til den ny regering. D. 31. okt. henvendte de sig til Peder Reetz, allerede d. 2. nov. mødte de atter frem hos den ny kansler, og igen d. 4. og 5. nov. D. 6. nov. henvendte de sig til rigsskatmester Hannibal Sehested og ville atter opsøge ham d. 9. nov., hvor han imidlertid var optaget i andet ærinde. D. 13. nov. lykkedes det dog Rhuman at få en samtale med Sehested om spørgsmål vedrørende Århus kapitel, og få dage efter, d. 16. nov., opsøgte Rhuman atter kansler Reetz³⁹⁹).

Det lykkedes dog ikke kapitlerne at skaffe sig noget tilsagn om deres gods eller privilegier, og de opsatte derfor det nævnte indlæg af 21. nov., der opsummerede de allerede indgivne indlæg af 6. okt. og 22. okt. Dette dokument indleverede de d. 24. nov., hvorefter kapitelsrepræsentanterne rejste hjem⁴⁰⁰).

Som det turde fremgå af ovenstående, var kapitelsrepræsentanternes stilling på stændermødet temmelig vanskelig. Kapitlernes deputerede kunne ikke på egen hånd gøre sig gældende, men måtte indrette sig efter den givne politiske situation og søge at placere sig så gunstigt som muligt i relation til de øvrige stændergrupper. De var ingen magtfaktor og var ikke medvirkende ved planlægningen af arverigetilbudet. Alligevel valgte de, vel nok af opportunistiske grunde, at støtte forslaget. Da arveretten var indført og håndfæstningen kasseret, gjaldt deres bestræbelser kun opretholdelsen af deres privilegier. Kapitlerne synes således ikke at have haft andre politiske mål på stændermødet 1660 end dette ene: så vidt muligt at bevare privilegierne og opretholde deres egen position.

For den menige gejstlighed mødte 15 deputerede, fem fra Sjællands stift, tre fra Odense stift og to fra hver af de

jyske stifter⁴⁰¹). Dog mødte ikke alle deputerede, og de fremmødte deltog ikke i alle forhandlinger.

For Viborg stift var Lars Thrane og Jakob Faber deputerede. Lars Thrane, præst ved Viborg domkirke, deltog så vidt vides ikke i stændermødet. I alt fald har han ikke underskrevet noget indlæg på mødet, heller ikke arverigeforslaget eller håndfæstningens kassationspåtegning. Hans kollega, Jakob Faber, var søn af enkedronning Sophies kansler, Daniel Faber⁴⁰²). Han var i 1652 blevet præst i Skive og samme år provst. Han var gift med en søster til rektoren for universitetet, Johan Wandal. Senere blev han sognepræst ved Vor Frue Kirke og giftede sig anden gang 1668 med Griffenfelds søster. Samme år holdt han ligprædiken over Hans Svane, og han fremhævede da Svanes arbejde for kongemagten og enevælden⁴⁰³). Af den sidste kendsgerning kan der naturligvis ikke drages nogen slutning om hans stilling i 1660. Efter enevældens indførelse har det været en nødvendighed at tilslutte sig denne, hvis han ville gøre sig håb om karriere. Hans ægteskab med Griffenfelds søster kunne tyde på, at han har indrettet sig derefter. Hans stilling på stændermødet var derimod tvetydig. Han har kun underskrevet ét indlæg på stændermødet, fællesindlægget af 25. sept.⁴⁰⁴. Dette var det eneste af understændernes skatteindlæg, der ikke krævede, at adelen og universitetet skulle betale konsumtionsskat⁴⁰⁵). Hans svogerskab til universitetsrektoren har givetvis sat ham i en akavet situation. Skønt han havde deltaget i bispesgårdsrådet, havde han forladt byen, da arverigeforslaget blev fremlagt⁴⁰⁶). På stændermødet var han ingen støtte for arverigeplanerne; hans enevældesympati er af senere dato.

Ribe stifts repræsentanter var Jens Knudsen Skytte og Anker Sørensen. Jens Skytte var i 1660 op i årene, omkring 62 år. Han havde siden 1636 været præst i Lønborg og siden 1637 også provst. Jens Skytte har underskrevet indlæggene af 15. og 25. sept. samt arverigeforslaget af 8. okt. og håndfæstningens kassation af 16. okt.⁴⁰⁷) Anker Sørensen, der var sognepræst i Kolding, har underskrevet beslutningen af 14. sept. om lighed i konsumtionsskatten samt indlæggene af 19. sept. og 4. okt.⁴⁰⁸) På ingen indlæg har begge altså under-

skrevet. Dette tyder på, at de har delt arbejdet mellem sig og skiftedes til at deltage i standens møder. Sandsynligvis har Anker Sørensen sammen med sin biskop forladt byen mellem d. 4. og d. 8. okt. Fra Ribe stift blev kun Jens Skytte tilbage⁴⁰⁹).

Som de andre jyske stifter sendte Ålborg to deputerede. Dog var den ene biskop Anders Andersen Ringkøbing⁴¹⁰). Uden tvivl var det besparelsesgrunde, der lå bag denne indskrænkning. Den anden deputerede var sognepræsten ved Budolfi kirke i Ålborg, Jakob Hansen Brunov⁴¹¹). Han er ikke nævnt i nogen af beretningerne, men har været en flittig deltager i understændernes møder. Han har underskrevet alle gejstlige indlæg bortset fra beslutningen af 14. sept. Ingen af de øvrige præster har underskrevet et tilsvarende antal indlæg.

Odense stift, der jo også omfattede Lolland-Falster, sendte tre deputerede præster til stændermødet. Det drejer sig om Mads Hvid, Peder Nielsen og Knud Lerche. Knud Madsen Lerche var født 1593 i Nyborg, hvor faderen var borgmester. Helt tilbage i 1618 var han blevet præst i Nysted på Lolland, hvor han forblev til sin død i 1666⁴¹²). Han har på mødet underskrevet indlæggene af 14., 19. og 25. sept., men er derefter åbenbart rejst hjem, da han ikke har underskrevet indlægget af 4. okt. og heller ikke arverigeforslaget eller håndfæstningskassationen. Peder Nielsen var præst i Skt. Hans kirke i Odense. Han har underskrevet samtlige indlæg til og med d. 4. okt.; arverigeforslaget har han ikke underskrevet, og heller ikke håndfæstningens kassationspåtegning. Dette forhold kan tolkes således, at han i lighed med sin biskop, Lauritz Jakobsen Hindsholm, har været modstander af arverigeplanerne. En anden forklaring er imidlertid også tænkelig. Peder Nielsen døde nemlig d. 19. jan. 1661, så det er muligvis sygdom, der har fået ham til at vende hjem⁴¹³). Den tredje repræsentant for præsterne i Fyns stift var Mads Andersen Hvid, præst i Brenderup. Han har slet ikke underskrevet noget indlæg på mødet. Han blev syg på rejsen til København og døde under stændermødet⁴¹⁴).

Den sjællandske gejstlighed, for hvem transportudgifterne jo var mindst, havde ikke færre end fem deputerede på stæn-

dermødet. Det var Erik Olufsen Torm, Christen Madsen Tausen, Peder Villadsen, Hans Sørensen Kaalund og Niels Pedersen. Dog var langt fra alle til stede under hele mødet, hvilket fremgår af underskrifterne på de enkelte indlæg. Erik Olufsen Torm var præst ved Vor Frue kirke i København. Siden 1635 havde han været professor i matematik, men tiltrådte i 1645 som sognepræst ved Vor Frue kirke⁴¹⁵). Hans underskrift findes under indlæggene af 14. og 15. sept., under indlægget af 4. okt. samt under arverigeforslaget og håndfæstningskassationen. D. 10. okt. var han borte fra byen, da han repræsenterede Svane på landemødet i Roskilde⁴¹⁶). I lighed med Odense stifts to repræsentanter har sikkert også Sjællands stifts deputerede haft en turnusordning, således at man blot har sikret sig, at i alt fald én fra stiftet deltog i de besluttende møder, og man har her især støttet sig til Torm, der jo boede i byen. Bortset fra gejstlighedens første principielle resolution af 14. sept., der bestemte hele den følgende politik, er resten af understændernes indlæg kun underskrevet af én sjællandsk deputeret. For d. 15. sept. og 4. okt. var det som nævnt Torm. De mellemliggende indlæg af 19. og 25. sept. er underskrevet af Christen Madsen Tausen, der udover disse to indlæg også har underskrevet resolutionen af 14. sept., arverigeforslaget og håndfæstningskassationen. Christen Madsen Tausen var sognepræst i Køge, hvortil han kom i 1643. Før den tid havde han været præst ved Christiansborg slotskirke, og havde altså før haft tilknytning til hofet. Året efter stændermødet blev han udnævnt til biskop i Stavanger, hvilket uden tvivl kan betragtes som vidnesbyrd om, at han var blandt arverigeplanens tilhængere og støtter⁴¹⁷). Niels Pedersen Slagelse, der var sognepræst i Karise og nyudnævnt provst⁴¹⁸), har kun underskrevet ét indlæg på mødet, nemlig gejstlighedens resolution af 14. sept. Han må have forladt mødet og er end ikke blevet tilkaldt ved håndfæstningens kassation. Heller ikke Hans Sørensen Kaalund var nogen flittig deltager i stændermødets forhandlinger. Hans underskrift findes på resolutionen af 14. sept., men derefter ses hans navn ikke på noget dokument før håndfæstningens kassation d. 16. okt. Hans Sørensen Kaalund var

præst i Herfølge og provst. Han var gift med en søster til Lauritz Hammers kone, men det er dog næppe ad den vej, Hammer har fået sit stof til beretningen om stændermødet⁴¹⁹⁾. Endelig var Sjællands gejstlighed repræsenteret ved Peder Villadsen, præst og provst i Slagelse og efter stændermødet Johan Didriksen Bartskeers efterfølger som biskop i Viborg⁴²⁰⁾. Bedømmelsen af hans indsats på stændermødet var længe præget af sønnen Niels Slanges forherligende skildring⁴²¹⁾. Således betegner Fridericia Peder Villadsen som "de gejstlige Deputeredes Sekretær og Svanes højre Haand", og Fridericia gengiver Slanges fortælling om, at Peder Villadsen d. 4. okt. fremskaffede en ny fuldmagt fra stiftets gejstlighed; der er ingen spor af Villadsens sekretærvirksomhed endsige af en anden fuldmagt fra stiftets provster. Kneste belæg er Slanges fremstilling⁴²²⁾. Også andre har imidlertid været tilbøjelige til at fremhæve Peder Villadsens indsats. Således Jens Sandroes optegnelser til Mathias Hwids Jubelprædiken d. 28. okt. 1749, der fremhæver Villadsen på bekostning af Svane. Han "støbte alle de Kugler, som Svane haffte moed og dristighed at skyde ud". Denne bedømmelse er gået videre dels hos Zwergius og derfra til Wiberg og ligeledes hos Jens Møller, der i 1814 skrev Svanes biografi. Endog H. F. Rørdam, der behandlede Villadsen i Dansk biografisk Leksikon har været influeret af den. Bøggild Andersen har imidlertid under sin behandling af Niels Slanges suverænitetshistorie nøje belyst Villadsens rolle på stændermødet og reduceret dens proportioner⁴²³⁾. Det er dog værd at lægge mærke til, at Villadsen sammen med Christen Madsen Tausen d. 2. juli 1661 blev viet til biskop af Hans Svane, Tausen som sagt til Stavanger, Villadsen til Viborg⁴²⁴⁾. Dette viser, at disse to i særlig grad nød den nu enevældige konges bevågenhed. For hans nære tilknytning til Svane, som normalt anføres⁴²⁵⁾, savnes tilsyneladende dokumentation. Det eneste indicium synes at være, at Svane i 1652 sammen med adskillige andre stod fadder til Villadsens andet barn⁴²⁶⁾; sandsynligvis skyldes også denne antagelse af smitning fra Slanges værk, iflg. hvilken Svane skulle have sat himmel og jord i bevægelse for at få Peder Villadsen med som depu-

teret⁴²⁷). Villadsen deltog ikke særlig intensivt i stændermødet. Han har ikke underskrevet noget indlæg før arverigeforslaget af 8. okt., og det kan derfor antages, at han har indfundet sig med speciel foranledning i dette spørgsmål. Han befandt sig heller ikke i sit sogn d. 16. og 29. sept. og d. 5. okt.⁴²⁸) Han kan derfor, som Bøggild Andersen mener, have været optaget af at sondere den sjællandske gejstlighedens indstilling til arverigeforslaget.

Tilbage er Århus stift, der repræsenteredes af Jesper Hansen og Christen Pedersen Horsens. Jens Pedersen var præst i Skanderborg. Han var født i Odense, hvor han blev student i 1626. Hans hustru var barnebarn af Oluf Nielsen Bager, så han var ikke uden forbindelse med det højere borgerskab. Han underskrev indlæggene af 15. og 25. sept. og 4. okt., ligesom han tilsluttede sig arverigeforslaget og håndfæstningens kassation. Christen Pedersen havde været præst i Østbirk siden 1635⁴²⁹). Hans underskrift findes under indlægget af 19. sept., men derudover har han intet indlæg underskrevet før arverigeforslaget og håndfæstningens kassation. Også her har stiftets to repræsentanter skiftedes til at tage del i forhandlingerne. Ifølge "Nøyagtig Efterretning" var "Wiborgs og Aarhuus Stifts Deputerede" til stede ved bispegårdsmødet⁴³⁰). Det betyder, at i alt fald én af de to var til stede, og det er da rimeligt at gå ud fra, at Jesper Hansen, der hyppigst deltog i forhandlingerne og senere repræsenterede præsterne i forhandlingerne om en hovedskat som den mest fremtrædende af de to deltog i bispegårdsmødet⁴³¹).

Disse femten deputerede var det, der skulle varetage præsternes interesser på stændermødet. Præsterne var, som det ofte er blevet fremhævet, i en fortvivlet økonomisk situation efter krigen⁴³²). Herom bærer de før omtalte talrige bønsskrifter til kongen vidne. Især fra Sønderjylland, men også fra det øvrige land, strømmede det efter fredsslutningen ind med anmodninger om bistand fra præster, der var ruinerede, hvis gårde var lagt øde og hvis sognebørn var ude af stand til at betale tiende⁴³³). Som oftest indskrænkede bistanden sig til en tilladelse til at modtage et beløb fra hver kirke, "der var nogenledes ved magt" i det pågældende stift⁴³⁴). Præsternes evne og vilje til at påtage sig nye

byrder var derfor uden tvivl overordentlig ringe, og fra et af de stifter, der måtte formodes at være bedst stillet, Ålborg stift, indsamledes som nævnt indberetninger om de enkelte præstekalds tilstand med det formål at vise præsternes ringe betalingsevne. I fuldmagten fra Jerslev herred hedder det udtrykkeligt: "Begjæres ydmygeligen, det maatte føres H. K. Majestæt til sinde, saavel som andre Vedkommende, som kunde mene voris Vilkaar bedre at være end som befindes"⁴³⁵). Dette er baggrunden for præsternes stillingtagen: at alle skulle betale lig. Dette standpunkt lå allerede klart d. 14. sept., da gejstligheden vedtog en resolution af dette indhold⁴³⁶). Der var her ingen uoverensstemmelse mellem bisperne og deres underordnede. Bisperne optrådte som og betragtedes som de deputerede præsters ordførere. Således var ingen menige præster med ved overrækkelsen af indlæg fra understænderne, og ved udvalgmødet d. 14. okt. deltog bisperne, men ingen fra den menige gejstlighed⁴³⁷).

Var præsteskrabet indstillet på at kræve ligestilling i beskatningen, var de derimod ikke tilhængere af de borgerlige reformprogrammer. Det første reformforslag af 17. sept. var udformet i borgerskabets navn. Dette projekts anden redaktion af 20. sept. var ikke udformet i nogen bestemt stands navn og imødekom kapitlerne, hvorfor det må betragtes som et borgerligt forsøg på også at samle understænderne om et videregående reformprogram end lighedskravet. Ingen af disse indlæg blev indleveret, og da endelig den tredje udgave af reformprojektet blev indgivet, var det udelukkende med borgernes underskrifter. Gejstligheden havde ikke kunnet vindes for reformforslaget. Sammenligner man med borgernes virksomhed, var gejstlighedens reformiver stærkt begrænset⁴³⁸).

Ikke desto mindre deltog nogle af præsternes deputerede i bispegårdsmødet og har altså været underrettet om arverigeplanerne. Det drejede sig som nævnt om Jakob Faber fra Viborg stift, om Peder Villadsen eller Christen Madsen Tausen fra Sjælland og fra Århus stift Jesper Hansen eller Christen Pedersen, muligvis dem begge. Ganske vist var det ikke noget stort udsnit af de femten deputerede, men set i forhold til det antal underskrifter, de deputerede præster normalt er

repræsenteret med på indlæggene - fem til seks - er dækningen ganske god. Af disse tre-fire præster rejste Jakob Faber hjem kort efter bispegårdsmødet⁴³⁹⁾. Årsagen kan næppe være nogen anden end opposition mod arverigeplanerne. Nogen samlet opslutning fra præsterne omkring arverigeforslaget var altså ikke nogen selvfølge. Selve det forhold, at Christoffer Gabel som kongens udsending beskæftigede sig med præsternes reaktion og så temmelig indgående forhørte sig herom hos bispegårdsberetteren, viser, at den menige gejstligheds tilslutning ikke ansås for givet på forhånd. Præsteskabet havde ikke som borgerne et veldefineret reformprogram, hvis gennemførelse krævede en ændring i regeringsformen. Tværtimod havde gejstligheden kun beskæftiget sig med skattespørgsmålene i snæver forstand, dvs. den havde end ikke indladt sig på at foreslå alternativer til konsumtions-skatten. Det videsgående krav, man havde stillet, var ligestilling m. h. t. konsumtionsskatten.

Situationen d. 8. okt. var imidlertid den, at lighedsprincippet syntes at stå over for sin gennemførelse, da adelens særstilling var opgivet i forordningsudkastet. Dog var taksterne betydeligt højere end stænderne havde bevilget, og der indgik d. 4. okt. et kompromisforslag fra understænderne⁴⁴⁰⁾. Således var stillingen, da præsteskabet d. 8. okt. fik forelagt arverigeforslaget. Da det er af interesse at søge gejstlighedens reaktion på dette forslag fastlagt, synes en analyse af denne dags begivenhedsforløb påkrævet.

De eneste beretninger, der har givet en mere indgående skildring af arverigeforslagets vedtagelse blandt understænderne d. 8. okt. er Wolf, Lærche-beretningen og Nøyagtig Efterretning. Der er imidlertid ikke overensstemmelse mellem deres referater, der kort skal resumeres.

Wolfs beretning⁴⁴¹⁾.

1. Kl. 14 forsamledes stædernes⁴⁴²⁾ deputerede i bryggernes lavshus.
2. dørene lukkedes.
3. Nansen talte og forelagde forslaget, der indtil da havde været ukendt for forsamlingen⁴⁴³⁾.
4. Gejstligheden kom til stede og tilkendegav, at

de havde besluttet sig.

5. Forslaget blev underskrevet af understænderne.

6. Forslaget overleveredes rigshofmesteren.

Wolfs referat indebærer, at de to stænder hver for sig fik forelagt forslaget af deres ledere, at de uafhængigt af hinanden besluttede sig for det, hvorefter de gejstlige gik til borgernes mødested. Der skrev begge stænder under.

Lerche-beretningen, der her er primær, gengiver begivenhedsforløbet således:⁴⁴⁴⁾

1. Kl. 8 forsamledes de gejstlige i konventhuset, borgerne i bryggernes lavshus for at overveje, "hvorledes Majestæten kunne rives løs".
2. Det syntes bedst at give ham arveret.
3. Københavns deputerede holdt møde herom med "de 32". Disse tilsluttede sig.
4. Nansen underrettede Svane og de andre byers deputerede herom⁴⁴⁵⁾.
5. Svane gik til konventhuset og underrettede gejstligheden.
6. Borgerne bestemte sig for forslaget.
7. De gejstlige sendte Svane og Anders Andersen Ringkøbing til borgerne for at erfare deres beslutning.
8. Svane og Andersen Ringkøbing kom tilbage med udkastet og meddelte, at byernes deputerede var enige.
9. Gejstligheden skrev under og gik til lavshuset.
10. Borgerne skrev under.
11. Forslaget indleveredes.

Denne beretning skiller sig på flere punkter ud fra Wolfs. Begivenhederne er, som ovenfor nævnt⁴⁴⁶⁾, tydeligvis set fra gejstligt hold. Beretningen lader forhandlingerne starte kl. 8 om morgenen og ikke kl. 14. Den indfører et separatmøde for byen København, hvor det besluttedes at gå ind for forslaget, og den beretter om kontakter mellem borgerne og de gejstlige via Svane og Anders Andersen Ringkøbing.

Den tredje beretning, "Nøyagtig Efterretning", skiller sig atter ud fra de to foregående⁴⁴⁷⁾:

1. Kl. 10 forsamledes de gejstlige og borgerne på bryggernes lavshus,

2. efter at Nansen og Christoffer Hansen var kommet ned fra rådstuen med forordningen om stempelafgift.
3. Svane præsenterede Nansen for forslaget, der "imidlertid" var blevet opsat, og som var underskrevet af de gejstlige.
4. Nansen forelagde forslaget i en tale.
5. Nansen og de øvrige borgere skrev under.
6. Nogle forsøgte at få forslaget debatteret.
7. Forslaget indleveredes ved Turesen og Klein.

Som det fremgår, henlægger "Nøyagtig Efterretning" forhandlingsstarten til et tredje tidspunkt, kl. 10., men er dog enig med Lerche-beretningen om at placere det om formiddagen. Ligesom Lerche-beretningen opererer "Nøyagtig Efterretning" med et møde på Københavns rådstue, efterfulgt af en kontakt mellem understændernes ledere. I modsætning til Lerche-beretningen og Wolf lader "Nøyagtig Efterretning" Svane meddele Nansen forslaget, hvilket synes at stride mod det nære samarbejde, der kendes fra bispegårdsmødet.

At Wolf var øjenvidne til begivenhederne, er der ingen tvivl om; således var han medunderskriver på arverigeforslaget⁴⁴⁸). Lerche-beretningens fremstilling styrkes af et dokument blandt Pouchs papirer. Det er enslydende med arverigeforslaget og er underskrevet af enkelte af de gejstlige. Afbrydelsen af underskrivelsen har sikkert fundet sted, da Svane og Andersen Ringkøbing sendtes til borgerne for at hente underretning om deres stilling⁴⁴⁹).

"Nøyagtig Efterretning" strider på flere punkter mod de to fremstillinger, der her er nævnt. Dels lader den de gejstlige og borgerlige mødes samlet, dels siger den, at Nansen forelagde forslaget for borgerne efter gejstlighedens underskrivelse. Iflg. både Wolf og Lerche-beretningen traf borgerne deres beslutning før de fik tilkendegivet gejstlighedens.

Forsøger man at rekonstruere forløbet af denne dags begivenheder, må man erkende, at det næppe lader sig gøre at fastlægge begyndelsestidspunktet. Bøggild Andersen giver Wolf prioritet ud fra den betragtning, at vi med sikkerhed

ved, han var øjenvidne, og afviser "Nøyagtig Efterretning", da forslaget iflg. denne beretning måtte være blevet indleveret meget tidligt på dagen⁴⁵⁰), mens de øvrige beretninger henlægger overrækkelsen til sidst på eftermiddagen. Det viser imidlertid blot, at "Nøyagtig Efterretning" har sat begyndelsestidspunktet forkert eller har oversprunget visse forhandlingsfaser. Det er allerede vist, at i alt fald det sidste er tilfældet. Hvad selve begivenhedsforløbet angår, synes der større mulighed for at nå til klarhed.

Første skridt fra de sammensvornes side var at forelægge forslaget for Københavns magistrat og "de 32". Dette møde nævner Lerche-beretningen, og der er spor af det i "Nøyagtig Efterretning". At der har været et sådant møde bekræftes af "den københavnske Protokol"⁴⁵¹). Iflg. Lerche-beretningen var gejstlighedens møde tidsmæssigt sammenfaldende med Københavns, og da Lerche-beretningens primære indslag stammer fra gejstlig hånd, må der tillægges denne oplysning betydelig vægt. Forslaget må først være blevet forelagt gejstligheden og København by. København besluttede sig for forslaget, hvilket meddeltes de gejstlige gennem Svane⁴⁵²). Nansen forelagde forslaget for borgerne, der nu var samlede⁴⁵³). Imidlertid var gejstligheden stadig usikker. Underskrivelsen påbegyndtes, men standsedes atter, og Svane og Andersen Ringkøbing blev sendt til borgerne for at erfare deres stilling. Da de kom tilbage med den meddelelse, at borgerne havde besluttet sig for forslaget, skred man endelig til underskrivelse af det dokument, der af udsendingene var medbragt fra borgerne⁴⁵⁴).

Et punkt kan forekomme usikkert: hvorvidt borgernes møde påbegyndtes samtidig med eller efter gejstlighedens. Lerche-beretningen siger samtidig, men indholdsmæssigt forudsætter den, at Københavns borgerrepræsentation og stænderne holdt møde sideløbende. Fra Wolf ved vi dog, at borgernes møde indledtes med en tale af Nansen. Borgernes møde kan derfor ikke have ligget samtidig med Københavns bys, hvad der også i sig

selv var lidet tænkeligt. Lerche-beretningens hjemmelsmand må altså enten tage fejl i, at stænderne mødtes samtidigt, eller i, at de mødtes før afslutningen af Københavns møde. Da han selv deltog i gejstlighedens møde, hvor oplysningen om Københavns beslutning fremkom under forhandlingerne, kan han ikke have taget fejl på dette sidste punkt. Det betyder, at gejstligheden var endog meget længe om at beslutte sig. Gejstligheden samledes før borgerne, og først da såvel København som borgernes deputerede havde tilsluttet sig arverigeforslaget, bekvemmede de sig til at skrive under. Kun borgernes opbakning af forslaget overvandt deres betænkeligheder. Man kan i denne forbindelse også notere sig, at det første udkast til et arverigeforslag var holdt i borgerstandens navn. Dets ophavsmand regnede altså ikke med gejstlighedens støtte⁴⁵⁵).

Hvorfra oppositionen kom og hvilke argumenter den betjente sig af, kan der kun gives vage svar på. Arverigeforslaget blev underskrevet af syv præster foruden af de tre bisper og kapitelsrepræsentanterne. Af de syv præster deltog to eller tre i bispegårdsmødet, så modstanden må være kommet dels fra de øvrige præster og dels fra kapitelsrepræsentanterne, der heller ikke havde været med i forberedelsen af forslaget⁴⁵⁶). Det stred helt evident mod kapitlernes interesser at ophæve håndfæstningen, hvad der jo var sigtet med forslaget⁴⁵⁷). Om argumenterne for fremsættelse af arverigeforslaget gives der visse antydninger i Lerche-beretningen: det overvejedes nemlig, "ved hvad Middel de kunde rive Hans Maytt. løs og bringe sig og deres Effterkommere i nogen bedre Tilstand". Dette peger på et interessefællesskab mellem konge og understænder vendt mod adelen, idet gejstlighedens økonomiske trængsler forudsattes at kunne lettes, hvis kongen blev frigjort fra adelens indflydelse. Hvad der her tænktes på udover konsumtionsskatten, fremgår af gejstlighedens privilegieansøgning, der senere vil blive gennemgået. Det var bl. a. opfattelsen, at adelen og ikke kongen stod bag de hårde konsumtionspålæg⁴⁵⁸). At selve skattespørgsmålet var til debat på mødet, bekræftes af Rhuman, der meddeler, at der "bleff och talt om, att dett var begiert, at vi aff hver

Tønde Malt vilde giffue 2 mark⁴⁵⁹), hvilket lå over kompromisforslagets takst.

Om præsteskabets virksomhed efter arverigeforslagets vedtagelse giver kilderne kun få oplysninger. Sammen med borgerne mødte de op i rigsrådsstuen for at lægge pres på rådet⁴⁶⁰), og d. 13. okt. gik de til slottet for at erfare rigsrådets og adelens svar. Fra dette møde på slottet d. 13. okt. skriver den tyske "Relation" efter at have berettet om Svanes tale, der mundede ud i en opfordring til de tilstedeværende om med høj stemme at sige Amen: "Ach Gott welchen grewlichen schreyen wurde da mahl von allen die Juttländischen Priestern."⁴⁶¹). Efter "Relation" kunne man altså have grund til at tro, at de jyske præster var særlig varme tilhængere af arveriget. Det er dog nok meget begrænset, hvad der kan lægges i denne bemærkning. Til stede har så vidt vides kun været fire jyske præster, de fire, der underskrev arverigeforslaget, og som også har underskrevet håndfæstningens kassation, nemlig Jakob Hansen, Chr. Pedersen, Jesper Hansen og Jens Skytte⁴⁶²), og disse fire må have været særdeles højroastede, hvis de skulle skulle sig iørefaldende ud fra mængden.

Til udvalgsrådet d. 14. okt. indkaldte kongen ingen præster, idet biskopperne regnedes for den menige gejstlighedens repræsentanter⁴⁶³). Efter udvalgsrådet beskæftigede man sig som nævnt ikke med forfatningen, men forhandlede kun om skattespørgsmål og privilegier. Rhumans afskrifttillæg har en afskrift af gejstlighedens privilegiekrav, der bærer overskriften: "Geistlighedens forslag anlangendiss deris Privilegier". En næsten identisk afskrift findes blandt Pouchs papirer. Bøggild Andersen har opfattet dette dokument som de indleverede privilegiekrav⁴⁶⁴). Privilegiekravene er dog næppe indleveret i denne form, uden indledning eller afslutning. Derimod findes i Skovs samling en afskrift af gejstlige privilegiekrav med overskriften: "Fremstillis aff Geistligheden paa Deres Kongl. Maytt. Naadigst behag efterfølgende Underdanigste begieringer"⁴⁶⁵). Denne afskrift korresponderer fuldt ud med de privilegier, kongen tildelte de gejstlige d. 24. juni 1661⁴⁶⁶), og må derfor være en af-

skrift af den indleverede privilegieansøgning. Rhumans og Pouchs dokumenter må være forarbejdet til denne ansøgning, da de på de fleste punkter rejser de samme krav.

Gejstligheden anmodede i sin indleverede ansøgning for det første om, at gejstligheden ikke skulle være underlagt lensmændenes jurisdiktion, men kun bispernes. Videre ønskedes, at bondegårde, der blev inddraget under hovedgårdsjord eller avlsgårde, fortsat skulle betale tiende. Hvor der ikke var jus patronatus ved en kirke, måtte det ikke fremtidig oprettes. Præsterne skulle have mulighed for at købe deres præstegårde, og prisen måtte ikke overstige 500 rdl. Anneksgårde eller gårde, der af "Arilds tiid" havde været tillagt præsterne, skulle disse også fremtidig nyde godt af, medmindre de nuværende brugere kunne bevise at have erhvervet dem på lovlig vis. Der anmodedes om en mildning af recessens hårde bestemmelser om præsters forseelser. Kirketienden ville man fremtidig lade kirkerne selv nyde. Når den blev ledig, skulle den forpagtes til den højstbydende.

Dette var de begunstigelser, gejstligheden tragtede efter, for at "bringe sig og deres Efterkommere i nogen bedre Tilstand". M. h. t. jurisdiktionen er det en videreførelse af planerne om et konsistorialkollegium: gejstligheden skulle undrages verdslig jurisdiktion. Der rettedes også angreb på tiendefriheden, idet tiende-pligtig jord ikke skulle kunne gøres tiende-fri. Dette programpunkt havde Ribe-bispen Peder Kragelund indirekte rejst allerede tidligt på mødet⁴⁶⁷). Også udhulingen af patronatsretten var rettet mod adelen og et led i bestræbelserne for at frigøre kirken fra verdslig, dvs. adelig indflydelse. Derimod er der i gejstlighedens privilegiekrav ingen ønsker om politiske rettigheder.

Herved adskiller de sig markant fra købstædernes krav, idet borgerstanden i sine privilegieansøgning af 21. nov. stillede krav om en købstædernes fuldmægtig med fri adgang til hoffet samt om et årligt borgermøde for hele landet⁴⁶⁸). På et tidligere tidspunkt havde der været tale om langt videregående politiske krav. Det fremgår af en afskrift i Wolfs samling, dateret d. 30. okt., som tilskrives byen København⁴⁶⁹). Heri spores allerede virkningen af den officielle "Re-

lation af Kiöbenhaffn", udkommet d. 18. okt., idet kongen benævnes absolut arvekonge og understænderne tillægges hele initiativet til arverigeoverdragelsen. Alligevel er konsekvensen af betegnelsen "absolut" ikke draget, da der iøvrigt i aktstykket stilles krav om vidtgående politiske rettigheder, på linje med de under udvalgsrådet formulerede og i fortsættelse af borgerindlægget af 10. okt. Der kræves nemlig gejstlig og borgerlig repræsentation i rigsrådet samt standsvotering om en lang række embeders besættelse: kansler, marsk, rigsadmiral, norsk statholder, rentemestre, landsdommere, landkommissærer.

Sammenlignet med de borgerlige privilegiekrav var gejstlighedens beskedne og den adelsfjendtlige tendens afdæmpet. Denne linje var en videreførelse af gejstlighedens optræden under hele stændermødet. Gejstligheden havde ingen vidtgående reformplaner og for den menige gejstligheds vedkommende ingen politiske ambitioner, hvorfor standen kun i beskedent omfang udfoldede noget politisk initiativ.

Kapitel 5. Konklusion.

Gejstligheden som stand betragtet var ikke nogen dynamisk kraft på stændermødet 1660. Kapitlernes repræsentanter var en klart konservativ gruppe, der kun spillede en underordnet rolle på mødet. De havde ingen interesse i større omvæltninger i det bestående, men kunne kun i beskedent omfang påvirke udviklingen og måtte i stedet søge at manøvrere efter de herskende politiske konjunkturer. Præsterne var økonomisk hårdt trængte og stod på en række punkter i et modsætningsforhold til den privilegerede adelsstand. De ønskede derfor lighed i beskatningen, moderate skattetakster samt en begrænsning af adelens indflydelse på deres forhold. Det sidste kom til udtryk i den gejstlige privilegieansøgning. Krav om mere fundamentale forandringer rejste præsterne imidlertid ikke.

De stod her i modsætning til borgerstanden, hvorfra der rejstes krav om vidtrækkende økonomiske og politiske reformer, der skulle ligestille borgerne med adelen. Dette pres var allerede blevet etableret ved rejsningen af Københavns privilegiekrav i maj 1658⁴⁷⁰⁾; det fortsatte med indleveringen af reformforslaget af 25. sept. og kulminerede med de borgerlige privilegiekrav af 21. nov. 1660. Dette pres havde baggrund i borgerstandens voksende og adelens svindende økonomiske betydning⁴⁷¹⁾. Et udtryk for denne skiftende balance kan hentes i en opgørelse over kronens gæld mod slutningen af 1660⁴⁷²⁾. Staten havde da 63 adelige, 256 borgerlige og 26 gejstlige kreditorer. Det samlede adelige krav lød på 366.925 rdl., det borgerlige på 1.457.057 rdl. Økonomisk var kongemagten således langt snævrere forbundet med borgerstanden end med adelen, og hvilken politisk styrke, der fulgte med stillingen som kronens kreditor, har Johan Jørgensen klart belyst⁴⁷³⁾.

Den gejstlige stands kreditorposition kan ikke sammenlignes med borgerstandens. De 26 gejstlige kreditorer havde forsynet kronen med 160.000 rdl., og heraf tegnede Hans Svane sig alene for 59.436, mens de københavnske fattige havde 46.199 rdl. til gode. Hans Svane var med sine store krav et

enestående tilfælde blandt de gejstlige og stod her de førende borgere nærmere end sine standsfæller⁴⁷⁴). Gejstligheden var en forarmet stand, der på stændermødet ikke havde styrke til at rejse videregående reformkrav. Standen var økonomisk såvel som politisk svag og syntes ikke ved egen hjælp at kunne forbedre sin stilling. Dens politiske initiativ var begrænset til Hans Svane med to, tre andre bisper. Dette initiativ udfoldede Hans Svane, Johan Didriksen Bartsvær og Anders Andersen Ringkøbing i forståelse med kongen, og Hans Svanes aktivitet var, så vidt det kan konstateres, til stadighed i overensstemmelse med denne. Særlig iøjnefaldende var denne overensstemmelse i spørgsmålet om den fremtidige forfatnings udformning, hvor der var uenighed mellem Svane og borgerstanden. Hans Svane ville overlade alt til kongen, mens borgerstanden ønskede at sikre sig politisk repræsentation. Et sådant krav rejstes i borgernes, men ikke i gejstlighedens privilegieansøgning.

Uden tvivl beroede denne forskel på de to stænders forskellige situation. Borgerstanden havde ressourcer til at hævde sig ved egen hjælp, hvis blot adelens politiske monopol blev brudt; gejstligheden måtte søge støtte andetsteds fra, overladt til sig selv var den uden muligheder. Var gejstligheden uden økonomiske ressourcer af betydning, kunne den derimod stille et effektivt og landsdækkende kommunikations- og propagandaapparat til rådighed for kongen. Den påvirkningsmulighed, som bl.a. prædikestolene frembød, anvendtes også på mødet. D. 12. okt., før adelen havde givet sit samtykke til arverigets indførelse, blev der offentligt fra prædikestolene fremsagt bøn om, at Gud ville føre stændernes værk til en lykkelig afslutning, og d. 14. okt. blev der ligeledes fremført taksigelser for dets gennemførelse. Taksigelsen vides positivt at være foranlediget af kongen⁴⁷⁵). Skulle Hans Svane og gejstligheden derfor tilkæmpe gejstligheden den plads i samfundet, der efter ortodoks opfattelse burde tilkomme præstestanden, måtte han og hans medbisper i et og alt se hen til kongen. Kun som kongemagtens tjener og redskab kunne gejstligheden etablere sig i en tilfredsstillende position.

Tankerne om et konsistorialkollegium viser, i hvilken retning aspirationerne gik hos gejstlighedens top, og det samme gør Svanes villighed til at stille gejstligheden til rådighed som skatteopkrævere, selvom dette stred mod præsterens ønsker⁴⁷⁶). Konsistorialkollegiet betød imidlertid en udbygning af det gejstlige hierarki og måtte som sådant primært være af interesse for den højere gejstlighed.

Som sagt måtte Svane her basere sine ambitioner på kongen og ikke som borgerstanden tilstræbe en stænderforsamlingsinstitution. Hans bestræbelser gik derfor ud på at sikre kongens handlefrihed, hvilket lykkedes. At kongen anvendte denne handlefrihed anderledes, end Svane havde ønsket, er utvivlsomt. Konsistorialkollegiet oprettedes ikke, og med Svanes udnævnelse til ærkebiskop og præsident for kollegiet fulgte ikke nogen udvidelse af gejstlighedens myndighed og virkefelt. Det gejstlige hierarkis top fik ikke tildelt den forventede politiske position, og det blev kongens stab af fortrinsvis udenlandske personlige rådgivere, der trådte til som kongemagtens vigtigste hjælpere. Frederik d. 3. nærede ikke noget ønske om yderligere at styrke Hans Svanes position, tværtimod frygtede kongen iflg. Sehested Svane på grund af hans stilling i gejstligheden⁴⁷⁷). Det er dette forhold, der er årsag til den senere misfornøjelse hos ærkebispen, som Bøggild Andersen har sporet⁴⁷⁸).

Noter.

Indledning.

1. Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald, 1897, Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel, 1946, Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag, 1964.
2. Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, 1957, E. Ladewig Petersen: The Crisis of the Danish Nobility 1580-1660, 1967.
3. Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, 1957, Rentemester Henrik Müller, 1966. Knud Fabricius: Kongeloven 1920.
4. Fr. Hammerich: Danmark under Adelsvælden, IV 1859, J. A. Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse, Hist. Tidsskr. 5. R. bd. 6, s. 715-816, og Adelsvældens sidste Dage, 1894. Chr. Bruun: Enevældens Indførelse i Danmark og Kongelovens Tilblivelse, 1887, C. O. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen i 1660, 1936, Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661, 1968.

Kapitel 1.

5. Om Mikkel Jespersen Skov og hans "Store Memorial" se Dansk Biografisk Leksikon ny udg. bd. 22 og C. O. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen, s. 148-158.
6. Se nedenfor s. 21-25.
7. Se nedenfor s. 28-33; Bruun: Enevældens Indførelse og Kongelovens Tilblivelse, s. 41 og 48, Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse, s. 734, note 2.
8. Bruun: Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660, Danske Samlinger 2. R. bd. 2 1872-73, s. 95.
9. Bruun: Enevældens Indf. og Kongelovens Tilbl., s. 60, Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse s. 733.
10. Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse s. 718, J. O. Evjen: Die Statsumwälzung in Dänemark im Jahre 1660, Leipzig 1903, s. 14.
11. Evjen: Die Statsumwälzung s. 18.
12. Ernst Larsen: En Beretning fra Støndermødet 1660, Historisk Tidsskrift 9. R., bd. 3, 1925, s. 389-399.

13. Statsomvæltningen i 1660, s. 97-184.
14. S. V. Wiberg: Dansk Præstehistorie, bd. 1, 1870, s. 42.
15. Håndskriftsamlingen IV H 16, RA. Chr. Bruun har udgivet den i Danske Samlinger, 2. R. bd. 2, efter en afskrift af Langebek, dog uden afskrifttillægget. I det følgende anvendes originalberetningen.
16. Statsomvæltningen s. 99.
17. Her havde Rhuman først skrevet "Raader". Det er ovenover rettet til "Stænder".
18. Skriften og blækket skiller sig tydeligt ud fra det foregående og efterfølgende.
19. Således under 18. sept. og 10. og 11. okt.
20. Det indklammede er tilføjet i marginen.
21. Således d. 4., 5., 10., 12., 13., 16., 21. og 24. nov.
22. Kun ét sted kan der konstateres fejl hos Rhuman. Det drejer sig om en fejldatering fra d. 19. til d. 18. sept. Se s. 45 og note 143.
23. Lerche-beretningen under 12. sept., Danske Samlinger 2. R. bd. 2, 1872-73, s. 102.
24. Wolfs beretning under 19. sept., N. D. Riegels: Femte Christians Historie, 1792, s. 33-34.
25. Rhuman s. 29.
26. Overleveringshistorien efter Chr. Bruun i Danske Samlinger 2. R., bd. 2, 1872-73, hvor beretningen er trykt s. 95-112. Det oprindelige håndskrift er muligvis identisk med et i Ny kgl. Samling 648 b, fol, KB; jvnf. Statsomvæltningen note 372. Langebeks afskrift findes i Gl. kgl. Samling 2707, 4to, KB. Beretningen er anvendt i den trykte form.
27. Statsomvæltningen s. 117-134.
28. "undertiden paa Convent-Huuset", Danske Samlinger 2. R. bd. 2, s. 100.
29. Statsomvæltningen s. 118-119.
30. Se nedenfor s. 44. Bøggild Andersen har ikke været opmærksom på denne uoverensstemmelse mellem de to beretninger, Statsomvæltningen s. 119-120.
31. Statsomvæltningen s. 120.

32. Bøggild Andersen går ikke nærmere ind på denne uoverensstemmelse mellem Rhuman og Lerche-beretningen eller på formålet med bearbejdelsen af Rhuman
33. Se nedenfor s. 44-45.
34. Dateringen fremgår af konsistoriums protokol under 20. sept., jvnf. Statsomvæltningen s. 123. Wolfs beretning under 19. sept., N. D. Riegels: Femte Christians Historie, Kbh. 1792, s. 33-34.
35. I Pouchs notater refereres Henrik Gyldenstjerne for flg. udtalelse: "Adelen er fød til frihed, de andre haffuer ingen frihed", og Ove Juel refereres: "Icke kongen selff kan imponere Adelen noget". Ang. Pouchs notater i Ny kgl. Samling 649 fol, KB, se s. 71-83.
36. Statsomvæltningen s. 123.
37. Statsomvæltningen s. 126-127.
38. Wolfs beretning under 19. sept. efter sammenstødet om adelens fritagelse: "Otte Krag svarede derpaa: mand kunde indstille alt saadant udj Kongl. Mayts. egen villie, om Adelen skulde være fri eller ikke". Rhuman under 15. sept.: "Mens Adelen, som vore tilstede begierede intet videre, end at nyde det fri, som de paa deris Gaarde paa Landet fortærede. Huilcket de sluttede, de ville till hans Maists. naadigste Behag referere.
39. Der tænkes på Ove Juels udtalelse, jvnf. note 35.
40. Wolfs beretning under 19. sept.: "Kom Otte Krag til os, først med haard tale angreb stænderne.." "Otte Krag svarede: dend Adelstand kom os intet ved, at vi skulde skrive dennem leges fore", Riegels: Femte Christians Historie s. 33.
41. Statsomvæltningen s. 133.
42. Statsomvæltningen s. 132.
43. Wolf under 10. okt., Riegels: Femte Christians Historie s. 41.
44. Lerche-beretningen: "Rigens Raad gik imidlertid til og fra Kongen, Hans Maytt. at dissvadere, Men Hand lod sig forlyde, ingenlunde at ville frastaac det, Stænderne Hannem og Hans Huus havde præsenteret: Men vilde icke de andre, saa vilde Hand af dem lade sig declarere først en Arvekonge, saa vilde Hand siden gaaes med de andre om det andet." Parsbergs beretning: "Denne dag ware alle Rigens Raad oppe hos Kongen och talte med hannem om dette Arfue-Rige... Samme aften sendte Kongen Bud til Ri-

gens Hofmester, Hr. Sivert Urne och nogle andre af Rígens Raad, at de wilde være snart at resolve sig, De andre Stænder trengede paa Suar, Dersom noget andet kom efter, da wilde Kongen være vndschyldt", Danske Samlinger 2. R. bd. 2, s. 110 og s. 93.

45. Lerche-beretningen: "Skeede Bøn af Prædikestolen, at Gud dette Verk, Stænderne forehavde (Rhuman: haffde for) vilde for sit hellige (R.: helligste) Navns skyld til en god og glædelig Ende selv dirigere". Derpå berettes efter Rhuman, at stænderne samledes efter prædiken kl. 10 for at afvente kongens svar. Danske Samlinger 2. R., bd. 2, s. 110.
46. Jvnf. konklusionen d. 15. sept., ovenfor s. 18. Se endv. nedenfor s. 46.
47. Jvnf. s. 18-19, mødet i rigsrådsstuen d. 17. sept.
48. Jvnf. s. 14, 15, 18-19 og 20.
49. Henrik Gyldenstjernes sammenstød med understænderne, se s. 15. Meningsudvekslingen mellem adelen, universitetsrektoren og Hans Svane, s. 17-18.
50. Fr. Barfod: De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1925, s. 139-142.
51. N. D. Riegels: Forsøg til Femte Christians Historie, Kbh. 1792, s. 27-105. Afskrifttillægget omfatter s. 54-105. I Odense Universitetsbiblioteks køb af Herlufsholm bibliotek indgik ikke håndskriftsamlingen, hvorfor det omtalte håndskrift - af Bøggild Andersen dateret til 1700-tallet - stadig befinder sig på Herlufsholm. Statsomvæltningen s. 110. I det følgende anvendes den trykte udgave.
52. Statsomvæltningen s. 110, og s. 112.
53. Se s. 46.
54. Bøggild Andersen har været opmærksom på dette forhold, idet han skriver, at teksten her "i hovedsagen synes at være forfattet paa grundlag af de meddelte aktstykkeafskrifter". Statsomvæltningen s. 112.
55. Se s. 51-52.
56. Se s. 52.
57. "Den 20 September haver den Borgerlige Stand underdanigst ladet overlevere.."
58. Formuleringen i dokumentet af 25. sept. (Riegels s.66) "..det forseiglede Papiir angaaende, Samtykke vi underdanigst udj lige maader ved Adelen.." Beretningens formulering under 25. sept. (Riegels s.36) "..det besegled Papiir Adelen havde indgaaet vilde vi og illigemaader bevilge og samtykke liige ved Adelen."

59. Jvnf. Riegels s. 71.
60. "Nøyagtig Efterretning om Souverainiteten" s. 39, Den tyske "Relation" s. 5, der bekræftes af et udtog ved Langebek af Københavns magistratsprotokol. (Statsomvæltningen s. 89.) Om de nævnte beretninger, se s. 28.
61. Riegels s. 72-76.
62. Wolf d. 19. sept.: "dermed bød Otto Krag, mand kunde begynde at see Taxten igiennem, om da noget var sat for høyt, kunde mand samptligen det moderere og forandre", Riegels s. 33.
63. Riegels s. 77-78.
64. Rhumans afskrifttillæg s. 43. Det findes også i afskrifter i Pouchs samling, Ny kgl. Saml. 649 fol. KB, og i Skovs samling, Håndskriftsamlingen IV H 15.
65. Ernst Larsen: En Beretning fra Stændermødet 1660, Hist. Tidsskrift 9. R. bd. 3, 1925, s. 389-399. Håndskriftet findes i Ny kgl. Samling 1053 b.
66. Ernst Larsen s. 395. Om Kaalund, se s. 112-113.
67. Rhumans originalberetning s. 8. Indlægget, der er dateret d. 9. okt. findes i afskrift i Skovs samling og er trykt i "Nøyagtig Efterretning" s. 45-47.
68. Rhumans originalberetning s. 8. Wolf, Riegels s. 41.
69. Rhumans originalberetning s. 9. Wolf, Riegels s. 44.
70. Rhumans originalberetning s. 9. "Nøyagtig Efterretning" s. 49 meddeler, at stænderne mødtes kl. 8. Lerche-beretningen, Danske Saml. 2. R. bd. 2 s. 111 og "Nøyagtig Efterretning" s. 49 meddeler, at stænderne mødte op på slottet kl. 10.
71. Ernst Larsen s. 397-398. Statsomvæltningen note 448.
72. Rhumans originalberetning s. 11. Ordlyden af taksigelsen er bevaret i afskrift, bl. a. i Pouchs papirer, Ny kgl. Samling 649 fol. nr. 11, hvor afskriften på bagsiden er dateret til d. 14. okt.
73. Ernst Larsen s. 396.
74. Kaalund underskrev et indlæg d. 14. sept. og håndfæstningens kassation af 16. okt., men ikke de mellemliggende akter. D. 7. og 14. okt. holdt han iflg.

Ernst Larsen gudstjeneste i sit sogn.

75. Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660, udg. v. Chr. Bruun, Danske Saml. 2. R. bd. 2, 1872-73, s. 92-95. Statsomvæltningen s. 97-99. Optegnelserne er kun bevaret i afskrift, bl. a. i Gl. kgl. Saml. 271o 4to. De er her anvendt i den trykte udgave.
76. Danske Saml. 2. R. bd. 2, s. 93.
77. Beretningen "Nøyagtig Efterretning om Souverainiteten" blev i 1760 udgivet under denne betegnelse af A. H. Godiche. "Relation om hvorledis alting givk til da Fred: 3 fick Souverainiteten An: 1660 fra d. 8. sept. fra Rigsdagnes begyndelse og fremdelis" er et folieret, tysksproget håndskrift, der befinder sig i Ny kgl. Samling 634 b fol. "Relation aff Kiøbenhaffn" er et officielt flyveblad, der udkom 18. okt. 1660. Mikkel Skovs "Store Memorial" er udformet på grundlag af Skovs materialesamling. Se iøvrigt Statsomvæltningen s. 138-183.
78. Bl. a. : "Kiøbenhavns Borgere at nyde lige Friheder paa Landet".
79. Det hedder heri bl. a.: "Riderskabet og Adelskabet have bevilget at give til Consumption.."- herpå følger taksten.
80. Statsomvæltningen s. 161.
81. "dass er hin undt her in der stille undt vielmahlen nächtllicher weil mit Einem undt andern der undern Ständen getractirt.." Statsomvæltningen s. 197.
82. Udover den her anvendte trykte udgave findes "Nøyagtig Efterretning" overleveret i adskillige håndskrifter, og netop m. h. t. bispegårdsmødets indledning divergerer de forskellige udgaver hvad angår tegnsætningen. Den pågældende sætning lyder: "vare alle bisperne, Københavns Magistrat og deputerede, item af Sjællands Ministerii deputerede jeg saa og Viborg og Aarhus stift". Det er her af betydning, hvorvidt der sættes tegn før eller efter "jeg". Da et komma efter "jeg" synes at give den eneste brugelige læsemåde (Gl. kgl. Saml. 2705 4to) følger jeg her Bøggild Andersens læsning. Statsomvæltningen note 453 og 517.
83. Biskop Lauritz Jakobsen Hindsholm kom tilbage til Odense d. 4. okt. Se hans dagbog, trykt i Kirkehist. Saml. 5. R. bd. 3, 1905-7 s. 732. Endvidere var Jakob Faber d. 4. okt. bortrejst, eftersom Johan Didriksen Bartskeer denne dato underskrev et indlæg på Viborg stifts vegne. Om dette indlæg, se kap. 2, notel78. Jakobsen Hindsholm må være rejst fra København et par dage før d. 4. okt.

84. "Nogle af dem begyndte vel at ville disputere", Nøyagtig Efterretning s. 40.
85. Se s. 48- 53.
86. Se s. 116-120.
87. Nøyagtig Efterretning s. 25. Her fejlagtigt dateret til d. 1. okt. Den korrekte datering fremgår af indlægget af 4. okt., se s. 54-55.
88. Begge har bl. a. underskrevet indlægget af 25. sept., se s. 53.
89. Et på Villadsen pegende indicium ser Bøggild Andersen deri, at denne provst på visse tidspunkter tilsyneladende hverken har opholdt sig i København, hvor arverige forslaget er det første indlæg, han underskriver, eller i sit sogn, hvor en anden vikarierer i hans sted. Han kan i dette tidsrum have sonderet den sjællandske gejstlighed. Statsomvæltningen s. 175-176.
90. Skovs samling, Håndskriftsamlingen IV H 15, RA, jvnf. Statsomvæltningen s. 176-181.
91. Statsomvæltningen s. 180-181.
92. Se s. 38-41.
93. Der findes også andre tegn på, at Slange ikke har kunnet trænge om bag Nøyagtig Efterretning. Således overtager han Nøyagtig Efterretnings fejlagtige gengivelse af understændernes indlæg af 4. okt., hvor Skovs samling rummer det faktiske indlæg. Se ovenfor s.29. Niels Slange: Historie om Regjeringens Forandring udi Danmark, da det af et Val Rige blev gjort til et Arfve Rige, Gl. kgl. Saml. 905 fol, KB.
94. Statsomvæltningen s. 179.
95. "Hvad eller denne Histories Troværdighed kand angaae, da er den ikke grundet paa nogen Løs Snak eller Fortællinger, men den er uddraget og samlet af adskillige Papirer og Opsætte, hvilke ere samme Tiid, da denne Handel og Forandring er herudi Riget forefalden og fuldført, skrefuen og forfatted af min afgangne Fader ...", der hævdedes at have været de gejstliges sekretær. Indledningen til Slanges suverænitetshistorie.
96. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, s. 516; Evjen: Die Statsumwälzung s. 168-170; Fridericias anmeldelse af Evjen Hist. Tidsskr. 7. R. bd. 5. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen s. 306-358 samt tillæg i nyudgaven 1971, manuskript fra foredrag i Videnskaberne Selskab 1960. Jens Engberg: Kongebrevet hos Slange, Festskrift til Povl Bagge 1972, s. 33-48.

97. Se Statsomvæltningen s. 180 ff.
98. Se ovenfor s. 10.
99. Se nedenfor s. 59.
100. Statsomvæltningen s. 323; Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Kristian IVs Tid, III, 1888-1890, s. 126-128.
101. Se nedenfor s. 43-46.
102. Iflg. Nøyagtig Efterretning. Meddelelsen om adelens bevilling blev iflg. Rhuman givet understænderne d. 24. sept. Se nedenfor s. 54. Denne kop-skatbevilling er i en anden afskrift dateret d. 24. sept., Gl. kgl. Samling 907 fol.
103. Bl. a. vedr. konsumtionsafgift på bønder og ugedagstjenere, underhold af sogneryttere og afgift på fodtøj.
104. Se nedenfor s. 48.
105. Denne analyses konklusion er altså en tilslutning til Bøggild Andersens synspunkt, se Statsomvæltningen s. 320-324. Bøggild Andersen nævner yderligere den alt for sene betalingstermin, Skt. Hans som argument mod øgtheden. Denne termin stammer fra Slanges forlæg fra 1645.
106. Jens Engberg, s. 48.
107. Bøggild Andersen fandt, at antallet af ord pr. afsluttet sætningsafsnit var lavere i Slangebrevet end gennemsnitligt i Frederik d. 3.s kendte skrivelser. Tillæg til 2. udg. af Statsomvæltningen, s. 455-456. Se Jens Engbergs kritik heraf i Festskrift til Povl Bagge, s. 43-44.
108. Statsomvæltningen s. 333-334.
109. Statsomvæltningen s. 330-332.
110. Jvnf. således Svanes ønske om at få specielt Villadsen som deputeret, Villadsens valg til sekretær, og hans af kongen foranledigede og med held gennemførte beroligelse af den sjællandske gejstlighed.
111. Se Engberg s. 46-47 og Statsomvæltningen s. 276-277.
112. I bd. 3 af sin Danmarkshistorie, 1735, fremstiller Holberg forfatningsændringen som iværksat primært af Sehested, idet kongen ikke tillægges noget initiativ. Denne fremstilling er imidlertid bestemt af Holbergs hovedkilde, den engelske diplomats Molesworths "Account of Denmark", 1694. Jvnf. Statsomvæltningen s. 232-252 og 298-305.

- Vedr. Slanges materiale er jo den beretning, Slangen i sin indlening påstod var løbende ført af faderen, identisk med Nøyagtig Efterretning. Jvnf. ovenfor s. 31-33.
114. Se nedenfor s. 112, jvnf. Statsomvæltningen s. 316-317.
115. Se nedenfor s. 111-112. Jvnf. Zwergius: Det Sielandske Cleresie, Kbh. 1754, s. 266-267. og Statsomvæltningen s. 174 og 316.
116. Jvnf. nedenfor s. 53 og 112.
117. " giver dennem begge", "Derforuden injungere vi dennem saavel begge som hver for sig".
118. Jvnf. nedenfor s. 54.
119. Disse argumenter fremføres af Bøggild Andersen i Statsomvæltningen s. 339-342.

Kapitel 2.

120. Talen er refereret af Knud Wolf og Hans Rhuman, i Nøyagtig Efterretning og i Lerche-beretningen. Sidstnævnte er sekundær i forhold til Rhumans referat, mens Nøyagtig Efterretning er konstrueret på grundlag af de efterfølgende dokumenters omtale af talen. Det drejer sig om indlæggene af 15. sept. og 8. okt. Disse to indlæg samt reformforslaget af 17. sept. er gode holdepunkter i en rekonstruktion af talen.
121. Wolf: "alle vore Høye Generaler, som skulde commandere Folken, vilde dend eene af dend anden ikke lade sig commandere" - "der effter gav dend allerhøyeste Gud saadan en streng og haard Winter, som nepelig før er hørt, at sterke og dybe strømme bleve saaledis tillagde, at Fienden med hans gandske bagage og store Rustvogne ofver dend sterke Iis til os i disse Provincier indtrengede..", Riegels s, 28.
Rhuman: "hand (Gersdorff) diducerede denne Krigs ulyckelige Begyndelse og Fremgang formedelst deris Ueenighed, som militien haffde at dirigere, och victualiernes defect, endog Fiende fandt noch for sig..", Rhuman s. 1.
122. Efter Wolf. Også reformforslaget af 17. sept. siger, at Gersdorff talte om den "seeniste uformodentlige Krigsruptur". Suhms Samlinger til den danske Historie bd. 2, 1793, s. 116.
123. Iflg. både Wolf og Rhuman. I arverigeforslaget af 8. okt. hedder det, at Gersdorff "nest dend Høye-

stes kraftige Bistand og beskiermelse tilskrev Hans Kongl. Maytt.s høye fornufft, store Vigilantz og tapper Moodighed" byens og landets frelse. Riegels s. 79. Iflg. Rhuman nævntes også "Kiöbenhaffns Fliid og Troskab".

124. Til denne gruppe må endvidere regnes Gunde Rosenkrantz, Hans Schack, Sivert Urne og Peder Reetz. Se Statsomvæltningen s. 23-27 og Bøggild Andersen: Hannibal Sehested, En dansk Statsmand, bd. 1, Kbh. 1946, s. 243-245.
125. Indlægget af 15. sept., original i Rigens Raads Breve 1651-76 (B5), RA. Trykt hos Holberg: Danemarks Riges Historie bd. 3, Ny Udgave 1856, s. 300.
126. Rhuman s. 1-2.
127. Th. Lente til grev Christian Rantzau, Kbh. d. 11. sept. 1660. Danske Magasin, 5. R. bd. 4, 1898-1901, s. 182. Th. Lente var kongens kammersekretær.
128. Wolfs beretning, Riegels s. 31. Rhumans beretning s. 2. Propositionen er gengivet efter Mikkel Skovs afskrift, Skovs samling, Håndskriftsamlingen IV H 15, RA.
129. Wolfs beretning: "...med hverandre deliberere og raadføre saa at dend Eene lige med dend anden skulde bære byrden". Riegels s. 30.
130. Rhuman s. 2.
131. Rhuman s. 2, Wolfs beretning, Riegels s. 31-32.
132. Rhuman s. 3.
133. Se ovenfor s. 14-15.
134. Rhuman s. 3. Om Lerche-beretningens version, se ovenfor s. 15.
135. Rhuman s. 3.
136. Taksten findes i afskrift i Rhumans tillæg, s. 3-9. iflg. Rhuman (s. 4) overleveredes taksten d. 14., iflg. Wolf (Riegels s. 32) først d. 15. sept.
137. Denne resolution findes i afskrift i Rhumans tillæg s. 9-10 samt i en afskrift i Gl. kgl. Samling 907 fol.
138. Lerche-beretningen er her primær, Danske Samlinger 2. R. bd. 2, s. 102.

139. Københavns og Christianshavns privilegier af 24. marts 1659, Secher, Forordninger og Recesser bd. VI
140. Rhuman: "Mens Adelen, som vare tilstede, begierede intet videre, end at nyde det fri, som de paa deris Gaarde paa Landet fortærede", s. 5.
Wolf: "sagde de vilde bevilge i første 3 Aar at give en billig Consumptions Told og saa skulle alle deris ugedags Tienere give dend budne skat ligemed andre, mens herimod selv være frj for deris Hovetgaarde..", Riegels s. 32. Samme indrømmelser nævnes i indlægget af 15. sept.
141. Original i B5, Rigens Raads Breve 1651-1676. Trykt i Holberg bd. 3, s. 300-301.
142. Rhuman s. 5.
143. For tidsrummet 17.-19. sept. hersker der uoverensstemmelse mellem kilderne. Wolf (Riegels s. 33) refererer et fællesmøde d. 19. sept., Rhuman (s.5) et d. 18. sept. Wolfs oplysning bekræftes af konsistoriums protokol (Statsomvæltningen s. 122-123). Det er ikke rimeligt med Bøggild Andersen at antage, at der begge dage har været fællesmøder (Statsomvæltningen s. 125-126), eftersom der ingen steder opereres med to fællesmøder. Både hos Rhuman og Wolf drejer mødet sig om takstfastsættelsen, så det er uden tvivl samme møde. Gennemgangen af dette møde bygger på Wolfs gengivelse, der på det væsentligste punkt - sammenstødet mellem Svane og Wandal - støttes af Lerche-beretningen.
144. Om dette sammenstød, se s. 65.
145. Iflg. Wolf (Riegels s. 34) var det Otte Krag, der drog denne konklusion, iflg. Lerche-beretningen mere upræcist "Adelen". Danske Samlinger 2. R., bd. 2, s. 104.
146. I rigsrådets oplæg blev afgifterne for malt, hvede og rug sat til 3, 3 og 1½ mark pr. tønne (Rhumans tillæg s. 5). De med Otte Krag forhandlede takster, der indeholdtes i understændernes indlæg af 19. sept. var henholdsvis 1, 1½ og ½ mark. Både Rhuman og Wolf meddeler, at Otte Krag medvirkede ved taksternes moderering på fællesmødet. Rhuman s. 5, Riegels s. 33.
147. Adelens indlæg er trykt hos Holberg, bd. 3, s. 287-297. Understændernes indlæg findes i afskrift i Rhumans tillæg og ligeledes i Skovs samling. Adelens indlæg findes i original i Rigens Raads Breve 1651-1676 B5 nr. XV, RA.

148. Sml. således med det store reformforslag af 17. sept., note 154.
149. D. 21. juli 1657 udstedtes en forordning om ekstraordinær afgift på stemplet papir. Secher, Forordn. og Recesser.
150. Understændernes indlæg: se note 146.
151. Bøggild Andersen så ikke noget skift i forhandlings-situationen efter d. 19. sept., men opfattede adelens indrømmelser derefter som nye forsøg på at bryde de konjungeredes front. (Statsomvæltningen s. 75, Hannibal Sehested bd. 1 s. 257). Efter min mening bør der imidlertid lægges vægt på: 1. fællesmødernes ophør, 2. at de nye adelsbevillinger øgede taksterne og inddrog nye skatteobjekter, hvilket er en imødekommelse af kongen, ikke af understænderne, samt 3. at de hos kongen upopulære krav fra 19. sept. forslaget ikke gentages.
152. Adelenes bevilling af 21. sept. findes i afskrift hos Rhuman, tillægget s. 21-24. Det findes også trykt i forbindelse med teksten i Nøjagtig Efterretning under 21. sept.
153. Denne bevilling er trykt i Nøjagtig Efterretning under overskriften: "Copie af hvis Adelen har indgaet, Consumptionen, Skoe og Støvle angaaende". Det findes i Rhumans tillæg s. 24. Begge steder uden dato. En afskrift i Gl. kgl. Samling 907 fo. har datoen 24. sept. Iflg. Rhuman blev stænderne d. 24. gjort bekendt med de to adelige bevillinger.
154. Forslaget findes i afskrift blandt Pouchs Papirer, Ny kgl. Samling 649 fol., KB, hvor det er dateret til d. 17. sept. Det findes også i Rhumans tillæg s. 85-100. Forslaget er, med udeladelse af to hos Pouch udstregede punkter, der ikke er medtaget hos Rhuman, trykt i Suhms nye Samlinger bd. 2, 2. R., s. 115-129. Der vil i det følgende blive gjort rede for projektets væsentligste forslag.
155. Dette punkt er overstreget i Pouchs og udeladt i Rhumans afskrift.
156. Jvnf. Lentes brev til Christian Rantzau, note 127.
157. Omtalen af saltkompagniet er udstreget i Pouchs og udeladt i Rhumans afskrift.
158. Statsomvæltningen s. 77-79 og 403-416. Den der gennemførte analyse er i sammenfattende form og med præcisere formulering af synspunkterne gengivet i "Hannibal Sehested" bd. 1 s. 258-266.

159. Kbh.s privilegier af 24. marts 1659, Secher bd. VI. Se endv. privilegieansøgning af maj 1658 og 9. juni 1658 i Kbh. Dipl. bd, 1.
160. Statsomvæltningen s. 79, Albert Olsen i Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte, 1933, s. 282.
161. Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten, 1957.
162. Wolf, Riegels s. 60.
163. Dette mener Bøggild Andersen er formuleret som et tilsagn, hvilket skulle være bevis for den københavnske medvirken ved indlæggets tilblivelse. Forslaget var jo imidlertid tænkt som et indlæg fra samtlige borgerlige deputerede, inklusive de københavnske, hvorfor formuleringen dårligt kunne være anderledes.
164. Jvnf. Johan Jørgensen i Fest-skrift til Astrid Friis og i Det københavnske patriciat og staten.
165. "Derfore samtlige Kiøbstædernes Fuldmægtige eenstemmig..", "eragte den borgerlige Stands deputerede.." Suhms Saml. 2. R. bd. 2. s. 117 og 121.
166. Dette forslag kendes kun fra Wolf, Riegels s. 57.
167. Ved årsskiftet 1660-1661 udgjorde Svanes krav på kronen 59.436 rdl. Carl Christiansen, Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger, Kbh. 1946.
168. Bøggild Andersen har behandlet 20. sept. forslaget i Statsomvæltningen s. 79-80, men kommer ikke ind på årsagerne til ændringerne i forhold til 17. sept. forslaget. Wolfs afskrift er ikke forsynet med underskrifter. Da forslaget stort set er enslydende med det faktisk indleverede indlæg af 25. sept., må man slutte, at forslaget ikke blev indleveret.
169. Riegels s. 60. Indlæggets 1.personsform er "vi Eders Maytts. Undersaatter i undernevnte Stæder", og det henviser til løfter, givet underskriverne i Christian d. 4.s brev af 18. sept. 1645. Dette er stilet til Sjællands, Fyns og Lolland-Falsters købstæder. Kanc. Brevbøger 1644-1645, 1968, s. 453-454. Indlægget er ikke forsynet med underskrifter og derfor i lighed med 20. sept. forslaget næppe indleveret.
170. Theodor Lente skrev d. 25. sept. til Chr. Rantzau: "Der Herrentagh alhier wirdt baldt seine Endtschafft erreichen, die Accisi Zolle vndt Consumption hat nach viehlen Contradictionen die Noblesse endlich über sich genommen, wollen jedoch von Consumption

- auff Höffen frei sein vndt anstatt derselben von jeder Person $1\frac{1}{2}$ Tthlr. jährlich abtrahgen." Danske Magazin 5. R. bd. 4, s. 183. Ydermere havde kongen udstedt en revers til adelen for dens bevillinger, og det var blevet meddelt Svane, at kongen ønskede skatten efter rigsrådets takst (se note 148). Rhumans beretning under 25. sept. s. 6, Statsomvæltningen note 206.
171. Rhumans beretning s. 6. Indlægget er trykt hos Riegels s. 65, samt i Nøyagtig Efterretning s. 19. Endvidere findes det i Rhumans tillæg s. 43.
172. Trykt hos Holberg bd. 3, s. 302, hvor det fejlagtigt er forsynet med gejstlige underskrifter; i Nøyagtig Efterretning er det trykt s. 21. Rhuman har en afskrift s. 43, og det findes også i Pouchs og Skovs samlinger. Meddelelse om indleveringen hos Rhuman s. 6-7.
173. De tre anmodninger drejer sig om lempelse af salttolden, nedskæring af antallet af toldbetjente og købstædernes tildeling af 10 % af tod- og acciseprovenuet. Formens forskellighed kommer til udtryk i indledningen, hvor underskriverne kalder sig "Eders Kongelige Majestæts allerunderdanigste troe og lydige Undersaatter". Forslaget af 22. sept. indledtes til sammenligning: "Efttersom vi Eders Maytts. Undersaatter i undernevnte Stæder..". Riegels s. 60.
174. Rhuman s. 6-7-
175. Parsberg under d. 27. sept., Danske Saml. 2. R., bd. 2, s. 93.
176. Efter afskriften i Skovs samling. Overrækkelsen meddeles af Parsberg under 30. sept., Danske Samlinger 2. R., bd. 2, s. 93. Indlægget er underskrevet af 23 adelsmænd.
177. Findes i afskrift i Skovs samling. Udkastet er utilstrækkeligt trykt i Nøyagtig Efterretning, s. 25, efter Skovs afskrift, se ovenfor s. 28-29. Det redigerede udkast befinder sig i Rigens Raads Breve, B5, RA.
178. Rhuman s. 7. Indlægget er bevaret i tre afskrifter: Rhumans s. 59, skovs samling, og hos Wolf, Riegels s. 72.
179. Understænderne havde d. 19. sept. bevilget følgende takster: rug: $\frac{1}{2}$ mk. pr. td., malt 1 mk. pr. td., hvede $1\frac{1}{2}$ mk. pr. td. Forordningsudkastet satte for disse varer henholdsvis $1\frac{1}{2}$, 3 og 3 mk. D. 4. okt. tilbød understænderne 1, $1\frac{1}{2}$ og $1\frac{1}{2}$ mk. Se note 147.

180. Nøyagtig Efterretning s. 36.
181. Se ovenfor s. 29. Forslaget af 4. okt. findes i afskrift i Gl. kgl. Saml. 907 fol. og i Gl. kgl. Saml. 2700 4to.
182. Sechers Forordninger bd. 6, s. 452.
183. At københavnerne nægtede at publicere forordningen, meddeles af Nøyagtig Efterretning under d. 7. okt., s. 39, samt af den tyske "Relation" s. 5 (håndskriftet folieret, Ny kgl. Saml. 634 b fol.) Forordningen skulle iflg. disse beretninger, der begge er afhængige af Mikkel Skovs memorial, have været publiceret d. 8. okt. Borgernes harme fremgår af deres protest af 9. okt., hvori det bl. a. hedder: "...i samme Forordning er indført, at de 3 første Ark og de 3 sidste udj Kløbmænds bøgger skal være forsejglet papiir, som skal koste 3 Rdl., hvilket er meget utaaligt og ingensteds Sedvanligt", Riegels s. 77.
184. Wolfs beretning, Riegels s. 39-40.
185. Rhuman s. 8, Wolf, Riegels s. 40, den tyske "Relation" s. 5.
186. Forslaget er trykt hos Riegels s. 79, hos Holberg bd. 3 s. 311 og i Nøyagtig Efterretning s. 40. Der blev udfærdiget flere eksemplarer af akten. En af originalerne har hele tiden været kendt, jvnf. Fredericia: Fredrik d. 3. og Enevældens Indf. s. 745, note 5, og Statsomvæltningen note 235. Efter at Bøggild Andersen havde fuldført sin disputats dukede i 1939 endnu en original op i Halvor Andersens samlinger XXIV. Denne opbevares nu i Rigens Raads breve, Egeskabene, skab 23, RA.
187. Rhuman s. 8-9, Lerche-beretningen Danske Saml. 2. R. bd. 2 s. 106-107, Wolf, Riegels s. 39-40, Nøyagtig Efterretning s. 47-48 og den tyske "Relation" s. 10.
188. De nøjagtige tidsangivelser varierer: Wolf: kl. 8, Lerche-beretningen: 9, Nøyagtig Efterretning og "Relation": 10.
189. Rhuman. Lerche-beretningen nævner de samme som Rhuman og tillige Erik Krag.
190. Wolfs formulering.
191. Iflg. Wolf og Rhuman. Nøyagtig Efterretning og "Relation" nævner de samme, idet dog Henrik Rantzau er udeladt.

192. På originalen til rigsrådets svar har Otte Krag noteret, at svaret d. 10. okt. blev forfattet i rigshofmesterens hus. Rigens Raads breve B5 1651-76, nr. XXV, RA.
193. At dette var et relevant argument, viser Hannibal Sehesteds bestræbelser på at berolige den svenske regering. Han meddelte d. 29. okt. den svenske rigskansler sin opfattelse af statsforandringen. Statsomvæltningen s. 184. Angående Sveriges agtpågivenhed over for Danmarks indenrigspolitiske udvikling, se Fridericia: Frederik d. 3. og Enevældens Indf. s. 728.
194. Lerche-beretningen, Danske Samlinger, 2. R., bd. 2, s. 108. Bekræftes af Wolf, Riegels s. 41.
195. Wolf, Riegels s. 42-43, Rhumans beretning s. 9, Lerche-beretningen s. 109, Hammers beretning HT 9. R. bd. 3, s. 390.
196. Lerche-beretningen, s. 109.
197. Lerche-beretningen og Wolf refererer kongen for udtalelsen om den manglende information fra rigsrådet. Samtlige i notel95 nævnte beretninger meddeler, at kongen lovede svar næste dag.
198. Statsomvæltningen s. 195.
199. Indlægget findes i tre afskrifter: en i Skovs samling, og to i Pouchs, hvoraf en med Pouchs hånd.
200. "Der lød stemmer indenfor adelen, som søgte at vinde understønderne herfor (supplering af rådet) ved at foreslå, at gejstlige og borgerlige optoges i rådet", Statsomvæltningen s. 93.
201. Pouchs afskrift er skrevet på et dobbeltark, men fylder kun godt en side, Den citerede bemærkning er noteret på bagsiden af det blanke ark. At papirerne siden er blevet indbundet indbundet har tilsløret notatets tilhørsforhold. Pouch har iøvrigt haft for vane at notere klassificerende påtegninger bag på sine afskrifter. Skov har om dette aktstykke noteret: "Dend forslag Riigens Raads tall med Geisl. och werdslige complere. NB: Om dend iche war D. Hans Suanes Oration Dend Tiid i Grønne Gemack eller Borg: Hans Nansens wed Ariffuewalles eller huor samme best kand hentydes". Skov var altså ikke klar over, hvor han skulle henføre aktstykket, men anså det for understøndernes værk. De to afskrifter hos Pouch er helt identiske, mens der er afvigelser mellem disse og Skovs afskrift. Den væsentligste afvigelse er Skov-udgavens udeladelse af de i flg. sæt-

ning indklammede ord: "(Menss Adelen bliffuer saa wiit ved Meeningen,) at aff alle stænder oc aff huer provintz nogle maatte andordniss oc tilmel-diss" til at supplere rigsrådet. Det var på grund-lag af denne sætning, at Bøggild Andersen sluttede, at dokumentet var adeligt. Første del af det cite-rede kan imidlertid også gå på den ovenfor givne beskrivelse af adelens standpunkt og den adelige regering. Sætningen er blot uheldigt formuleret. Adelen omtales overalt i indlægget i 3. person.

202. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, s. 494.
203. Portlukningen nævnes i de fleste beretninger, så-ledes hos Wolf, Riegels s. 44 og i Nøyagtig Efter-retning s. 48. Parsberg meddeler under 11. okt., at kongen truede med at fralægge sig ansvaret for sagens videre udvikling, Danske Saml. 2. R. bd. 2, s. 93.
204. København havde krævet "lige adgang til officia og honores med adelen", Kbh. Dip. bd. 5, s. 454. Statsomvæltningen s. 378 ff. og Hannibal Sehested bd. 1, især s. 296-297.
205. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, s. 523-524.
206. Første tilsagn d. 12., det andet d. 13. okt. Ori-ginaler i Rigens Raads Breve 1651-1676 B5, nr. 26 og 28, RA.
207. Wolf, Riegels s. 45, nævner begge som talere.
208. Parsberg d. 13. okt., Danske Saml. 2. R., bd. 2 s. 93-94. Kassationspåtegningen på håndfæstningen fra 16. okt. lyder: "Eftersom den rette handfest-ning, huoreffter i archivis flitig er bleffuen søgt, icke der er att finde", etc. Årsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv bd. 2, s. 122.
209. Sjællandske Tegnelse, XXXV. Indkaldelsesbrevet er trykt hos Riegels, s. 85 og i Suhms nye Saml. bd. 2 s. 130.
210. Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661, Helsingfors 1968, s. 4.
211. Trykt i Suhms nye Saml. bd. 1, s. 248.
- 212- Parsberg under 15. okt., Danske Saml. 2. R., bd. 2, s. 94. Rhuman under 15. og 16. okt., s. 11.
213. Trykt i Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv bd. 2, s. 130.

214. Parsberg, Danske Saml. 2. R., bd. 2, s. 94. Wolf, Riegels s. 48.
215. Edsformularen er trykt i "Relation aff Kiøbenhaffn", 1660, hos Holberg bd. 3, s. 317 og i Statsomvæltningen s. 188, idet Holberg og Bøggild Andersen har aftrykt "Relation aff Kiøbenhaffn"s gengivelse. Tabellen er ligeledes gengivet i "Relation aff Kiøbenhaffn" og derfra refereret af Chr. Bruun i HT, 5. R. bd 2, s. 646.
216. Betænkningen fra "En tro Patriot" befinder sig i Skovs samling og er trykt hos Riegels s. 102 under overskriften: "Et Indlæg fra samtlige Kiøbstædernes Deputerede den 2 November 1660."
217. Ang. Martin Tanckes brev til kurfyrsten af Sachsen, se Statsomvæltningen s. 224.
218. Det pågældende afsnit af "Relation aff Kiøbenhaffn" er trykt af Chr. Bruun i HT 5. R., bd. 2, s. 691.
219. Det må bero på en misforståelse, når den svenske gesandt Duwall i en indberetning af 19. okt. påstår, at to fra hver stand skal udforme forfatningen. P. W. Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Frederik den Tredies Regiering, 1847, s. 205.
220. Rhuman s. 15 og 17.
221. Rhuman s. 16-17. Kongens forslag, dateret d. 28. okt., er gengivet hos J. Langebek: Udkast til Souverainitetens Historie, kap. IV, s. 6. I Skovs samling findes i afskrift Københavns bevilling af 29. okt., de andre byers og gejstlighedens, dateret d. 30. okt. De øvrige byers bevilling er trykt hos Riegels s. 97-102. Borgerne fastholder heri forslagene om ladegårdenes afskaffelse, lensreform, afløsning af kronbøndernes øgt og arbejde og om en evt. supplerende plovskat.
222. Rhuman s. 19.
223. Rhuman s. 22-23 og 25. Jvnf. Statsomvæltningen s. 109, note 309.
224. Fridericia i HT 5. R., bd. 6, 1886-87, s. 782.
225. Se nedenfor s. 109.
226. Gejstlighedens, adelens og borgernes privilegier er trykt i Fogtmanns reskripter I, s. 38 ff. Københavns privilegier i Kbh. Dipl. bd. 1, s. 770 ff.

227. Hannibal Sehested bd. 1, s. 304-305 og s. 332-333.
228. Samme sted s. 304.
229. Sml. borgerprojekterne af 17. sept. og 10. okt. samt deres privilegieansøgning af 21. nov. Se s. 48, 57 og 122.

Kapitel 3.

230. J. A. Fridericia: Frederik d. 3. og Enevældens Indførelse. HT 5. (. , bd. 6, 1886-87, s. 715-816. Samme: Adelsvældens sidste Dage, Kbh. 1894 s. 491-550.
231. HT, 5. R., bd. 6, s. 755.
232. Knud Fabricius: Kongeloven, Kbh. 1920 s. 153-194.
233. Kongeloven s. 179 og 171-173.
234. J. O. Evjen: Die Staatsumwälzung in Dänemark im Jahre 1660, Leipzig 1903. C. O. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen i 1660, Kbh. 1936, især s. 306-358.
235. Bøggild Andersen nævner Christian Thomsen Sehested som knyttet til Svane. Se Statsomvæltningen s. 33, 90 og 114.
236. Statsomvæltningen s. 117, se nedenfor s. 68-69.
237. Statsomvæltningen s. 33 og 387.
238. C. O. Bøggild Andersen: Hannibal Sehested, En dansk Statsmand, bd. 1, Kbh. 1946. , s. 292.
239. Johan Jørgensen: Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie, Kirkehist. Saml. 7. R. bd. 6, 1966-68, s. 85-136 og s. 575-591. Se især s. 90 og 94-97.
240. Kirkehist. Saml. 7. R. bd. 6, s. 90 og 99
241. Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661, særtryk fra Historiallinen Arkisto 63, Helsingfors 1968.
242. Rhuman s. 3.
242. Sammenstødet er refereret af Wolf, Riegels s. 33-34 og i Lerche-beretningen, Danske Saml. 2. R. bd. 2, s. 103-104, her dog fejlagtigt placeret d. 15. sept.

Iflg. Wolf var det Ove Juel, der lagde op til ordvekslingen, iflg. Lerche-beretningen derimod Henrik Gyldenstjerne.

244. Statsomvæltningen s. 127.
245. Nøyagtig Efterretning s. 36-39.
246. Se nedenfor s. 116-119.
247. Rhuman s. 8-9. Wolf, Riegels s. 42-43. Lerche-beretningen, Danske Saml. 2. R. bd. 2, s. 107-110. Hammer, HT 9. R. bd. 3, s. 390-391. Nøyagtig Efterretning s. 48. Den tyske "Relation" s. 6, hvor et referat af borgerindlægget af 10. okt. udgives for et referat af Svanes tale. Dette er sket under inspiration af Skovs påtegning af sin afskrift af dette indlæg, se note 201.
248. Begge beretninger refererer dette.
249. Dette nævnes kun af Lerche-beretningen.
250. Iflg. Wolf gjaldt de deputeredes tilslutning forslaget om at gå til kongen, Lerche-beretningen siger, at tilslutningen blev ytret på Svanes spørgsmål, om de ikke alle gik ind for arveriget.
251. Wolf, Riegels s. 39-40.
252. Lerche-beretningens referat: Takket være Gud og kongen er man reddet fra fremmedherreddømme. Stænderne ville vise deres taknemmelighed herfor. Derfor havde man forfattet "noget skriftligt". Dette overleveredes kongen af Svane, der videre meddelte, at et tilsvarende dokument var overleveret rigsrådet, med hvilket stænderne havde konfereret. Skønt kongen havde fortjent dette, havde det mod forventning mødt modstand. Desuagtet indstilledes forslaget til kongen.
Wolfs referat: Sagens forløb refereres og kongen anmodes om at optage denne velgerning gunstigt. Værket var først af Gud, siden af stænderne påbegyndt i taknemmelighed over kongens velgerninger under belejringen. For disse velgerninger ville man overdrage kongen arveriget. Svane overrakte dokumentet og berettede derefter om mødet hos rigsrådet.
253. "Hertill suaredis aff Bispen och Borge Mester Hans Nansen, It fuldkommen Arffue Rige, paa sig och det gandske kongelige Huuss, paa Suer Siden och Spinde Siden, Herre och Frøken, och att Regieringen her effter bedre motte forsiunis aff alle Stender", Hammer, HT 9. R. bd. 3, s. 391. Rigsrådet havde d. 12. samtykket i arvelighed på mandslinjen, men

hermed var kongen ikke tilfreds, da forhandlingerne jo fortsatte d. 13. "Peter Reetz og Erik Krag gjorde icke andet end reyste frem og tilbage imellem Kongen og Raadet", skriver Lerche-beretningen, Danske Saml. 2. R. bd. 2, s. 111. Først da understønderne ved Svane gik ind for arvelighed på kvindesiden, bøjede rigsrådet sig, og fællesmødet fandt sted.

254. Wolf, Riegels s. 44-46. Hammer, HT 9. R., bd. 3, s. 391-392. Den tyske "Relation" s. 8, Rhuman s. 10.
255. Iflg. Hammers beretning er det håndfæstningen, der skal kasseres, mens Wolf siger, det er "lovene".
256. Statsomvæltningen s. 117.
257. Kongeloven s. 171-173. Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet s. 3. Statsomvæltningen s. 135-136.
258. Se ovenfor s. 25-27.
259. Rhuman og Hammer. Den tyske "Relation" har fejlplacert mødet d. 12. okt. og gengiver som følge deraf rigsrådets første samtykke d. 12. okt. og ikke det andet af 13. okt.
260. Statsomvæltningen s. 194.
261. Indkaldelsen er trykt hos Riegels s. 85 og i Suhms nye Saml. bd. 2, s. hefte s. 130.
262. Knud Fabricius finder, der er ligevægt, hvis man ser på sociale skillelinier, menmonarkistisk overvægt, hvis man ser på de politiske. Kongeloven s. 160-161. Ellehøj fremhæver stærkere den monarkistiske sammensætning. Forfatningsspørgsmålet s. 4.
263. Se nedenfor s. 104-107. Pouch og Rhuman har underskrevet alle gejstlige indlæg.
264. Riegels s. 82.
265. Rhuman siger udtrykkeligt, at Trolle talte både på rigsrådets og adelens vegne. Hammer nævner kun adelen. Se note 254.
266. Pouchs samling, Ny kgl. Samling 649 fol, KB. Se Kongeloven s. 159-177. Bøggild Andersen har ikke behandlet disse notater, men henviser til Fabricius, Statsomvæltningen note 257. Ellehøj skriver, at Fabricius har "gjort et forsøg" på en tolkning, men at "mange enkeltheder må siges at være diskutabile". Forfatningsspørgsmålet s. 5.

267. Kongeloven s. 50-53.
268. Læsningen er her usikker. Det sidste ord kan enten læses som "slig" eller som "secus".
269. Forfatningsspørgsmålet s. 5. Kongeloven s. 153-158. Fabricius har i sin analyse sammenblandet Pouchs håndfæstningskommentarer med et på samme ark nedfældet udkast til privilegiekrav fra kapitlerne. Kongeloven s. 157.
270. Det indklammede er tilføjet over linjem.
271. Se ovenfor s. 49 og 57. Håndfæstningen er trykt i Aarsberetninger fra Geheimearchivet bd. 2, 1856-60 s. 111-123.
272. "styre" og "R" er tilføjet over linien.
273. Carl Christiansen: Dansk Statshusholdning i 1661-1675, Kbh. 1908 s. 3-5 og 282-283.
274. "in totj" i stedet for "in toto".
275. "e repetitio" i stedet for " e repetitione".
276. Jvnf. Lentes brev til Chr. Rantzau, s. 42.
277. Jvnf. s. 72.
278. Kongeloven s. 157-158. I håndfæstningens §36 lover kongen at "alle clostere, prælaturer, digniteter, canikedome och andre geistlige lehne, som nu icke benefnt ere" skal blive ved magt.
279. Det hedder: "Q: An lex universalis servanda et quam in singulis punctis indistricte, innumeræ enim ex eo confessiones quas facta est accusata satis in nonnullis art....a contemnenda limitas 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 42." Det er vanskeligt at give en meningsfuld oversættelse af denne sætning. Dens første del må opfattes som et retorisk spørgsmål: "Om loven i sin helhed skal bevares, og det i de enkelte punkter ubegrænset". Det følgende er dunklere. Et forsøg på en oversættelse må lyde omtrent således: "thi derudfra er gjort tilståelser, der er anklaget tilstrækkeligt i adskillige art." Fortsættelsen forekommer uforståelig. Det er ikke klart, hvad der skal ligge i ordet "lex"; ud fra fortsættelsen, hvor der nævnes bestemte håndfæstningsartikler, kan det tænkes, der menes håndfæstningen.

280. "NB ext. art. 18 Quænam sint monopolia in Dania habenda".
281. Samme tolkning hos Knud Fabricius, Kongeloven s. 158.
282. "Art. 38 39 est justissimus in o(mn)i imperio."
283. "45 Indicat(um) cuius status qui(?) q(uæ)rat referendus. NB Ejus sint senatores. Ac non dominus(?) op(ortet) Uni: S Cap." "Ejus" må vise tilbage til "status", altså stand.
284. Se citatet note 283.
285. "cur abrogat sine limitatione ult. art. 50"
286. "Cur Hafnae".
287. "NB Quanquam dubitamus nullo (eller illo ?) modo de R: M. afec(tu) sinamodo.." Det ord, der af Fabricius læses som "nullo" kan også læses som "illo", men i så fald synes sætningen ikke at give nogen mening.
288. Om Sivert Urne, se Dansk Biografisk Leksikon, ny udg. bd. 24, s. 553.
289. Se ovenfor s. 60. Se endv. Da. Biogr. Leks., ny udg. bd. 19 s. 319-322.
290. Da. Biogr. Leks. ny udg. bd. 18 s. 445-447 og bd. 2, s. 586-589.
291. Hannibal Sehested bd. 1 s. 326.
292. Hannibal Sehested bd. 2, s. 61, og Da. Biogr. Leks. bd. 7, s. 408-410.
293. Hans Friis tilbragte i 14-15 års alderen et år på Sorø og virkede siden som hofjunker og officer. Se note 292 og Dansk Adels Aarvog III 1886 s. 137.
294. Bøggild Andersen i Da. Biogr. Leks., Ny udg., bd. 12, s. 167.
295. Under "Causæ tur(barum) et mutationes videntur", se s.90.
296. Ove Juel var på Sorø 1626-30. Han opholdt sig i udlandet 1633-39, i hvilket tidsrum han bl. a. studerede 3 år i Wittenberg. Jvnf. Da. Biogr. Leks. bd. 12, s. 165-167 og Ove Juels Dagbog, udg. v. A. Cro-ne, HT 3. R. bd. 3, 1862-64, s. 417-650.

Ove Juels sprogkunderskaber fremgår eksempelvis i dagbogen s. 640: "formedelst hannem offuerbeuiste Crimen perjurij, concussionis et læsæ Majestatis in summo gradu;" (om Griffenfelds dom).

297. Til sammenligning er anvendt brev fra Ove Juel til Frederik Gabel af 28, maj 1670. Frederik Gabel, Privatarkiv 650, RA.
298. "Haandfestningen at extraderis oc cassis".
299. Hertil skal muligvis føjes "oc souverain".
300. Ovenover er tilføjet "oc souverain".
301. Ovenover: "en huer Stand især oc samptlig i gemeen".
302. Her er et ord overstreget. Der har vistnok stået "sine".
303. Bøggild Andersen opfatter ordet "ab" som en forkortelse af "abolitione", Statsomvæltningen s. 352, note 945. Ordet må dog være en præposition, der lægger sig til tegnet +.
304. Om betydningen af ordet "reces", se Chr. Bruun: Ænevældens Indførelse i Danmark, s. 24. Friderica i HT 5. R. bd. 6, s. 768 og Knud Fabricius i Kongeloven s. 185.
305. Det indklammede er senere overstreget.
306. Ovenover er tilføjet "derimod".
307. Ovenover: "forderuelse", der åbenbart skal erstatte "skade".
308. Jvnf. rettelsen til konklusion 1, s. 88, note 301.
309. Se s. 88-89.
310. Kongeloven s. 171-172.
311. Rhuman s. 17.
312. Rhuman s. 21-22.
313. Jvnf. note 239.
314. Jvnf. s. 65.
315. Jvnf. s. 65-66.

316. "...undt dan inuectiuæ contra senatum exprobationes contra nobiles". Statsomvæltningen s. 196. Den citerede samtale har fundet sted mellem d. 8. og 13. okt.
317. Jvnf. s. 66-69.
318. "...da der Bischoff selbsten undt die Under Ständen es bis dato nicht getan undt bedencken zeigen Ihre alten Priuilegien auss den händen zu geben, ehe sie der künfftigen genuëgsam versichert.." Der må være tale om løse rygter, da vi ellers intet hører om, at stænderne skulle aflevere deres privilegier. Citeret efter Statsomvæltningen s. 197.
319. C. Christiansen: Formuesforhold, s. 58-59.
320. I sin prædiken for Frederik d. 3. før dennes kroning hævdede han kongedømmets guddommelige indstiftelse og afviste undersåtternes modstandsret. Hermed tog han afstand fra valgkongedømmet. At Fabricius ved en sammenligning med Jesper Brochmands prædiken finder, at "man paa ingen Maade kan paa-staae, den har stærkere monarkistisk Præg" end Brochmands, må så anses for mindre relevant. Kongeloven s. 172.
321. Således i striden med universitetet. Se Jens Møllers Hans Svane-biografi, Hist. Calender 1814, s. 297-312 og Johan Jørgensen, Kirkehist. Saml. 7. R., bd. 6, s. 93-94.
322. Dette udkast er bevaret i Langebeks afskrift, Gl. kgl. Samling 908 fol. og er trykt v. H. F. Førdam i Ny Kirkehist. Saml., Ny R., bd. 5, 1869-71, s. 239-243.
323. Hannibal Sehested bd. 1, s. 262.
324. Pkt. 2: kollegiet skal sørge for, "at icke nogen vrang Lærdom eller anden forargelig Schisma sig udi disse Riger indsniige".
325. Se f. eks. J. L. Balling og P. G. Lindhardt: Den nordiske kirkes historie, 2. udg. Kbh. 1967, s. 127-136.

Kapitel 4.

326. Hans Svane har underskrevet samtlige indlæg på egne og Århusbispens vegne.

327. Bestalling af 5. maj 1659. Han har dårligt haft tid til, efter belejringens ophør, at tage sit embede i besiddelse. G. L. Wad: Meddelelser om Rektorerne paa Herlufsholm 1565-1878, Næstved 1878, s. 120, 117.
328. Dvs. Indlæggene af 14., 15., 19., 25. sept. og 4. og 8. okt.
329. Nøyagtig Efterretning s. 37.
330. Danske Samlinger 2. R. bd. 2, s. 109.
331. Det drejede sig om 3839 rdl. G. L. Wad s. 118 og Statsomvæltningen s. 548.
332. Se s. 60.
333. Således G. L. Wad og Bjørn Kornerup i henholdsvis den gamle og den nye udg. af Da. Biogr. Leksikon.
334. Efter sin udlandsrejse 1638-40 var Rasmus Vinding rektor på Sorø indtil 1646. I 1648 blev han professor i græsk i København. Da. Biogr. Leks., ny udg. I det mellemliggende tidsrum, årene 1646 og 1647, boede han hos Johan Didriksen Bartskaar. G. L. Wad s. 116. Om Rasmus Vindings synspunkter, se Kongeloven s. 100-105.
335. Laurits Jakobsen Hindsholms Dagbog, udg. af F. V. Wivet, Kbh. 1779, især s. 36-38. D. 23. Dec. 1648 meddeltes det således Lauritz Jakobsen, at der skulle holdes tysk prædiken efter den danske. D. 18. jan. meddeltes det ham, at der den kommende søndag skulle holdes to tyske og ingen dansk prædiken. Ved altergang betjentes kongeparret af Bremer.
336. Valgbrevet er trykt i Kirkehist. Saml. Ny R., bd. 6, 1872-73, s. 112-113.
337. Erich Pontoppidan: Annales Ecclesiæ Danicæ, Tom. IV, 1. bd. 1753, s. 180. Han havde 1618-21 været huslærer hos borgmester Jørgen Mogensen i Odense, 1630-47 var han præst på Langeland. 1639 giftede han sig med Anna Mule, en datter af borgmester Jørgen Mule. Da. biogr. leks., ny udg.
338. D. G. Zwergius: Det Siellandske Cleresie, Kbh. 1754, s. 532 og 535.
339. J. C. Bloch: Den Fyenske Geistligheds Historie, I, 1789, s. 109-130. Zwergius s. 592-599.

340. Lauritz Jakobsen Hindsholms brev af 20. sept. er trykt i Kirkehist. Saml. Ny R., bd. 5, s. 324-325. Her gengives også indholdet af brevene af 10. og 19. sept.
341. Kirkehist. Saml. 7. R. bd. 6, s. 91.
342. Trykt i Kirkehist. Saml. Ny R. bd. 5, s. 308, 314, 321, 323.
343. Lauritz Jakobsen Hindsholms Dagbog, udg. af F. V. Wivet, under 4. juni og 11. sept. 1647 og 5. dec. 1648.
344. En kort og ikke særligt fyldestgørende biografi af Anders Andersen Ringkøbing findes i den gamle udg. af Da. Biogr. Leks., men er udeladt i den ny. Hans karriere er beskrevet i F. E. Hundrup: Lærerstanden ved Ålborg, Viborg m. fl. Skoler, Ålborg 1870, i H. D. Lind: Kristian IV og hans Mænd, Kbh. 1889 og i H. F. Rørdam: Bidrag til Vendelbo Stifts Kirkehistorie siden Reformationen, Kirkehist. Saml. 3. R. bd. 3, 1881-82, s. 757-774.
345. Kbh. Dipl. bd. V, nr. 487, s. 216.
346. Kancelliets Brevbøger 1642-43, s. 151, 17. maj 1642. Brevet er også trykt som tillæg (nr. 19, s. 112) til H. F. Rørdam: Bispevalget i den danske Kirke, Ny Kirkehist. Saml. bd. 6, 1872-73, s. 66-116. Også Rørdam anser Anders Andersen Ringkøbing for umiddelbart beskikket af kongen. Bispevalget s. 81.
347. Trykt i "Bidrag til Vendelbo Stifts Kirkehist." s. 760-763, se note 344.
348. C. Klitgaard: Aalborg Stifts Præsters Trængsler 1657-60, Kirkehist. Saml. 5. R., bd. 3, 1905-7, s. 671-693 og s. 524-541. Her er hovedparten af disse rapporter trykt.
349. Se f. eks. Aksel Lassen: 1659, da landet blev øde, Kbh. 1965, s. 127.
350. Kirkehist. Saml. 3. R. bd. 3, s. 772. Se note 344. Rhumans beretning.
351. Rhuman s. 7.
352. Jvnf. s. 119, 69, 60.
353. Rhumans beretning.
354. Statsomvæltningen s. 171 og note 546. Pontoppidan: Ann. Eccl. Dan. bd. IV s. 150.

355. Da. Biogr. Leksikon, ny udg. Anden opfattelse har Johan Jørgensen: Til Fredericia skoles historie, Kirkehist. Saml. 3. R. bd. 5, 1963-65, s. 161.
356. Se hans selvbiografi, udg. af Bjørn Kornerup i Kirkehist. Saml. 7. R. bd. 1, 1951-1953, s. 267-283. Se endv. Pontoppidan s. 150.
357. Trykt i Ny Kirkehist. Saml. bd. 5, 1869-71, s. 123-124. Se note 355.
358. Se s. 122.
359. Kragelund har underskrevet indlæggene af 14., 15., 19. og 25. sept. og 4. okt.
360. H. Matthiessen m. fl.: Ribe Bys Historie 1660-1730, Kbh. 1929, s. 284-285.
361. H. F. Rørdam: Bispevalget i den danske Kirke, Ny Kirkehist. Saml., Ny R. bd. 6, 1872-73, s. 73-74.
362. Samme sted s. 86.
363. Jvnf. Jesper Brochmands kroningstale d. 23. nov. 1648. Brochmands indflydelse var bestemmende for de danske gejstliges teologiske standpunkt. Denne indflydelse udøvedes især gennem "Systema universæ theologiæ", 1633, der er stærkt teokratisk præget. Jvnf. Hal Koch og B. Kornerup: Den danske kirkes historie, bd. 4, 1959, s. 287 og 295; Kongeloven s. 92-98 og Da. Biogr. Leks., ny udg. bd. 4, s. 113-124.
364. Matthiessen m. fl.: Ribe Bys Historie, s. 299, nævnes Ludvig Pouch og magister Niels Seerup som deputerede, idet der henvises til Aarsberetninger fra Geheimarch. II, s. 129. Her er Seerup anført som underskriver af suverænitetssakterne af 10. jan. 1661, hvilket naturligvis ikke betyder, at han var deputeret i 1660. Han optræder ikke i nogen kilde fra mødet, mens Erik Krag har underskrevet et indlæg på Ribe kapitels vegne; se s. 104-105.
365. Om Hans Pedersen Kallundborg og Thomas Mikkelsen Hee, se Andreas N. Ryge: M. Hans Pedersen Callundborgs Levnets Beskrivelse, Kbh. 1759, s. 13. Om Rhuman: Wibergs Præstehistorie bd. 1, s. 42.
366. Om Simon Paulli se Da Biogr. Leks. ny udg. Om Jørgen Rosenkrantz, se samme sted. Jørgen Rosenkrantz blev atter indstillet i 1660. Rigsrådsindstilling af 7. sept., Rigens Raads Breve, B5, RA.

367. Se indstilling af 7. sept. 1660.
368. Medlemmer af Ribe kapitel var: Lauritz Skinkel, Erik Krag, Christian Vind, Lave Bilde, Jens Juel, Ludvig Pouch, Peder Jensen Kragelund, sognepræsten Niels Seerup, biskop Monrads enke og kantoren Peder Lange. Matthiessen m. fl.: Ribe Bys Hist., s. s97 ff. Medlemmer af Roskilde kapitel var: Jørgen Seefeld, Oluf Brockenhuus, Christoffer Urne, Th. Lente, Thomas Mikkelsen Hee, Hans Pedersen Kallundborg, professor Villum Lange og sognepræsten Enevold Nielsen Randulff. Se A. N. Ryge: H. P. Kallundborgs Levnets Beskrivelse, s. 13. Ni
369. Se Lerche-beretningen under 12. sept., Danske Samll. bd. 2, s. 102.
- 370 Om disse akter, se s. 44.
- 371 Se s. 51.
372. Om disse indlæg se kap. 2, noterne 147, 171 og 178.
373. Se s. 105.
374. Rhuman s. 7.
375. Vedr. indlæggene, se kap. 2, noterne 137, 125, 171 og 178. Vedr. udvalgsrådet, se s. 69-70.
376. Rhumans afskrifttillæg s. 82-85. Afskriften er ikke dateret, men kan ad anden vej henføres til d. 6. okt, jvnf. det følgende.
377. Rhumans afskrifttillæg s. 120-124.
378. "Eftersom hans Kongl. Maist. underdanigst supplicando er bleffuen søgt och anmodet paa menige Capitlernes vegne d. 6. Octob. ved en supplication her Secreterer haffuer offereret, och den 22. Octob. ved en anden supplication Liff Medicus D. Bulich haffuer indleffueret, udi dens Indhold korteligen."
379. Eksempel:
Rhumans afskrifttillæg s. 83: "Att Residentes Canonici motte nyde dend benaadning ligesom Kiøbenhaffns Universitet, selff at taxere Deris tienere, legge och ligne dem udj Skatten och anden paaleg.." Indlægget af 21. nov.: "Motte det behage Hans Kongl. Maist. at residierende Capitulares selff motte taxere deris tienere, legge och ligne dennem i skatterne och anden Paaleg, som Kiøbenhaffns Universitet er bevilget..".

380. Rigsrådets betænkning om militærets aftakning, 6. okt., Rigens Raads Breve 1651-76, B5, nr. XXII, R Parsberg under 6. nov., Danske Saml. 2. R. bd. 2, s. 93.
381. Også købstæderne havde anmodet om 10% af provenuet i indlægget af 25. sept., se s. 54.
382. Se s. 55.
383. Jvnf. s. 119-120.
384. Ny Kirkehist. Saml. Ny R., bd. 5, 1869-71, s. 126-27.
385. Se s. 73 og 83-84.
386. Aarsberetninger fra Geheimearchivet bd. 2, s. 122.
387. Iflg. Rhuman startedes privilegiediskussionen allerede d. 15. okt., Rhuman s. 11.
388. Kongeloven s. 157. Pouchs papirer, Ny kgl. Samling 649 fol. Rhumans afskrifttillæg s. 81-82.
389. Gl. kgl. Samling 907 fol. nr. 84. Rhuman s. 11 under 17. okt.: "Dereffter gick Stænderne ned, och efter Adelens exempel opsatte hver Stand sine Postulata..".
390. Gl. kgl. Samling 907 fol. nr. 82.
391. Rhumans afskrifttillæg s. 120-124. Bülche var Frederik d. 3.s livlæge.
392. Jvnf. s. 105, note 378. Eksempel på afhængigheden: Afskrift i Gl. kgl. Saml. 907 fol. nr. 82: ".at de beneficia, som serdelis officiis loco salarii ere tillagde for dennem som nu de bestillinger betiener deris liffstiid motte forbliffue, med deris tilliggende Tienere Rente och Rettighed och for deris efterkommere efter fundatzerne och kongelige benaadninger til evig tid."
Indlæg af 21. nov.: "De beneficia, som visse Personer och residentibus Canonicis ved særlige fundationer aff fremfarne høylofflige Konger ere tillagde loco salarii pro officiis et laboribus, maatte med deris Rente och Rettighed, dennem som nu leffuer och bestillingerne betiener, deris Liffuis tid forbliffue och paa deris successoribus perpetueris efter fundatzerne och Kongelige Benaadnings breffue."
393. Pouch pkt. 1, Rhuman pkt. 1.
394. Pouch pkt. 3.

395. Pouch pkt. 2, Rhuman pkt. 4.
396. Pouch pkt. 7, Rhuman pkt. 3.
397. Pouch pkt. 5.
398. Rhuman pkt. 7 og 8.
399. Rhuman s. 17-24.
400. I brevet af 21. nov. meddeler kapitelsrepræsentanterne, at de nu er blevet demitterede. Rhuman meddeler under 24. nov., at de alle rejste hjem efter overleveringen af brevet. Rhuman s. 27-28.
401. Efter Rhumans deltagerliste.
402. Wibergs Præstehistorie bd. 3, s. 543, og s. 121.
403. Jakob Faber: En Ypperste-Præstis lefvende Contrafey, Kbh. 1676, s. 68 og 87.
404. Jvnf. kap. 2, note 171.
405. Statsomvæltningen s. 172.
406. Nøyagtig Efterretning s. 36. jvnf. ovenfor s. 30. Johan Didriksen Bartskeer har underskrevet indlægget af 4. okt. på Viborg stifts vegne. Jvnf. kap. 2, note 178 og Statsomvæltningen s. 172.
407. Wibergs præstehistorie bd. 2, s. 355. Ang. de nævnte indlæg henvises til noterne 125, 171, 186, 213.
408. Wibergs præstehistorie, bd. 2, s. 233. Om indlægge-
ne: se noterne 137, 147 og 178.
409. Han har underskrevet på egne og biskoppens vegne, se ovenfor s. 101.
410. Rhuman nævner som deltagere fra Ålborg stift dels Jakob Hansen, dels "Hr. Anders Andersen, Sognepræst i Wensyssel". Rhuman har ikke været klar over, at det drejede sig om bispen, men Anders Andersen Ringkøbing har underskrevet flere indlæg på Thys og Mors' præsters vegne, således arverige-forslaget; der er også bevaret en fuldmagt til bispen fra Jerslev herreds præster, Kirkehist. Saml. 5. R. bd. 3, 1905-7, s. 673-675.
411. Wibergs Præstehistorie bd. 1 s. 24.
412. Samme sted bd. 2, s. 488.
413. Samme sted bd. 2, s. 527.

414. Samme sted bd. 1, s. 215-216. Jvnf. Jens Bircherods Dagbøger, udg. v. Chr. Molbech, Kbh. 1846 s. 60.
415. Wibergs Præstehistorie bd. 2, s. 121. Heri tilskrives Torms overgang til præstegerningen en uoverensstemmelse med konsistorium. Bjørn Kornerup skriver, den skyldes, at svenskekrigene havde ødelagt hans muligheder for astronomiske studier. Kornerup: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie, 1929-30, s. 263-265.
416. Statsomvæltningen s. 175 note 560.
417. Wibergs Præstehistorie bd. 2, s. 211-212. Pontoppidan bd. IV, s. 248. Statsomvæltningen s. 175.
418. Zwergius s. 266-267 anfører Niels Pedersen som deputeret. Han er udeladt hos Rhuman. Se iøvrigt Wibergs Præstehistorie bd. 2, s. 59.
419. Wibergs Præstehistorie bd. 1, s. 600.
420. Da. Biogr. Leks., ny udg.
421. Se ovenfor s. 33-41.
422. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, s. 517.
423. Kgl. Bibl. Thott, 169, 4to. Zwergius, s. 267: Villadsen "var ligesom det store Drivehiul" og "ligesom støbte de Kugler, som Svane havde Mod og Mands Hierte at, skyde med". Wiberg bd. 3, s. 121: Villadsen "var et vigtigt Hjul ved Souverainitetens indførelse". Jens Møller mener ikke, der kan være tvivl om, at "Bispen i Løndom hørte hans Raad og mangan Gang benyttede dem", men at han støbte de kugler, Svane turde afskyde, finder han "formeget sagt", og han henviser til Sandroes optegnelser og til Zwergius. Jens Møller: Erkebiskop Hans Svanes Levnet, Historisk Calender 1814, s. 236.
424. Jens Bircherods Dagbøger s. 70.
425. Eksempelvis Statsomvæltningen s. 175: "Han stod Svane personligt nær".
426. Peder Villadsens egenhændige Levnedbeskrivelse, udg. v. H. F. Rørdam, Kirkehist. Saml. 3. R. bd. 4, 1882-84, s. 491
427. Om denne skildring, se Statsomvæltningen s. 316-17.
428. Iflg. ST. Mikkels sogns Trolovelses og Vielsesprotokol 1640-1815, Sjæll. Landsarkiv, har en anden forrettet kirketjenesten de nævnte datoer. Statsomvæltningen s. 175.

429. Wibergs Præstehistorie bd. 3, s. 61, og s. 695.
430. Nøyagtig Efterretning s. 36.
431. Iflg. Rhuman deltog Jesper Hansen d. 29. okt. på præsternes vegne i forhandlingerne om hovedskat. Rhuman s. 16.
432. Således i Aksel Lassen: 1659, da landet blev øde, Kbh. 1965, H. Koch og B. Kornerup: Den danske Kirkes Historie bd. 4, Kbh. 1959 s. 302-306 og Aa. F. Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660, Odense 1973, s. 507-515.
433. En del af disse skrifter er trykt i Ny Kirkehist. Saml. bd. 5. 1869-71, s. 119-139 og s. 301-341.
434. Ny Kirkehist. Saml. bd. 5., 1869-71, eksempelvis s. 121, 125 og 131.
435. C. Klitgaard: "Aalborg Stifts Præsters Trængsler 1657-60", Kirkehist. Saml. 5. R. bd. 3, 1905-7, s. 673.
436. Se note 137.
437. D. 17. sept. indleveredes stændernes svar iflg. Rhuman af Didriksen Bartskaar for bisperne og Thomas Mikkelsen for kapitlerne; der nævnes ingen præster. Rhuman s. 5. D. 4. okt. overrakte et indlæg af Kragelund og Rhuman, ingen præst nævnes. Rhuman s. 7. D. 10. okt. bad rigsrådet en biskop og en eller to borgmestre komme til rådstuen, Wolf, Riegels s. 41. D. 15. sept. svarede Lauritz Jakobsen Hindsholm på bispens og præsternes vegne, Lerche-beretningen, Da. Saml. 2. R. bd. 2, s. 103.
438. Jvnf. de borgerlige projekter af 17. sept., 20. sept., 22. sept., 25. sept. og 10. okt.
439. Se s. 110.
440. Se s. 54-55.
441. Riegels s. 39-40.
442. Wolf skriver, at "dend Borgerlig Stand og Stændernes Deputerede" forsamledes i bryggernes lavshus kl. 2, men da han senere meddeler, at de gejstlige ankom "fra deris Convent" kan der kun være tale om byernes deputerede. Riegels s. 39-40.

443. Da Nansen udtalte, at man måtte finde midler, "hvorved Hans Maytts. gemytte kunde os blive Affectioneret", svarede, "at saadanne Raad og Middel var værd at ønske", Riegels s. 40.
444. Lerche-beretningen, Da. Saml. 2. R. bd. 2, s. 105-6.
445. "Iode Bispen D. Hans Svane deris Meening forstaae, sampt og de andre Stændernes Deputerede, som vare i Brøggers Laugs huuset". Her var iflg. Lerche-beretningen selv kun borgerlige deputerede forsamlede. I Da. Samlinger er dernæst den følgende sætning, der meddeler, af Svane gik til konventhuset, faldet ud. Jvnf. Statsomvæltningen note 418.
446. Se s. 19-20.
447. Nøyagtig Efterretning s. 39-40.
448. Se note 186.
449. Ny kgl. Samling 649 fol.
450. Se Statsomvæltningen s. 142.
451. Statsomvæltningen s. 89.
452. Lerche-beretningen, Da. Saml. 2. R. bd. 2, s. 106.
453. Jvnf. Wolf.
454. Jvnf. Lerche-beretningen.
455. Se s. 48.
456. Se s. 105.
457. Lerche-beretningen d. 8. okt., Da. Saml. 2. R. bd. 2, s. 105: "...at raadslaae, ved hvad Middel de kunde rive Hans Maytt. løs-"
458. Jvnf. Peder Trellunds brev af 29. sept.: "Her er ellers ganske ingen barmhjertighed med os, men des mere byrde, kongen hjalp os gerne, om det var muligt", Trellund var deputeret for Kalundborg. Se Statsomvæltningen s. 87 og Barfod: De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, Kbh. 1925, s. 109-112.
459. Rhuman under 8. okt., s. 7.
460. Se s. 56-57.

461. Den tyske "Relation" s. 8. Her er mødet fejlagtigt placeret d. 12. okt. Ny kgl. Samling 634b fol. nr. 22.
462. Se s. 59, note 208.
463. Se s. 69.
464. Rhumans afskrifttillæg s. 80-81. Pouchs papirer nr. 30. Statsomvæltningen s. 421.
465. Skovs samling Lit. FF, Håndskriftsamlingen IV H 15. RA.
466. Gejstlighedens privilegier er trykt i E. Pontoppidan: Ann. Eccl. Dan. IV, 1752, s. 466-469.
467. Se s. 100.
468. Rhumans afskrifttillæg s. 125-135 og Gl. kgl. Samling 907 fo.
469. Riegels s. 90.

Kapitel 5.

470. Kbh. Dipl. I 683-692; Statsomvæltningen s. 29-30; Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten s. 67-69.
471. E. Ladewig Petersen: The Crisis of the Danish Nobility 1580-1660; Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten.
472. C. Christiansen: Formuesforhold, s. 58-59.
473. Johan Jørgensen: Rentemester Henrik Müller, Kbh. 1966.
474. Hans Nansen havde således på sine egne og sine børnebørns vegne 45.000 rdl. til gode. C. Christiansen: Formuesforhold s. 70.
475. Jvnf. s. 19-20 og note 72. At taksigelsen skete på kongens initiativ fremgår af afskriften hos Pouch.
476. Johan Jørgensen: Bidrag til Erkebiskop Hans Svanes historie, Kirkehist. Saml. 7. R. bd. 6, 1966-68, s. 99.
477. Becker, bd. 2, s. 439.
478. Statsomvæltningen s. 387, jvnf. s.64.

Litteraturliste.

- Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv bd. 2, 1856-1860.
- C. O. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen i 1660, Kbh. 1936.
- C. O. Bøggild Andersen: Hannibal Sehested, En dansk Statsmand, 1-2, Kbh. 1946-1970.
- J. L. Balling og P. G. Lindhardt: Den nordiske kirkes historie, 2. udg. Kbh. 1967.
- Fr. Barfod: De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, Kbh. 1925.
- P. W. Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Frederik d. 3., 1-2, Kbh. 1847-57.
- Aage F. Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660, Odensen 1973.
- J. C. Bloch: Den Fyenske Geistlighed Historie, bd.1, 1784.
- Louis Bobeé: Breve til Statholder Rigsgreve Christian Rantzau fra Corfitz Ulfeldt og Theodor Lente. Danske Magazin, 5. R. bd. 4, 1898-1901.
- Chr. Bruun: Enevældens Indførelse i Danmark 1660, Hist. Tidsskr. 5. R. bd. 2, s. 635-700.
- Chr. Bruun: Enevældens Indførelse i Danmark og Kongelovens Tilblivelse, Kbh. 1887.
- Chr. Bruun (udg.): Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660, Danske Samlinger 2. R. bd. 2, 1872-73.
- Carl Christiansen: Dansk Stathusholdnings Historie 1661-1675, Kbh. 1908.
- Carl Christiansen: Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger, Kbh. 1946.
- V. A. Crone (udg.): Ove Juels Dagbog, Hist. Tidsskr. 3. R. bd. 3, 1862-64, s. 417-650.
- Svend Ellehøj: Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661. Særtryk fra Historiallinen Arkisto 63, Helsingfors 1968.
- Jens Engberg: Kongebrevet hos Slange af 26. sept. 1660, Festskrift til Povl Bagge, Kbh. 1972.
- Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Christian IVs tid, 1-3, Kbh. 1883-90.

- J. Estrup (udg.): To samtidige Breve om Begivenhederne 1660, Danske Magazin 5. R., bd. 5. 1904, s. 278-284.
- J. O. Evjen: Die Statsumwälzung in Dänemark im Jahre 1660, Leipzig 1903.
- J. Faber: En Ypperste-Præstis lefvende Contrafey, Kbh. 1676.
- Knud Fabricius: Kongeloven, Kbh. 1920.
- J. A. Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse. Hist. Tidsskr. 5. R., bd. 6, s. 715-816.
- J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, 1648-1660, Kbh. 1894.
- A. H. Godiche (udg.): Nøyagtig Efterretning om Souveræniteten, Kbh. 1760.
- Fr. Hammerich: Danmark under Adelsvælden IV, Kbh. 1859.
- L. Holberg: Danemarks Riges Historie, bd. 3, ny udg. Kbh. 1856.
- Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag, Kbh. 1964.
- F. E. Hundrup: Lærerstanden ved Aalborg, Viborg m. fl. Skoler, Aalborg 1870.
- Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, Kbh. 1957.
- Johan Jørgensen: Til Frødericia skoles historie, Kirkehist. Saml. 7. R. bd. 5, 1963-65, s. 159-169.
- Johan Jørgensen: Rentemester Henrik Müller, Kbh. 1966.
- Johan Jørgensen: Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie, Kirkehist. Saml. 7. R., bd. 6, 1966-68, s. 85-136 og 575-591.
- C. Klitgaard: Aalborg Stifts Præsters Trængsler 1657-1660, Kirkehist. Saml. 5. R. bd. 3, 1905-1907, s. 671-693 og 524-541.
- H. Koch og B. Kornerup: Den danske kirkes historie, bd. 4 Kbh. 1959.
- B. Kornerup: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie, Kbh. 1929-1930.

- B. Kornerup: Biskop Peder Jensen Kragelunds Selvbiografi, Kirkehist. Saml. 7. R., bd. 1, 1951-53, s. 267-283.
- J. Langebek: Udkast til Souverainitetens Historie 1660, udg. af J. H. Bang. (uden årstal).
- Ernst Larsen: En Beretning fra Støndermødet 1660, Hist. Tidsskr. 9. R. bd. 3, 1925, s. 389-399.
- Aksel Lassen: 1659, da landet blev øde, Kbh. 1965.
- H. D. Lind: Kristian IV og hans Mænd, Kbh. 1889.
- H. Matthiessen m. fl.: Ribe Bys Historie 1660-1730, Kbh. 1929.
- Chr. Molbech (udg.): Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger 1658-1708, Kbh. 1846.
- Jens Møller: Erkebiskop Hans Svanes Levnet, Historisk Calendar 1814, s. 213-317.
- O. Nielsen: Københavns Diplomatarium, 1-8, Kbh. 1872-87.
- A. Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte, Jena 1903.
- Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, Kbh. 1957.
- Erich Pontoppidan: Annales Ecclesiae Danicæ, To, IV, 1753.
- N. D. Riegels: Forsøg til Femte Christians Historie, Kbh. 1792.
- A. N. Ryge: M. Hans Pedersen Callundborgs Levnets-Beskrivelse, Kbh. 1759.
- H. F. Rørdam: Bidrag til Vendelbo Stifts Kirkehistorie siden Reformationen, Kirkehist. Saml. 3. R. bd. 3, 1881-82, s. 380-427 og 721-774.
- H. F. Rørdam: Instrux for det Collegium Consistoriale, som paatænkte oprettet efter Snevældens Indførelse, Kirkehist. Saml., Ny R, bd. 5, 1869-71, s. 238-243.
- H. F. Rørdam: Biskop Peder Villadsen og Viborg Skole, Kirkehist. Saml. 3. R., bd. 4, 1882-84, s. 481-560.
- H. F. Rørdam: Biskop Lauritz Jakobsen Hindsholms Dagbog fra 1651 til 1663. Kirkehist. Saml. 5. R., bd. 3, s. 703-740.

- H. F. Rørdam: Bispevalget i den danske Kirke fra Reformationen indtil Enevælden, Ny Kirkehist. Saml. Ny R. bd. 6, 1872-73, s. 66-116.
- H. F. Rørdam: Om Præsternes Vilkaar under og efter Krigen 1657-1660, Ny Kirkehist. Saml. bd. 5, Ny R., s. 119-139 og 301-341.
- V. A. Secher: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558-1660, bd. 1-6, Kbh. 1887-1918.
- P. F. Suhm (udg.): Nye Samlinger til den Danske Historie, bd. 1-2, 1792-93.
- G. L. Wad: Meddelelser om Rektorerne på Herlufsholm 1565-1878, Næstved 1878.
- F. V. Wivet: Lauritz Jakobsen Hindsholms Dagbog, Kbh. 1779.
- S. V. Wiberg: Dansk Præstehistorie 1-3, Odense 1870-73.
- D. G. Zwergius: Det Siellandske Cleresie, Kbh. 1754.

Odense University Studies in History and Social Sciences

- Vol. 1: Anders Bjørnvad: *De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen og hjælpen til de nedstyrede britiske og amerikanske flyvere.* 1970. 205 pp. Dan. kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 2: Jørn Henrik Petersen: *Aspekter af den økonomiske problematik i en centraldirigeret økonomi.* 1971. 311 pp. Dan. kr. 90.00 plus sales tax.
- Vol. 3: Aage Trommer: *Jernbanesabotagen i Danmark under Den anden Verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse.* 1971. 323 pp. Dan. kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 4: Henning Bregnsbo: *Kampen om skolelovene af 1958. En studie i interesseorganisationers politiske aktivitet.* 1971. 236 pp. Dan. kr. 56.00 plus sales tax.
- Vol. 5: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk teori. Bind I.* 1972. 135 pp. Dan. kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 6: Mikael Venge: *Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523.* 1972. 218 pp. Dan. kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 7: Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbyllede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-1945.* 1973. 515 pp. Dan. kr. 90.00 plus sales tax.
- Vol. 8: Klaus Jørgensen: *Atomvåbnenes rolle i dansk politik. Med særligt henblik på Kampagnen mod Atomvåben 1960-68.* 1973. 173 pp. Dan. kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 9: Erik Gørtz: *Measures of the Effects of Economic Policy.* 1973. 75 pp. Dan. kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 10: Leif Szomlajski: *Yngre Sjællandske Krønike. Baggrund, tilblivelse og værdi.* 1973. 118 pp. Dan. kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 11: Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår under Svenskekrigene 1557-60.* 1973. 698 pp. Dan. kr. 100.00 plus sales tax.
- Vol. 12: Ole Nørskov Nielsen: *Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-1840.* 1973. 200 pp. Dan. kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 13: Niels Chr. Knudsen: *Production and Cost Models of a Multi-Product Firm. A Mathematical Programming Approach.* 1973. 302 pp. Dan. kr. 50.00 plus sales tax.
- Vol. 14: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk Teori. Bind II.* 1974. 448 pp. Dan. kr. 120.00 plus sales tax.
- Vol. 15: Erik Beukel: *Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952-53. En sikkerhedspolitisk beslutning.* 1974. 72 pp. Dan. kr. 20.00 plus sales tax.
- Vol. 16: Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660.* 1974. 166 pp. Dan. kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 17: Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark 1914-1920.* 1974. About 230 pp., ill. Dan. kr. 60.00 plus sales tax.

Carl-Johan Bryld, f. 15. 11. 1947. Ny spr. student fra Horsens Statskole. Cand. phil. i historie fra Odense Universitet 1972. Timelærer på gymnasium siden 1970. Medarbejder ved hum. basisuddannelse 1971-72. Undervisningsassistent i nordisk historie i d. 16. og 17. årh. 1972-73.

ISBN 87 7492 100 2